

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

(ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА)

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис
институти Илмий Кенгашининг
.....март 8-сонли баённомаси
асосида нашрга тавсия этилган

Тузувчилар: Каримов С.К., Бердиев Р.Б., Ўрозов Ш.З.

Масъул муҳаррир: фалсафа фанлари доктори, профессор Каримов С.К.

Такризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор Б.О.Тўраев;

тарих фанлари доктори, профессор Ф.Набиев.

К И Р И Ш

Маданиятшунослик фанини Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қўлга киритилгандан кейин республикаимиз олий ўқув юртларида алоҳида фан сифатида ўқитиш йўлга қўйилди.

Маданиятшунослик фанининг предмети ва тадқиқот объекти инсониятнинг бир неча минг йиллар давомидаги маданий фаолияти, маданият тараққиёти тарихи ва назариясини ўрганишдан иборат. Қўлингиздаги ўқув-услубий қўлланмада Маданиятшунослик фанининг предмети, мазмун-моҳияти, методологик асослари, ижтимоий вазифалари очиб берилган. Уни ўқиш жараёнида моддий маданият, маънавий маданият, цивилизация, кадриятлар, миллий кадриятлар, умуминсоний кадриятлар, маънавий-маданий мерос тушунчаларининг маъно-мазмунини билиб оласиз.

Мазкур ўқув-услубий қўлланмада Қадимги Шарқ маданияти, антик давр ва ўрта асрлар Европа маданияти, Шарқ Уйғониш даври маданияти, Европа Уйғониш даври маданияти, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, жаҳон цивилизациясида тутган ўрни ёритилган. Унда Бағдод Маъмун академияси, Хоразм Маъмун академияси, Улуғбек академияси, Европа мамлакатларида ташкил топган университетларнинг фаолияти, уларнинг илм-фан, маданият, маърифат тараққиётидаги ўрни, жаҳоншумул аҳамияти очиб берилган. Шунингдек, XIX аср охирида содир бўлган саноат тўнтарилиши, XX аср иккинчи ярмида юз берган илмий-техника инқилоби, кибернетика, космонавтика, ахборот технологиялар ривожини, уларнинг инсоният ҳаётидаги ўрни каби масалалар ёритилган.

Маданиятшунослик фани ёшларимизда янгича фикрлашни, инсонпарварлик ва ватанпарварлик туйғуларини шакллантирувчи фан сифатида Ўзбекистоннинг миллий тикланишида, таълим-тарбия тизимида муҳим роль ўйнайди.

Биз ўтмиш аجدодларимиздан қабул қилиб олган маданий-маънавий меросни ўз тажрибаларимиз билан тўлдириб, ривожлантириб борамиз ва келажак авлодларга мерос қилиб қолдирамиз. Бу узлуксиз умумбашарий аҳамиятга молик жараён. Ҳозирги мураккаб дунёда инсон, унинг ҳаёти, эзгулик, меҳр ва мурувват, адолат, ҳақиқат, эркинлик, тенглик, тинчлик, дўстлик, бахт-содат, ватанпарварлик каби энг олий умуминсоний кадриятларни асраб-авайлашимиз зарур. Шу ўринда Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг: «Кириб келаётган XXI асрда дунёни маданият ва маънавият қутқаради» деган сўзларини доимо ёдда тутишимиз лозим.

1-мавзу: Маданиятшунослик фанининг предмети ва вазифалари.

Режа:

- 1.Маданиятшунослик фанининг предмети, вазифалари, асосий тамойиллари ва ривожланиш қонуниятлари.
- 2.«Маданият» тушунчасининг келиб чиқиши.
- 3.Моддий ва маънавий маданият, уларнинг ўзаро боғлиқлиги.
- 4.Ахлоқий маданият, сиёсий маданият, ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, ижтимоий маданиятларнинг ўрни ва вазифаси.

1.Маданиятшунослик фанининг предмети, вазифалари, асосий тамойиллари ва ривожланиш қонуниятлари.

Маданиятшунослик – маданият тўғрисидаги фан бўлиб, маданият тарихи ва маданият назариясидан иборат. *Маданият* – узок тарихий тараққиёт жараёнида инсоният томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликлар, осори-атиқалар йиғиндисидир.

Маданиятшунослик фанининг *предмети* – инсоният бунёд этган «иккинчи олам», яъни маданият, унинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари, асосий тамойиллари ҳамда ижтимоий вазифаларидир. Бинобарин, маданиятшунослик фанининг асосий манбаи – инсоният яратган барча маданий бойликлар, моддий ва маънавий қадриятлардир.

Маданиятшуносликнинг фан сифатидаги асосий *вазифаси* – инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг моддий ва маънавий турмушига оид барча маданий жараёнларни тадқиқ этишдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, маданиятшунослик ўрганадиган асосий соҳаларни ва унинг тадқиқот объектини қуйидагича белгилаш мумкин:

- маданиятга оид назарий тушунчалар ва миллий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларининг юзага келиши;
- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тилнинг жамиятдаги роли;
- жамият бойлиги ва мезони бўлган билимлар;
- инсоният яратган удумлар, урф-одатлар, халқ оғзаки ижоди, санъат ва адабиёт, динлар;
- ижтимоий муносабатлар ва улар ўртасидаги алоқаларнинг усуллари, ижтимоий ташкилотлар ва уларнинг маданият ривожигаги ўрни;
- маросим, кундалик турмуш тарзидан ўрин олган анъаналар, оила, мулк;

- жамиятда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, демографик, этник жараёнлар ва ҳ.к.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, инсоният ҳаётининг турли томонлари билан боғлиқ маданий тушунчаларни яхлит ҳолда бир тизим сифатида ўрганади.

Маданият – рамзлар, ишонч-эътиқодлар, қадриятлар, мезонлар йиғиндисидир. Маданиятда мазкур жамият, миллат, гуруҳларнинг характерли хусусиятлари ҳам ўз ифодасини топади.

Жамият, миллат, гуруҳлар айнан ўз маданияти билан фарқланади. Халқ маданияти – унинг ҳаёт тарзи, кийимлари, яшаш маскани, миллий таомлари, халқ оғзаки ижоди, диний тасаввурлари, ишонч-эътиқодлари ва бошқалардир.

Маданиятга ижтимоий-маиший асбоб-ускуналар, жамиятда қабул қилинган хушмуомалалик имо-ишоралари ва саломлашув, юриш тарзи, муомала этикети, гигиена одатлари ва ҳоказолар ҳам киради. Аксарият маданий тушунчалар ва қарашлар авлоддан-авлодга ўтиб бораверади³.

Маданиятшунослик фанининг мақсади. Ватанимизнинг келажаги бўлган ёш авлоднинг маънавий оламини бой, ҳар соҳада баркамол қилиб тарбиялаш учун бутун инсоният неча минг йиллар давомида яратган моддий ва маънавий маданият хазиналаридан баҳраманд этиш, унда барча халқларга ҳурмат, миллий ифтихор, ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғуларини уйғотиш ва шакллантиришдан иборат. Зотан, аجدодларимиз яратган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар - маданиятшунослик фанининг асосий объектларидан бўлиши билан бирга, бу фаннинг барча соҳалари учун ҳам манба вазифасини ўтайди. Бир сўз билан айтганда, маданиятшунослик фанининг предмети, объектлари бутун инсоният кўп асрлар давомида яратган моддий ва маънавий маданият хазиналари бўлиб, шу олижаноб мақсадга хизмат қилади.

Маданиятшунослик фани – маданиятнинг шаклланиши ва тараққиёти босқичларини, ривожланиш қонуниятлари ва тамойиллари, буларнинг амал қилиш ички механизмларини ўрганади. Бу фан **миллий, минтақавий, умуминсоний** маданиятларнинг моҳияти, ўзига хослиги, маданият типлари ва турларини таҳлил этади. Маданият ривожигаги ворислик, халқлараро маданий мерос, уларнинг бир-бирларига таъсири, ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги каби ҳодисаларни тадқиқ этади. Қисқача қилиб айтганда,

³ Кравченко А.И. Культурология. Учебник. “Проспект”, М., 2005, стр. 15.

маданиятшунослик ижтимоий фанлар билан гуманитар билимларнинг кесишган нуктасида пайдо бўлади.

Дунё халқлари маданий жиҳатдан ўзаро яқинлашдилар. Маданиятнинг турли соҳаларида мисли кўрилмаган ютуқлар қўлга киритилди. Аммо шу билан бирга, бугунги дунё умумжаҳон миқёсидаги глобал муаммоларга, локал, яъни минтақавий ёки соҳавий ёки миллий ва диний можароларга, мураккаб зиддиятларга ҳам дуч келмоқда.

Ер куррасини қамраб олган глобаллашув жараёни, геосиёсатда турли геостратегик кучлар ва манфаатларнинг тўқнашуви, ғоявий курашнинг кучайиши, диний, миллий, маънавий соҳаларда ғаразли ният билан чиқарилаётган келишмовчилик ва низолар **маданият** тараққиётига ҳам раҳна солмоқда.

Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида илгари сурилган муҳим, айтилиши пайтда жиддий ғоялари ҳам барча ижтимоий фанлар катори, маданиятшуносликнинг вазифаларини ҳам тўла-тўқис белгилаб берди: «Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятлардан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади»¹.

Миллий ифтихор туйғусининг пайдо бўлиши эса, аجدодларимиздан мерос қолган бебаҳо маданиятни билиш, қадрлаш ва янада бойитиш билан боғлиқдир.

Бизнинг ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон эътироф этади. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан². Халқимиз Тўмарис, Широқ, Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, имом ал-Бухорий, имом ат-Термизий, Беруний, Ибн Сино, ал-Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Паҳлавон Маҳмуд, Аҳмад Яссавий, Ҳаким отанинг шогирди Занги ота, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Жамшид Коший, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Насафийларнинг табаррук номларини, ҳаёти ва ижодини чуқур ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади.

Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини йўқотмаган осори-атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, хунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради»³.

Маданиятшунослик фанини ўрганишнинг зарурлигини - давлатимиз раҳбарининг юқоридаги сўзлари ҳам асослаб турибди. Ҳар бир маданиятли

¹Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, «Маънавият», 2008, 30–бет.

² Каримов. И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, «Шарқ», 1998, 3–бет.

³ Ўша жойда.

одам жаҳон маданияти, миллий маданият хазиналаридан хабардор бўлиши зарур.

Маданиятшунослик (ахлоқшунослик, адабиёт ва санъат, фалсафа, социология бошқа табиий ҳамда аниқ фанлардан) бутун инсоният маънавиятига алоқадорлиги билан ажралиб туради. Инсоният яратган моддий ва маънавий бойликлар шу қадар беҳисоб ва хилма-хилки, битта фан буларни қамраб ололмайди. Барча ижтимоий-гуманитар фанлар инсоният маданиятининг муайян соҳасини, у ёки бу жиҳатини, маълум бир хусусиятларини ўрганади.

Маданий тушунчалар кўпгина фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Шу боисдан ҳам маданиятнинг моҳияти ва мазмуни, таркибий қисмлари турли фан соҳаларида намоён бўлиб, фалсафа, тарих, лингвистика, антропология, этнография, санъатшунослик сингари фанларда ҳам тадқиқ этилади

Маданият жуда мураккаб, серқирра, доимо ривожланиб борадиган ижтимоий ҳодисадир. Зеро, юқорида санаб ўтилган ижтимоий-гуманитар фанлар маданиятни конкрет ҳодиса сифатида, унинг бирор соҳаси, йўналиши, кўринишини ўрганади.

Маданиятшунослик эса, юқорида санаб ўтилган фанлардан фарқли ўлароқ, маданиятни яхлит ҳолда, бир бутун мезон асосида умумлашган ҳолда ўрганади. Масалан: тарих ва адабиёт фанлари ҳам маънавий мерос сифатида маълум бир даврда халқнинг маданий юксалишига, жамиятнинг маънавий ҳаётини соғломлаштиришга қўшган ҳиссаси туфайли маданиятшуносликнинг объектига алоқадор. Хуллас, ўша фанлардан олинган ҳамма маданий тушунчалар маданиятшуносликнинг объекти ҳисобланади.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, маданиятшуносликни ўтмиш ва ҳозирги маданият, унинг тузилиши ва вазифаси, келажакдаги тараққиёти тўғрисидаги билим деб қараш мумкин¹. Бунга қўшимча равишда, аниқроқ қилиб шундай ифодалаш мумкин: Маданиятшунослик – инсоният тарихий ҳаётининг турли босқичларида уларнинг ва улар яшаётган жамиятнинг маданий хулқ-атворини ўрганадиган фанлар мажмуини умумлашган ҳолда ифодалашдир².

Маданиятшунослик фанининг асосий таркибий тузилиши қуйидагича:

1. Маданият фалсафаси — маданиятдаги мураккаб ва кўп мақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиёсий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятни фалсафий англаш, фалсафий асослаш билан боғлиқ материалистик,

¹Левит С. Я. Культурология как интегративная область знаний. Культурология. XX век. Онтология, М., 1995, стр 654–655.

²Т.Ф.Кузнецова, В.М.Межуев, И.О. Шайтанов и др. М.Культура: теории и проблемы. Учебное пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. “Наука”, 1995, с. 38.

позитивистик, объектив идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд. Уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ижтимоий гуруҳ (социум) оламида жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушунтириш усуллари ва ўзига хос таҳлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси) – инсонга боғлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданият ривожини жамиятнинг ички қонуниятларига ўзаро боғлиқдир, деб ҳисобловчи маданият морфологияси таққослаш, таҳлил ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очишга уринади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инқирозигачадир.

3. Маданият социологияси – жамиятнинг бирон тарихий даврида мавжуд маданий жараёнларни ўрганиш билан шуғулланади; яъни ҳар хил социологик ахборотлар тўпланиб қайта ишланади ва таҳлил қилинади. Хуллас, ана шундай жараёнлар билан боғлиқ бўлган маданий жараён эмпирик тадқиқ қилинади. Маълум маданий шароитда кишиларнинг ўзаро муносабатлари ва бошқа ижтимоий-маданий ҳодисалар ҳам шу соҳанинг объектидир.

4. Маданият тарихи – ҳар бир маданиятни ноёб ва бетакрор ҳодиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданий жараёнларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсирини, замон ва макондаги фарқларини, маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий жиҳатларини тадқиқ этади.

5. Маданият экологияси – замонавий инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларини: инсоннинг индивидуал ҳаётини, жамият ҳаёти, табиат билан ўзаро муносабатларини қамраб олади. Бу маданиятшунослик тадқиқотидаги энг янги фаол ривожланаётган соҳалардан бири.

Тарихий ҳодиса бўлган маънавий маданият ўзининг тараққиётида муайян объектив қонуниятларга бўйсинади. Маънавий маданият тараққиётининг асосий умумсоциологик қонунияти унинг моддий ишлаб чиқариш тараққиётига, конкрет ишлаб чиқариш усулига асосланишидир. Маънавий маданият жамият иқтисодий ҳаётига боғлиқдир. Шу билан бирга унинг нисбий мустақиллигини, моддий ишлаб чиқаришга актив таъсир кўрсатишини инкор этиш мумкин эмас. Маънавий маданият ўзининг тараққиётида воқеликнинг пассив инъикоси бўлмай, балки воқеликни маънавий ўзлаштиришнинг актив воситасидир. Маънавий маданиятнинг нисбий мустақиллиги унинг жамият иқтисодий ҳодисаларига актив акс таъсир кўрсатишида намоён бўлади. Жумладан мустақиллик йилларида Ўзбекистонда бошланган иқтисодий ислохотларнинг бориши, муваффақияти

ва уларнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан маънавий-маданий омилларга, чунончи кишиларнинг онгига, билимига, дунёқарашига, уларнинг қандай ахлоқий тамойилларга асосланишига, меҳнатга муносабатларига, фан-техника тараққиётига ва бошқа шунга ўхшаш омилларга боғлиқ. Маънавий маданият ўзининг тараққиётида фақат иқтисодий омилларгагина боғлиқ бўлиб қолмай, балки шунингдек жамиятнинг сиёсий ташкилоти, ҳукмрон мафкуранинг мазмуни, йўналиши, халқнинг тарихан қарор топган миллий ўзига хос хусусиятлари, унинг географик ўрни, табиий шароитлари каби омилларга ҳам боғлиқ.

Маданият тараққиётининг муҳим умумсоциологик қонуниятларидан бири ***тарихий ворислик қонунидир.***

Тарих айрим авлодларнинг изчил равишда ўрин алмашишларидангина иборат эмас, балки уларнинг ҳар бири ўзидан олдинги авлод томонидан қолдирилган маданий меросдан фойдаланади. Лекин ҳеч бир авлод ўзига қолдирилган мерос билангина чекланиб қолмайди. У ўзидан аввалги авлодларнинг фаолиятини давом эттириб, тарихга ўзининг ҳиссасини қўшади, маданият тараққиётида олға қадам ташлайди.

Инсоният жамиятининг, жумладан маданиятнинг бундай илгарилаб ривожланишининг зарурий шарти тарихий ворисликдир. Тарихий ворислик ҳар қандай тараққиётнинг зарурий шарти бўлиб, усиз тараққиётни тасаввур қилиш мумкин эмас. Тарихий ворислик ривожланишнинг босқичлари орасидаги қонуний алоқадир. «**Ворислик**» тушунчаси ўтмиш, ҳозирги ва келгуси ҳодисаларнинг зарурий боғлиқлигини ифода этувчи умумфалсафий тушунчадир. Ворисликнинг фалсафий асоси диалектик инкор ҳақидаги таълимотдир. Диалектик инкор эски сифатдаги барча ижобий, илғор ва ҳаётий томонларни сақлаб қолиш орқали бўладиган инкордир. Демак, ривожланиш жараёнида олдинги босқичдаги ижобий томонлар сақлаб қолиниб ва ўзлаштирилиб тараққиёт шу асосда давом этади. Маданият ривожланишида ҳам ҳар бир янги авлод, ҳар бир тарихий даврнинг маданияти ўтган даврларнинг маданияти билан ворислик алоқасида бўлади. Бироқ бу деган сўз ўтмишда яратилган барча нарсалар янги тарихий давр маданияти учун мерос бўлади деган маънони англатмайди.

Маданий меросдан янги жамият эҳтиёжлари ва имкониятларига қараб фойдаланилади. Шунинг учун мерос қилиб олиш жараёнида нимадир қисман ёки тўлиғича сақлаб қолинади ва ундан фойдаланилади, нимадир эса қайта кўриб чиқилади ёки мутлақо ташлаб юборилади.

Шундай қилиб, маданият тараққиётидаги ворислик жараёнида бир-бири билан ўзаро боғлиқ икки томонни кўриш мумкин. Масалан улардан бири, ***илгари эришилган нарсалар билан алоқадорлик, меросни асраш бўлса, иккинчиси, ўтмиш авлодлардан қолган маданий бойликларни танқидий баҳолаш, янги имкониятлар ва жамият олдида турган янги вазифалардан келиб чиқиб маданиятни янада ривожлантиришдир.***

Маънавий маданият тараққиётидаги ворисликни ижтимоий онгнинг ҳар бир шаклини ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб қараш лозим. Масалан,

санъат тараққиётидаги ворислик ижтимоий онгнинг бошқа шакллари, жумладан, фандаги худди шунга ўхшаш жараёнлардан жиддий фарқ қилади. Бу хусусият воқеликни бадиий образларда акс эттирувчи санъатнинг моҳиятидан келиб чиқади. Воқеликни инъикос эттиришнинг тушунчавий усули бўлган фан тараққиёти учун мазмун ворисликда кўпроқ аҳамиятга эга бўлса, дунёни бадиий образларда билиш воситаси бўлган санъат тараққиёти учун шакл ворислиги кўпроқ аҳамиятга эга. Фанда ўтмишнинг ютуқларини танқидий ўзлаштириш жараёнида фақат объектив ҳақиқатга мувофиқ келадиган томонлари мерос қилиб олинади, унга зид, хато томонлар ташлаб юборилади. Ҳозирги замон фани ва фалсафасига ўтмиш илмий меросининг фақат «мағзи» киритилиши мумкин. Демак, бадиий маданиятда ворислик учун эса авлодлардан авлодларга ўтиб боровчи халқ маънавий бойлигининг мазмундагина эмас, қандай шаклда, қандай тил, образларда, бадиий шакл ва воситаларда ифодаланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жамият ривожланишининг бош йўли – илгарилаб ривожланиш (прогресс) бўлгани сингари, маданий ривожланиш ҳам текис ва силлиқ бўладиган жараён эмас, унда таназзул, орқага кетишлар ҳам бўлади; ҳамма вақт узлуксиз бўладиган жараён деб тасаввур қилиш мумкин эмас. Масалан эраизмнинг бошларида қадимги грек ва рим маънавий маданияти ўз тараққиётида энг юқори чўққисига кўтарилиб, кулдорчилик ишлаб чиқариш усулининг инқирози натижасида таназзулга учради. Христиан (католик) черкови ҳокимият тепасига келиб антик давр фани, фалсафасига зарба берди. Аммо бу даврда Ғарбий Европа мамлакатларида маънавий маданиятнинг тушкунлигига қарамай, бу антик дунё барча ютуқларидан воз кечишни билдирмайди. Ғарбий Европа мамлакатларида маънавий маданият инқирози бўлган пайтларда Араб халифалигида жумладан Марказий Осиёда маданият гуркираб ривожланганини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Тарихда 7 та дунёвий (жаҳон) цивилизациялари бўлган. Булар неолит, илк кулдорчилик, антик, илк феодал, сўнгги феодал даври, индустриал ва постиндустриал.

Тарихнинг турли даврларида маданий тараққиётда баъзи халқлар жуда илгарилаб кетган, бошқа халқлар эса маданиятда жуда орқада қолиб кетган бўлади, масалан, антик даврда Греция ва Рим ўзининг маданий ривожига энг юқори чўққига кўтарилди, бу пайтда Шарқ халқлари эса инқирозда эди ёки Шарқда Уйғониш даврида (IX-XII аср) маданият юксак ривожланди, худди шу даврда Ғарбда маданият тушкун ҳолда эди. *Бундан нима учун баъзи халқлар маданият тараққиётида юксакликка кўтарилади-ю, бошқалари эса орқада қолади деган савол пайдо бўлади? Бу тасодиflik ёки қонуниятми?* Бу саволга маданиятларнинг нотекис ривожланиш қонуни жавоб беради. Бунинг сабаби, турли халқларда турлича.

Қадимги Шарқ мамлакатларида (Миср, Бобил, Ҳиндистон, Хитой в.б.) маданият юксак даражада ривожланди. Бу ерлардаги табиий шароитлар ишлаб чиқарувчи кучларнинг тезлашишига, улар эса ўз навбатида эса сиёсат ва маданиятнинг ўсишига олиб келди. Қадимда тупроғининг ҳосилдорлиги ва суғориш имкониятлари, фойдали ўсимликлар ва ҳайвонларнинг мавжудлиги,

уларни қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш катта аҳамиятга эга бўлди. Асосий Шарқ мамлакатлари ўзларининг географик жойлашиш имкониятларидан эрта фойдаланишди ва Европа Шарқдан анча орқада қолди.

Маданият элементларининг нотекис ривожланиш қонуни.

Бир цивилизация ривожланиш доирасида маданиятнинг ривожланиш суръатлари бир хил бўлмайди. Буни биз маънавий маданият мисолида кўришимиз мумкин. Маданият элементларининг нотекис ривожланиши, унинг ҳар хил турларининг ўзгариш суръатларининг бир хил эмаслигида намоён бўлади. Масалан, шундай пайтлар бўладики, маънавий маданиятнинг бир тури юксак ривожланади, айти пайтда бошқа турлари паст ривожланади. Мисол учун олсак, ўрта асрлар даврида диний маданиятнинг (диннинг) юксак даражада ривожланиши ахлоқ ёки бадиий маданиятнинг ҳам шундай юксак даражада ривожланишини билдирмайди.

Маданият элементларининг нотекис ривожланиши маънавий маданият ривожланишининг моддий маданият ривожланишидан нисбий мустақиллиги билан изоҳланади. Маданият тараққиётининг яна бир қонуни, маданият ривожланишининг ***даврийлик (цикл) қонунидир.*** Маданиятнинг ҳар бир тарихий даври (цикли) уч босқичдан – болалик, ўспиринлик (ёшлик) ва етуқликдан иборат. Дунёнинг барча халқлари ушбу босқичларни босиб ўтади, уларнинг ҳар бири олдинги босқични анча юқорироқ (юксакроқ) босқичда такрорлайди. Маданиятнинг ҳар бир тури (типи), туғилиши (пайдо бўлиши), гуллаб-яшнаш ва ҳалокатга учраш (кризис) даврларини, албатта ўтади. Маданият ривожланишининг циклик (даврийлик) қонуни, айтиқса, тарихнинг инқироз даврларида яққол намоён бўлади. Масалан, собиқ СССРнинг барча республикалари маданиятида катта ўзгаришлар бўлаётган ҳозирги давр.

Маданий тараққиётнинг эҳтиёж юксалишига мос келиш қонуни.

Маълумки, инсоннинг эҳтиёжлари кўп, уларни қуйидаги тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Биологик вужуд сифатида насл қолдириш, куч ва меҳнат қобилиятини тиклаш билан боғлиқ биологик эҳтиёжлар. Уларга озиқ-овқатга, дам олиш, кийим-кечак сақлаш ва ҳ.к. эҳтиёжлар киради.

2. Ўзининг эҳтиёжларини қондириш учун амалга ошириладиган меҳнат фаолияти билан боғлиқ иқтисодий эҳтиёжлар.

3. Ижтимоий эҳтиёжлар – жамият шаклланиши ва ривожланишининг босқичларини акс эттиради.

4. Маънавий эҳтиёжлар.

Кишилиқ жамияти ривожланиши билан бирга эҳтиёжлар ҳам ортиб боради. Агар кишилиқ жамиятининг илк даврларида асосан биологик эҳтиёжлар қондирилган бўлса, синфлар, давлатлар пайдо бўлиши билан иқтисодий, ижтимоий ва маънавий эҳтиёжлар келиб чиқди. Ушбу эҳтиёжларни қондириш маданиятнинг ривожланишига олиб келади. Эҳтиёжларни қондириш учун инсон моддий ва маънавий қадриятлар яратади ва бу билан маданиятни ривожлантиради. Демак, эҳтиёжларнинг

ривожланиши, ортиб бориши маданий ривожланишнинг манбаи, ҳаракатлантирувчи кучи.

Маданият типининг ижтимоий тизимга мос келиш қонуни.

Ҳар бир ижтимоий тизим маданиятга ўз таъсирини кўрсатади. Маданият ҳар бир типининг хусусияти ана шундан келиб чиқади. Маданият инсон ижодий ва яратувчилик фаолиятининг маҳсулидир. Аммо инсоният тарихига инсоннинг салбий фаолиятлари ҳам, деструктив, прогрессив ва регрессив фаолиятларини ҳам ўз ичига олади. Шунинг учун маданият тараққиёти ва ҷамият тарихи ўртасида тўла айнанлик бўлиши мумкин эмас. Лекин маданиятнинг маъно ва мазмунини, агар маданий ҳодисаларни конкрет тарихий доирадан ташқарида, яъни мавҳум ҳолда олиб қараганда тушуниш мумкин эмас. Ҷамият инсоннинг ижтимоий тараққиёти, яъни шахс сифатида ривожланиши учун шароит яратади, шахс конкрет ҷамият маданиятини яратади.

2. «Маданият» тушунчасининг келиб чиқиши.

Маданиятшунослик энг ёш фан ҳисобланади. У асосан XX аср иккинчи ярмида мустақил фан сифатида шаклланди ва Ғарб мамлакатлари олий ўқув юртларида ўқитила бошланди.

Маданиятшунослик фанини ўрганишда маданият сўзининг маъно-мазмунини билиш, идрок қила олиш муҳим ўринга эга.

Маданият сўзи - Мадина шаҳри номи билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, *Маданият* – «маданий» - «шаҳарлик», «шаҳарга хос», «шаҳарга оид» деган луғавий маънони ифодалайди.

Мадина – тўлиқ арабча номи Мадинаи-Расулиллоҳ, яъни пайғамбар шаҳри ҳисобланиб, ободончилиги, кўркемлиги билан Арабистондаги аҳоли яшайдиган бошқа манзилгоҳлардан ажралиб турар эди. Шунингдек, Мадина Маккадан кейин мусулмонлар ибодат қиладиган энг йирик шаҳардир. Шу тариқа маданият сўзи бизнинг ўлкамизга Мадина шаҳри номи билан, ислом дини билан боғлиқ тарзда кириб келган.

Фанда, одамлар ўртасидаги мулоқотда маданият сўзи билан бир қаторда **культура** сўзи ҳам ишлатилади. Ғарб мамлакатларида кенг ишлатиладиган культура сўзи лотинча «culture» сўзидан олинган бўлиб, қадимги Римда деҳқончиликка оид «ишлов бериш», «экиб ўстириш» «парвариш қилиш» маъносини билдиради. Маданият кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» маъноларида ишлатилган. Рус файласуфлари Н.Бердяев ва В.Розиновлар «культура» сўзининг «культ» яъни диний ибодат, сиғиниш сўзидан келиб чиққанлигини қайд этганлар.

Маданиятшунослик - маданият тўғрисидаги фан бўлиб, маданият тарихи ва маданият назариясидан иборат. Маданиятшунослик фани инсониятга хос маданий жараённи, унинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини таҳлил қиладиган, маданият тараққиётининг умумий қонунларини ўрганадиган гуманитар фандир.

Кўпгина ҳолларда маданият ва цивилизация сўзлари ёнма-ён ишлатилади. Масалан, “Қадимги Миср цивилизацияси”, “Қадимги Миср маданияти”. Бу атамалар гўё бир хил маънони англатгандай кўринади. Аслида эса цивилизация ва маданият бир-бирларидан фарқ қилувчи тушунчалардир. Файласуфлардан О.Шпенглер ва А.Бердяев асарларида цивилизация - бу инсоният борлиғининг моддий-техник томони, маданият эса унинг маънавий томонидир, деб тушунтирилади.

Маданиятшунослик атамаси инглизчада Culturology, Culturologie деб юритилади. Ғарб олимларининг таъкидлашича, немис олими **В.Оствальд 1913 йилда биринчи бор** шу терминни қўллаган. Америкалик антрополог Лесли Уайт 1949 йилдаги мақолаларида ушбу терминни илмий ва методологик жиҳатлардан асослаб берган. Фақат XX асрнинг охириги чорагига келиб бу илм соҳаси алоҳида фан сифатида шаклланди, ўз категориялари ва қонуниятлари, ўз структураси ва функцияларига эга бўлди.

Маданиятшунослик фанининг ўзига хос хусусияти – унинг кенг қамровли эканлиги, унинг кўп фанларга, айниқса, гуманитар фанларга яқинлигидир. Жумладан, маданиятшунослик:

тарих ва этнография, диншунослик ва илоҳиёт, фалсафа ва социология, мусиқа ва санъат, ҳайкалтарошлик ва меъморчилик фанлари билан зич алоқада, тўғрироғи, маданиятшунослик шу фанларнинг ўрганиш объектидан озиқланади.

XVIII–XIX асрларда европаликлар “культура” сўзини маънавий-руҳий маънода ишлата бошлаганлар. Бу сўз инсоний сифатларнинг мукамаллигини англатадиган бўлди.

Вақтлар ўтиши билан “маданият” тушунчасининг ҳажми кенгайиб, таърифи ва тавсифи кўпайиб борган. Америкалик маданиятшунос олимлар **А.Кребер ва К.Клакхоннинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра**, маданият тушунчасига берилган таъриф **164** та бўлган, сўнгги адабиётларда эса маданиятнинг таърифи **400** дан ортиқ⁷ деб таъкидланади.

“Маданият” тушунчасини таърифлаш учун жуда кўп иборалар ишлатилади. Жумладан, “инсониятнинг яшаш тарзи”, “инсоннинг жамиятдаги тўлақонли фаолияти”, «инсон ўзининг яшаши учун яратган

⁷ А.И.Кравченко. Культурология. Учебник. – М., 2005, стр.11

муҳит», «яхлит ижтимоий организм», “инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи”, “иккиламчи, яъни сунъий табиат”, “инсоннинг ижодий фаолияти маҳсули”, “жамиятнинг маънавий ҳолати”, “шартли белгилар йиғиндиси”, “меъёр ва андозалар мажмуи” ва ҳоказо.

Маданиятга берилган таърифлар орасида машҳур инглиз этнографи, антропологиянинг асосчиларидан бири Эдуард Тайлор (1832–1917) таърифи энг мукаммал деб ҳисобланади. Унингча, *маданият – инсоннинг ахлоқи, куч–қудрати, бахт-саодати тараққий этишига бир вақтнинг ўзида кўмаклашиш мақсадида алоҳида шахснинг ва бутун жамиятнинг юксак даражада ташкил қилиниши йўли билан инсониятнинг камол топишидир*⁸.

Э.Б.Тайлорнинг мазкур таърифи мукаммал бўлса ҳам, бугунги кунда маданиятнинг янги қирралари кашф қилинмоқда. Шу боис Э. Тайлорнинг маданиятга берган таърифи моҳиятини сақлаган ҳолда, қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Маданият – инсон жамият аъзоси сифатида ўзлаштирган билимларни, инонч-этиқодларни, санъатни, ахлоқ ва қонунларни, урф-одатларни, шунингдек, унинг бошқа қобилияти ва кўникмаларини ўз ичига олган мажмуадир.

3. Моддий ва маънавий маданият, уларнинг ўзаро боғлиқлиги.

Моддий маданият ва маънавий маданият – маданиятнинг асосий икки соҳаси бўлиб, бир-бири билан ўзаро алоқада, ўзаро таъсирда ва бир-бирини тақозо қилган ҳолда ривожланади. Моддий маданият ҳар доим маълум бир маънавий маданиятнинг тимсоли ҳисобланади, ўз навбатида маънавий маданият ҳам қайсидир нарса, белги, таъсир, рамзларда моддий уйғунликда мужассам бўлади.

Моддий маданиятнинг маънавиятдан тарихан айрилиги фақат инсоният тараққиётининг бошланғич даврларигагина хосдир. Жамиятда маънавий фаолият махсус соҳага айлангач ахлоқий мезонлар, дин, санъат, ҳуқуқ, сиёсат, фан шаклланиб, маълум доирадаги кишилар бу соҳа билан шуғуллана бошлади.

Узоқ вақтлар фанда маданият деганда фақат маънавий маданият кўзда тутилди. Негаки, борлиқни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгилайди деб ҳисоблашган. Шунинг учун, биринчи ўринда илмий тадқиқотларнинг асоси фан, ахлоқ, нафосат бўлиб келди. Натижада, жамиятнинг моддий ҳаёти,

⁸Э.Б.Тайлор. Первобытная культура. М., Изд. “Политической литературы”, 1989, стр.36.

унинг иқтисодиётини ўрганишга эътибор берилмади. Моддий маданият тадқиқот учун қизиқарсиз, ҳисобланган.

Индустриал жамиятнинг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти, технологияларни тезда алмашиши маданиятшуносларни инсониятнинг барча моддий маданиятини ўрганишга мажбур қилди.

Кишиларнинг амалий қайта ўзгартирувчилик фаолияти, уларни ижтимоий ишлаб чиқариш ва тақрорий ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги моддий маданиятнинг ўзига хос соҳаларга бўлиниши маданиятшуносликда муайян тадқиқотларга зарурият туғдирди.

Моддий маданиятнинг **биринчи катта соҳаси** бу меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришнинг барча воситалари, турар жойлар, алоқа воситалари, техника қурилмалари. Хуллас, сунъий шароитда яратилган нарсаларнинг барчаси, шунингдек моддий маданиятнинг бу қисми ишлаб чиқариш техника маданияти ёки жамият ҳаётининг моддий техника асоси деб аталади. Ишлаб чиқарувчи техника маданиятининг махсус қисмини ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат фаолиятида иштирок этувчиларнинг ижодий кўлами, уларнинг техник билими, ишлаб чиқариш маданияти, жисмоний, рухий имкониятлари ташкил қилади.

Моддий маданиятнинг **иккинчи соҳаси** ижтимоий ҳаёт ва унинг барча тармоқларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи кўплаб ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боғлиқ. Бу турли ҳокимият тузилмалари ва унга муносиб бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар, таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соғлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгил очиш муассасалари тизими каби барча ижтимоий институтлар амалда жамият маданиятини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятнинг **учинчи соҳаси** (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) инсоннинг ўзи ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу соҳаси нафақат инсониятни шунчаки биомавжудотлик муаммоларини тадқиқ қилмасдан, балки авлодларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини таҳлил қилади.

Инсон улғайиши ва жамоага муносиблиги мезонидан бошқа жамият маданияти аъзоси сифатида шаклланиши мумкин. Икки хил, баъзан инсонни икки турдан ҳам кўпроқ маданиятга мансублиги уни кўп томонлама, турли маданий оламга мансуб қилади. Аммо, бунда маълум хавф ҳам мавжуд

бўлади. Яъни улғаювчи авлод жамиятга аралашуви жараёнида бегона маданиятларнинг аралашуви ёшларни ўзининг маданият манбаидан айрилишига, ўз этник анъаналарини тушунмасликка олиб келади. Ўз миллий маданиятидан маҳрум киши манкуртга айланади ва ҳар қандай маданиятга ҳам бефарқ муносабатда бўлади. Шунинг учун мерос, маданиятнинг узлуксиз анъанавий янгилалиш жараёнини таъминлаш ўта муҳим.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳаси доирасига инсон ҳаёт фаолиятининг генетик (ирсий), жисмоний (соматик), тиббий-биологик хусусиятлари ҳақидаги, жамиятда юзага келадиган ва тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари акс этувчи маданий анъаналар ва соғлом одатларга тўғри келадиган инсоннинг тартибли овқатланиши ва турмуш тарзи ҳақидаги билимлар мажмуи бўлган инсон экологияси муаммолари ҳам мансуб.

Умуман, моддий маданиятга меҳнат, ишлаб чиқариш маданияти, турмуш маданияти, экологик маданиятлар киради. Ишлаб чиқариш воситалари моддий маданиятнинг муҳим қисмидир. Замонавий техника ютуқлари жамият моддий маданиятининг асосини белгиловчи жиҳатдир. Маиший турмушдаги истеъмол буюмлари ҳам ҳар бир халқнинг моддий ҳаёт даражасини белгилайди. Шу ўринда моддий маданият ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларининг оддий мажмуидангина иборат бўлмай, уларни ижодий ўзлаштириш, янгидан яратиш, улардан мукаммал фойдаланиш усуллари ҳамдир. Бунда ижодий салоҳият, малака ва ғоя янгидан моддийлашиб, шахс, жамият, миллат, халқ, давлат умуминсоний мазмун ҳам касб этади.

Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Тарихий даврларда маданиятнинг кенг кўламли ривожини цивилизация тушунчасида ҳам ифодаланади. Цивилизация ижтимоий ва моддий маданият тараққиёти босқичини билдириб, моддий маданиятнинг турдош номидир. Ҳозирги даврда цивилизация инсониятга бегона бўлган объектларни қайта ўзгартиришни билдиради, маданият эса инсоннинг фазилати ва ҳолати, ташқи дунёга боғлиқлиги ёки эркинлигининг мезонидир. Немис олими О.Шпенглер, цивилизация тафаккурини бир қолипга солиб қўяди, умум қабул билан ҳақиқатларни мутлоқлаштиради, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, цивилизацияни урбанизацияга, ҳатто оламни ноинсонлаштиришга олиб келади, Цивилизация ва фан ўзлигича маънавий тараққиётни таъминлай

олмайди, бу ерда ақлий, ахлоқий ва эстетик ютуқларни мужассам қилган маънавий тузилма зарур деган фикрлар ҳам мавжуд.

Маънавий маданият анча илгаритдан ўрганила бошланган. Инсоният тарихининг бошларидан кишилар маънавий маданиятини белгилашга, унинг шаклланиш сабабларини аниқлашга, маънавий бойлик ижодкори ва яратувчилари қандай сифатларга эга бўлиши кераклиги ва маънавий ижодкорлик жараёнини тушунтиришга уринганлар. Илгари мавжуд бўлмаган маданият ҳодисасини вужудга келтиришга хизмат қилувчи ижодий кучлар ҳаёлат, фантастик тадқиқотларга эътиборларини қаратади. Инсондаги барча қобилият табиатан мавжуд бўлиб, унинг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиш давридан бошланган. Инсондаги аجدодлардан қолган ёввойилик хусусиятлари табиат билан доимий ўзаро ҳамкорликда, уни ўзгартириш давомида йўқолиб, билими ривожланди. Ундаги жисмоний ва руҳий жиҳатлар такомиллашиб, интеллектуал ва ҳиссий имкониятлар кучайиб борди. Инсон жисмоний, фикрий ва ҳис қилувчи мавжудод сифатидаги дастлабки даврданок ўзига хос дунёсини ярата бошлади: Моддий ва идеал дунё тараққиётининг ҳар бир даврида фикрлаш ва ҳис қилиш тарзининг махсус ақлий тасаввур тизими тўпланди. Бунда барча умуминсоний маданият сингари турли халқлар томонидан яратилган мустақил маданиятлар манбаи ҳам мавжуд. Инсоннинг идеал дунёси – бу узлуксиз ҳаракат шаклининг бениҳоя ранг-баранглиги, мураккаб меъёр, муносабатлар даражасига эга бўлган образлар ривож ва вазифаси, типларнинг воқелик билан алоқасидир.

Маънавий фаолиятнинг турли шакллари мавжуд, бироқ, уларнинг барчаси илк бутунлик элементлари бўлиб қолади. Фан, дин, фалсафа, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, миллий ўзлик маънавий маданиятнинг аниқ шакллари ҳисобланади. Алоҳида шаклдаги маънавиятнинг хусусияти махсус тузилиш ва маълум вазифалар мажмуидан иборат, ҳар бирининг ўзига хослигида ифодаланади. Маънавий маданиятнинг айрим шакллари (фан, санъат) фаолиятнинг барча турлари қоришиб кетади. Маданиятдаги ҳайратланарли функционал ҳаққонийлик шуки, унда ҳеч бир ортиқча, шунчаки нарса йўқ, барча маданият ҳодисаси ўзаро фойдали умумий алоқадорликда кечади. Тадқиқотчилар маданиятнинг турли функцияларини кўрсатадилар. Жумладан:

Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзгартириш; бунда у мавжуд нарсаларнинг жисмоний талабларини, шунингдек ижоддаги ҳаётий талабларни қондириш зарурати билан боғлиқ.

Химоя-мослашув вазифаси; жамият ва атроф-муҳит ўртасидаги мувофиқликни сақлаш. Ушбу функция узоқ вақт қийин табиий шароитларда барча янги химоя воситаларини ишлаб чиқишда ва кўниктиришда (олов, турар жой, кийим, деҳқончилик ва ҳок.) одамнинг омон қолишини таъминлайди. Кейинги вақтларда ўта жиддий бўлиб турган муаммо табиатни химоя қилувчи воситаларни яратиш, бунда экологик тафаккурнинг кенг кўламда ёйилишини амалга ошириш зарур.

Сигнификатив функция (белгилаш, рўйхатга олиш мазмунида): - мазмун, маъно, ном, белгилар кўламини ишлаб чиқиш воситасида дунёнинг қиёфасида, воқеликни белги тизимининг яратилиши. Сезгилар ҳам, ташқи идрок ҳам, на шуурнинг бевосита кечинмалар ҳолидаги йиғиндиси ҳам йўналишни аниқлаш тизимини инсонга таъминлаб бермайди. Бу вазифани маълумотларни ўзида сақламасдан, назарий моделлар ва ахборотлар билимини тўплашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат қилувчи мазмун беради.

Ахборотларни ўзлаштириш ва йиғиш функцияси хабарларни йиғиш ва сақлаш воситаси табиий хотира ёки хабарларни нарсаларга ёзиш (кўлёзмалар, картиналар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, оҳанрабо ёки рақамли ёзувлар) бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ахборотларни ташкил қилиш, унинг қадри ва мазмуни бўйича тартибга солишнинг маълум усули ва белгилар тизими зарур. Ҳозирги даврда тил белгилар тизимининг кенг кўлами ва ўта аҳамиятлиси бўлиб қолмоқда.

Коммуникатив функция (алоқа алмашув) - моҳиятни аниқлашда билимлар, фикрлар, маънавий кучларни алмашлаш. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо қилинади, негаки, фақат турли типларнинг муносабати (анъанавий, функционал-аҳамиятли, шахслараро, ишлаб чиқарувчи, маърифий-маданий) жамиятнинг тузум сифатида мавжудлигини ва унинг кейинги тараққиётини таъминлашга қодир.

Нормативийлик функцияси (мезон-меъёрий) - кишилар хулқини тартибга солиш, уларнинг кучини бир меъёрда ва жамиятни бир бутунликда сақлаш сифатида мувофиқлаштириш. Меъёр-қоида қандайдир ҳаракат ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яратиш соҳасида аниқ кўрсатмадир. Онгли равишда ўрнатилган ёки кўп асрлик анъаналарга таянувчи мажбурий, тақиқловчи меъёрлар мавжуд (хуқуқий, ахлоқий меъёрлар), бироқ уларнинг мазмуни бор жамиятни барбод қилмаслик учун кишилар фаолиятини тартибга солиш, аниқ чегаралар билан белгилаш.

Руҳий ёки «лойиҳавий» мўътадиллик – байрамлар, диний маросимлар, ўйин, томоша жараёнларида руҳий зўриқишларни бартараф қилиш. Қоникарсиз истаклар, рўёбга чиқмайдиган ниятлар, амалда тақиқланувчи жанжаллар мавжудлиги руҳий зўриқишга олиб келиб, нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказди, балки, оммавийлик касб этиб, жамият ҳаракатини издан чиқариши мумкин. Шунинг учун маданиятда кераксиз ҳиссиётдан халос қилиш механизми ишлаб чиқилган. Хуллас, кишилар яратган моддий ва маънавий қадриятлар, бойликлар уларнинг қобилиятлари, муносабатлари ва моҳиятли кучлари намоён бўлишидан иборат. Инсон маданият соҳасида бу маънавий қадриятларга ўз муносабатини билдирар экан, айти вақтда, ўзи ривожланидиган, ўзи ўзгариб турадиган моҳият сифатида ҳам намоён бўлади. Демак, маданият нарсалар шаклида, инсон фаолиятининг тайёр маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг жонли қобилиятлари, билимлари шаклида яшаб туради.

Кишилар ижтимоий тажриба жараёнида зарурий моддий шарт-шароит ва ҳаёт воситаларини яратиш билангина кифояланмай, айти чоғда ўз онгини ҳам такомиллаштиради. Ижтимоий онг шакллари (дунёқараш, ахлоқ, ҳуқуқ, эстетик онг) вужудга келтирадилар ёки маънавий ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширадилар. Бунинг мажмуи маънавий маданият соҳасини ташкил этади.

Маънавий маданият кишилар маънавий ижодкорлиги фаолиятлари натижалари – тасаввурлар, ғоялар, миллий, диний қарашлар, санъат соҳалари, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқаришдан ҳосил бўлади. Бундай маънавий қадриятлар ўзича пайдо бўлмайди, балки муайян тараққиёт босқичида ўзаро муносабатга кирадиган кишилар томонидан яратилади. Маънавий маданият – маънавий ижоднинг шунчаки маҳсулоти бўлмай балки ижодий фаолиятни амалга оширадиган кишилар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради. Шунингдек, маънавий маданият таълим ва фан соҳаси билан боғланган илмий фаолият ва билим олиш жараёни билан узвий бўлган билиш маданиятини, ахлоқий ва эстетик маданиятни ўз ичига олади. Натижада, маънавий маданият ўзаро узвий боғлиқликда инсон маънавий фазилати ва фаолиятининг нарсаларда моддийлашган шаклида, инсон томонидан яратилган маънавий қадриятлар шаклида (илм, фан, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидаларида) мавжуд бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги функциялари бевосита шахс билан боғлиқ:

-«**Гоминизация**» - уруғдошчилик хусусиятларини ўрганиш. Маданият «ақлли одам» учун хос бўлган нутқ, нарсаларни рамзий ифодалаш (ёки мавҳум тафаккур) хусусиятларини ҳар бир одам ўрганишига имкон яратади.

- **Социализация** – (умумлаштириш) – жамият ҳаёти учун унинг ҳақиқий аъзоси сифатида зарур ҳисобланган маълум миқдордаги шартларни ўзгартириш. Бу функция идрок, тафаккур, нутқ, сўзларни қўлланилиши, оҳанги, имо-ишора ва шама, типик ҳодисаларга муносабат тарзи, шунингдек, талаб ва қадрият йўналишлари тизимини шакллантириш каби андозавий усулларнинг мустаҳкамланиши билан боғлиқ.

- **Инкультурация** – аввало ўз халқининг, кейин эса умуминсоний маданий меросга (аралаштириш) муносабатда бўлиш.

- **Индивидуализация** –маданият маълум шахслар қобилияти, иқтидори, хусусиятини ўта ривожлантиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданиятлар доирасида – (жамият, инсоният) энг асосий бўғин бўлиб, бу ҳар бир аниқ шахс маданиятининг баркамоллик даражасига жамият ёки бутун инсоният маданияти боғлиқ бўлишини билдиради.

Ҳар қандай жамият маънавий маданиятнинг таркибий қисми, бой билим олами бўлиб, у инсонни қаерда яшаши ва ҳаракат қилишини, умуман, дунёдаги ва жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маданий қадриятлар инсон учун ўта шахсий мазмун ва моҳият касб этиб, инсон уорқали бошқа кишилар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. Қадриятлар жамиятга манзур бўлувчи ахлоқ шакллари яратишда инсонга ёрдам беради. Таҳсинга лойиқ жойи шундаки, инсонда бошқаларга нисбат мунозарали эмас, балки мулойим муносабат шаклланади. Мунозаралар туғилган ҳолларда жамиятни мустаҳкамлашга муносиб бўлган бартараф қилишнинг қулай усуллари топилади.

Археологлар, антропологларнинг XX асрда олиб борган бир қатор тадқиқотлари “маданият” терминига янги маъно юклади. Антропологларнинг кузатишларига кўра, Австралиянинг туб халқлари ёки Африка бушменлари орасида ибтидоий қонунлар бўйича яшайдиган қабилалар бор. Уларда опера театри ҳам, суратлар кўргазмаси ҳам йўқ. Лекин бу қабилаларни дунёнинг цивилизациялашган халқлари билан боғлаб турадиган *мезонлар* ва *қадриятлар* тизими бор. Ўша мезон ва қадриятлар уларнинг тили, қўшиқлари, рақслари, урф-одатлари, анъана ва хулқ-атвор тарзидир. Шулар ёрдамида ҳаётини тажриба тартибга солинади, одамлар ўртасидаги муносабат яхши томонга ўзгаради. Ҳар иккала жараён ё бутун жамиятнинг ёки жамиятнинг маълум қисми ҳаёт тарзини ифода этади. Кундалик ҳаётда

одамларнинг атрофини ўраб турган моддий ёдгорликлар ўтмиш маданиятни ёки маданий меросни ташкил қилади. Бу халқларда урф–одатлар, ёдгорликлар муқаддас бир нарса сифатида сақланади, авлоддан–авлодга ўтказилиб бораверади. Зотан, тарихий маданиятда анъанавийлик кучли.

Айниқса, ўзбек халқи яратган моддий ва маънавий маданиятни, эзгулик, инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган менталитетини жаҳонда кенг тарғиб қилиш, дунё халқларига етказиш энг хайрли ва шарафли ишлардандир.

Маданиятшунослик фанининг диққат марказида инсон туради, зеро маданият - бу инсон яратган бойликдир. Маданиятшунослик инсоннинг олам билан фаол муносабатини ва бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг ижтимоий ва маданий ролини, маданиятлар типологиясини ўрганади. Маданиятшунослик фани маданиятни илмий изохлаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини белгилайди, ижтимоий-тарихий билимлар тизимидаги ўрни ва мавқеини асослайди.

Курснинг олдига қўйилган асосий масала –жамият, маданият ва инсон муносабатларидир. Дарвоқе, бу уч тушунча яна кўп фанларнинг объекти ҳисобланади. Инсон жамиятда яшар экан, ўзининг яшаш тарзини ҳамма даврларда пайдо қилиб, такомиллаштириб боради, шу тариқа инсон ўз имкониятларини кўрсатиб бораверади.

Хуллас, маданиятнинг кўринишлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг алмашилиши билан маданиятда ҳам сифат ўзгаришлари юз беради. Маълум бир тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий қадриятлари тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятига мурожаат қиламиз. Шунинг учун маданиятшунослик фани турли халқларнинг маданий ривожланиш тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганади. Шу билан бирга, конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётда эгаллаган маданий ривожланиш босқичларини, умумий қонуниятларини, ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Турли тарихий даврлар маданияти айрим ижтимоий гуруҳларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи тўғрисидаги билимлар билан ўқувчилар дунёқарашини бойитади. Тарихий ва гуманитар соҳа билимларини бир тизим ҳолига келтиради, ижтимоий турмуш воқеаларини яхлит мазмун асосида англашга ёрдам беради. Яна кўплаб бетакрор ва мустақил маданиятдан ташкил топган жаҳон цивилизациясининг яхлит жараёнини, айти пайтда хилма-хиллигини кўрсатади. Қолаверса, инсонларнинг маънавий етукликка эришишларида, фикрларнинг хилма-хиллигини кўра билишда, фан тараққиётини тўғри баҳолаш қобилиятини ҳосил қилишда ҳам муҳимдир.

Маданиятшунослик фани муҳим тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Курснинг диққат марказида инсонда зиёлилик ҳиссини тарбиялаш туради. “Киши қанчалик зиёли бўлса, –деган эди Д.С.Лихачев, – у шунча кўп тушунади ва ўзлаштиради, унинг дунёқараши ва қабул қилиш доираси шунчалик кенгайиб бораверади. Кишининг маданий савияси қанчалик тор бўлса, у ҳамма янгиликларга ва «ғоят эски»ликка нисбатан шунча бефарқ бўлади. Ундай одам ўзининг эски одатлари билан яшайди. Бундай одам дунёқараши торлигидан ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди.

Ўтмиш маданий қадриятларни, ўзга миллатлар маданиятини билиш, уни сақлаш, ва ҳурмат қилиш, оммалаштириш, эстетик қимматини қабул қила билишнинг ривожланиб бориши маданий тараққиётнинг энг муҳим жараёнлари ҳисобланади. Инсоният маданиятининг ривожланиши тарихи – бу нафақат янги, балки эски маданий бойликларни излаб топиш тарихидир. Шунингдек, ўзга халқлар маданиятини билиш, маълум маънода, гуманизм тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Айни пайтда халқларга нисбатан ҳурмат, бағрикенглик демакдир”⁴.

Маданиятшунослик фанининг яна **муҳим вазифаларидан** бири - бу инсонда ижодий қобилиятни ривожлантиришдан иборатдир. Маданият фақатгина ***моддий ва маънавий бойликлар*** йиғиндисидан иборат эмас, балки ижодий фаолият ҳамдир. Маданиятшунослик янги маълумотлар бериш билан бирга, ёшларда маданий ҳодисаларга ўз муносабатини билдириш малакасини ҳосил қилади. Хилма-хил маълумотлар бериш билан бирга, фикрлаш узлуксизлигини, мантикий фикр қилишни шакллантиради.

4.Ахлоқий маданият, сиёсий маданият, ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, ижтимоий маданиятларнинг ўрни ва вазифаси.

Ўзбекистонда маданиятшунослик фани 90 – йиллардан кейин фаолият кўрсата бошлади, таълим тизимига киритилди, адабиётлар, ўқув-методик материаллар билан бойитилди. Баркамол инсонни тарбиялашда ахлоқий маданият, сиёсий маданият, ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, экологик маданият, эстетик маданият, дин, фан ва бошқалар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Маданиятшунослик турли белгиларига кўра, қуйидаги соҳаларга, шакллarga ва кўринишларга бўлинади:

Маданият соҳалари - бўйича қуйидагича тасниф қилинади:

а) **Ахлоқий маданият** - таркибига ахлоқий онг, ахлоқий муносабат ва ахлоқий фаолият киради. Жамият ахлоқий маданият, ахлоқий қадриятлар тизимини ифодаласа, шахс ахлоқий маданиятида ахлоқий қадриятларнинг индивидуалликда қандай даражада акс этиши ифодаланади.

⁴ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М., “Наука” 1979. стр. 159.

б) **Сиёсий маданият:** Сиёсий маданият - кишиларнинг сиёсий онги, манфаатлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий-ҳуқуқий ғоялар мажмуидир. Сиёсий маданият жамият жамиятининг турли ижтимоий табақалари манфатлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келади ва сиёсий фаолиятда намоён бўлади. Ҳар бир ижтимоий табақа ўзининг сиёсий манфаатларидан келиб чиқиб ғоялар, дастурлар ишлаб чиқади, сиёсий ташкилотлар тузади ва сиёсий ҳокимият учун турли усуллар, воситалар билан амалий ҳаракат қилади. Мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият кабилар сиёсий маданиятни ҳаётга татбиқ қилиш омилларидир.

Сиёсий маданият ҳуқуқий маданият билан боғлиқ. Ҳуқуқий маданият қонунларини билиш, уларга амал қилиш, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий савия, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий фаоллик маданияти демакдир.

в) **Педагогик маҳорат маданияти** – илмий билимларни ва ахлоқий кадриятларни мазкур жамиятдаги ёш авлодга етказишдан иборат.

г) **Иқтисодий маданият** (бу соҳа ишлаб чиқариш маданияти, тақсимои маданияти, айирбошлаш маданияти, истеъмол маданияти, бошқарув маданияти, меҳнат маданияти каби турларни ўз ичига олади). Иқтисодий маданият деганда иқтисодий билим, иқтисодий онг, иқтисодий фаолият, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар тушунилади. Шахс иқтисодий маданият жамият иқтисодий маданиятининг таркибий қисмидир. Шахс иқтисодий маданиятининг камол топиши учун иқтисодий кадриятларни, иқтисодий билимларни пухта эгаллаши лозим, шундагина у эркин иқтисодий фаолият юрита олади.

д) **Экологик маданият** – инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни камраб олган энг фаол ривожланиб бораётган соҳадир. Экологик маданият – атроф-муҳит, ҳўжалик, иқлим, географик жойлашув, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, температура ва бошқа объектив сабаблар билан белгиланади.

е) **Касб маҳорати маданияти:** аниқ меҳнат тури билан боғлиқ махсус назарий билим ва амалий кўникмалар йиғиндисидан иборат.

Маданиятчилик деганда камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, яхшилик, саҳийлик каби инсоний фазилатларга эга бўлиш, ахлоқий қоидаларга тўла амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳурмат қилиш хислатлари англашилади.

Зиёлилик ақлий камолот эгаси бўлиш, назарий масалаларни англашга, илмий билимларни ўзлаштиришга тайёр бўлишдир. «Зиёлилик» юксак даражада камол топган интеллигентни, кенг билимли, юксак маданиятчиликни англатса, «Зиёли» кишиларни табақалари орасидаги

ижтимоий қатламни англатадики, бу қатлам юқори малакали ақлий меҳнат билан машғулдир.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда дунёдаги барча нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши дилетантдир. **Дилетантлик** маданият камлигининг белгиси бўлиб, чинакам маданият ва зиёиликка алоқаси йўқдир.

Тарбиялилик зиёиликнинг асосий белгиси бўлиб, унинг умумий маданий савияси кўпинча нутқ маданиятига акс этади. Маданий нутқ аввало тўғри нутқ демакдир. Маданиятли киши образли, ифодали ва чиройли нутқ орқали ўз фикрини баён қилади.

Зиёлининг эстетик диди баланд бўлади, яъни санъат асарларининг гўзаллиги тўғрисидагина эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, кўполлик ва адолатсизликка қаршилик кўрсатиб уни бартараф қилишга қодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туйғуси зиёиликнинг юксак хусусиятидир.

Зиёилик билим, илм ва тарбия билан камол топади. Зиёилик тушунчасига умумий маданиятдан ташқари қалб нозиклиги, умуман, ҳаётга муносабатда юксак онг, ижтимоий фаоллик ҳам киради. Демак, «зиёилик» тушунчаси фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас. Зиёли деб чуқур интеллигентга, интуитив олийжанобликка эга бўлган, маънавий эҳтиёжлари кенг ҳар бир кишини аташ мумкин. Маданиятшуносликни ўрганишдан мақсад зиёиликни тарбиялашдир. Зиёли - интеллектуал шахс, уни маданиятли кишидан фарқи, жамият ва миллат тақдирига маънавий жавобгар бўлган шахслигидадир. Интеллектуал шахс индивидуал ҳолатларда ўз фикридан қаноатланмайдиган, ўзига-ўзи қарши боровчи, ўзини-ўзи инкор қилувчи ички хусусиятларга эга бўлган зиёдидир. Зиёлининг шу хусусиятларида комиллик белгилари намоён бўлади.

Фан маданият ҳодисаси сифатида билимларни ишлаб чиқариш хусусиятлари назарда тутилади. Ҳар қандай тасаввур ва билимлар сингари фан ҳам ижтимоий практика, ижтимоий эҳтиёж туфайли юзага келади.

Маданият тизимида дин — инсоннинг эътиқод рамзи, охират ва ҳаёт тасаввурларининг маънавий ва моддий маданият сифатида намоён бўлишидир. Шунингдек, дин барча жамиятларда ахлоқни шакллантирувчи соҳа бўлиб келди ва ғоявий-сиёсий йўналишларга эга бўлди. Ибтидоий даврлардан бошлаб маданиятнинг таркибий қисми сифатида шаклланиб,

жаҳондаги йирик маданиятлар: будда, христианлик, ислом цивилизацияларини яратди.

Кўринишлари бўйича маданият қуйидагича тасниф қилинади:

а) **Ҳукмрон маданият** — мазкур жамият аъзоларининг кўпчилиги истифода этадиган қадриятлар, ишонч-эътиқодлар, анъана ва урф-одатлардан иборат.

б) **Қишлоқ маданияти** — фақат қишлоқ жойда доимий яшаб, қишлоқ хўжалиги билан машғул бўлган одамлар ўртасидаги муносабатлар, ҳаёт тарзи ва бошқалардан иборат.

в) **Шаҳар маданияти** — йирик саноат ва маъмурий марказга хос маданият. Ҳамма шаҳар аҳолиси учун ягона маданият мавжуд эмас. Чунки шаҳарлар фақат географик ва геополитик (Европа ва Японияга яқинлиги) аҳоли миқдори, шаҳар кенглиги билангина эмас, балки ишлаб чиқариш соҳасига кўра ҳам фарқ қилади: тўқимачилик саноати, кончилик саноати марказлашган шаҳарлар, шахтёрлар шаҳри, автомобиль ишлаб чиқаришга ихтисослашган шаҳарлар, илм-фан марказлари бўлган шаҳарлар, курорт шаҳарлар, ҳарбий шаҳарчалар борки, буларнинг ҳар бирида ўзига хос маданият мавжуд.

г) **Ўрганиш бўлиб қолган маданият** — инсон яшаб турган ижтимоий ва миллий муҳитда кундалик ҳаёт кўникмаларини эгаллашдан иборатдир. Бу маданият кўриниши оилада, тенгдошлар, қариндош-уруғлар даврасида юз берадиган мулоқотдан, мактаб таълимидан ва оммавий ахборот воситалари орқали олинган оммабоп билимлар ва кўникмалардан иборат бўлади.

д) **Ихтисослашган маданият** — фан, санъат, фалсафа, ҳуқуқ, дин қабиларга оид билимларни тўлиқ эгаллаган ва ўз соҳалари бўйича эгаллаган билимлари орқали алоҳида гуруҳларни ташкил қиладиган вакилларнинг касб маҳоратидир.

Маданият пайдо бўлиши ва даражасига кўра қуйидаги шакллarga эга:

а) **Юксак маданият** — оддий одамлар тушуниши қийин, жамиятдаги махсус ижодкорлар яратган маданият шаклидир. Бу маданият шакли нафис санъатни, мумтоз мусиқани ва адабиётни ўз ичига олади.

б) **Халқ маданияти** — оммавий ва халқ оғзаки ижоди маданиятини ўз ичига олган маданият шакллари бўлиб, кенг омманинг меҳнати ва турмушига боғлиқ ҳолда яратилган қадимий ижод намуналаридир. Халқ маданиятининг бу шаклига бугунги турмуш тарзи, урф-одатлар, кўшиқлар, фольклор ансамбллари, халқ оғзаки ижоди жанрлари — афсоналар, эртақлар, эпослар ва бошқа жанрлар мансуб.

в) **Оммавий маданият** — байналмилал ва миллий кўринишга эга бўлиб, кенг аудиторияга мўлжалланган, муаллифи мавжуд, одамларнинг талаб ва

эҳтиёжларини бир зумда қондирадиган ҳар қандай янги ҳодисаларга таъсир билдириб, уларни акс эттирадиган маданият шаклидир. Эстрада, цирк, радио, телевидение ва бошқа айрим мусиқа турлари шу маданиятга алоқадордир.

XX асрнинг иккинчи ярмида айрим мутахассислар жамият ва маданият соҳасида юз берган ўзгаришларни тушунтириш учун **конткультура**, **субкультура** тушунчаларини қўллай бошладилар. Конткультура деганда ҳукмрон маданиятга қарши назариялар, қадриятлар, фалсафий, бадиий қарашлар, идеаллар тушунилади. **Субкультура** деганда жамиятдаги турли синфлар, табақалар, гуруҳларга хос маданий жиҳатлар ҳисобга олинади. Шунингдек қашшоқлар, камбағаллар, ўрта табақалар, юқори табақалар, жамиятдаги элита қатламлари маданияти деган тушунчалар ҳам ишлатилади. Масалан, айрим тадқиқотчилар камбағал табақалар маданияти шахсий гигиенадан тортиб билим даражасигача бўлган соҳаларда паст савияда намоён бўлади, деб тушунтирадилар. Жамиятни умумий маданият асосида бирлаштиришга интилувчи оммавий маданият мавжудлиги ҳақида фикр билдирувчилар ҳам бор.

Такрорлаш учун саволлар

- 1.Маданиятшунослик фанининг предмети, ўрганиш объекти нималардан иборат?
- 2.Маданиятшуносликнинг бошқа гуманитар фанлар билан боғлиқ томонларини тушунтириб беринг?
- 3.Маданиятшунослик фани қандай методологик тамойилларга таянади?
- 4.Маданият сўзини келиб чиқиши ҳақида нималарни биласиз?
- 5.Маданиятшуносликнинг қандай қонуниятлари мавжуд?
- 6.Маданият инсоният ҳаётида қандай вазифаларни бажаради?
- 7.Шахснинг баркамол инсон бўлиб етишишида маданиятшунослик фанининг аҳамияти нималардан иборат?
- 8.Сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий маданият деганда нималарни тушунасиш?
- 9.Ахлоқий, эстетик ва экологик маданиятларининг моҳияти нима?
- 10.Цивилизация деганда нимани тушунасиш?

2-мавзу: Ибтидоий маданият.

Режа:

- 1.Ибтидоий маданиятнинг дастлабки кўринишлари.
- 2.Ибтидоий маданият ривожланишининг асосий босқичлари.
- 3.Анимизм, тотемизм, фетишизм ва магия каби диний тасаввурларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг асосий хусусиятлари (удумлар, мифология, илм).
- 4.Ёзув маданияти.

1.Ибтидоий маданиятнинг дастлабки кўринишлари.

Архаик ёки ибтидоий маданият - мавжуд инсоният маданиятининг ибтидоси ва энг узоқ давом этган давридир. Бу давр инсоният тарихи умумий кўламининг 99 фоизини ташкил қилган ҳолда замонавий маданиятга беқиёс таъсирини кўрсатиб келмоқда. Ўша вақтда вужудга келган архаик маданиятнинг айрим кўринишлари бўлмиш фикрлаш тарзи, феъл-атвор ҳозирга қадар йўқолган эмас. Инсоният ҳаётининг бошланғич даври кейинги барча ўзгаришларга замин туғдиргани сабабли бу даврни ўрганиш инсоният эволюцияси асосларини, унинг маданияти негизини тушуниш ва шарҳлашга ёрдам беради.

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрликдир» – деган эди А. Қодирий. «Дунёда турмоқ учун, – деб ёзади М. Бехбудий, – дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур».

Ибтидоий босқичдаги маданият ривожининг қиёфасини қайта тиклаш ўта қийин вазифа. «Шахсий гувоҳнома, таржимаи ҳол, қиёфадан маҳрум, сукунатдаги ўтмиш, ҳодисасиз «узоқ», (Ф. Бродель) «мудроқ», (Э. Леруа-Ладюри) тарих учун идеал намуна касб этиб, табиий-илмий мантиқни яратиш, услублар миқдори ёки ижтимоий-иқтисодий тушунчалар ва дастлабки (ибтидоий жамоа) ижтимоий тузум таълимотини изоҳлаш учун мўлжаллангандир»¹.

Олимлар тўплаган маълумотлар 2 хил бўлиб:

I. Антропологик ва археологик топилмалар ибтидоий одамнинг жисмоний ва маданий ривожланишини, овчилик жамоасининг турмуш тарзини ёруғ оламга чиқарди. Бу маълумотлар ўзига хос белгилари билан эмпирик (тажриба) таҳлилни юзага чиқарди ва ибтидоий босқични умум қабул қилган таснифига асос солди:

1. Палеолит–қадимги тош асри.
2. Неолит – янги тош асри.

¹ Культурология. М., 1998. 141 стр.

Палеолит босқичининг ўзи ҳам илк (қуйи) ва сўнгги (юқори) даврларга бўлинади. Шунингдек, палеолит ва неолит босқичининг ўртаси мезолит – ўрта тош асри даврига бўлинади.

II. Этнографик маълумотлар- замонавий халқлар ва ҳозирги вақтда ҳам овчилик ва термачилик билан кун кўрувчиларнинг ҳаёти ҳақида. Бу маълумотлар сақланиб қолган архаик маданият кўринишини этник, ижтимоий ва рухий ўхшашликлар бўйича қайта тиклашга ёрдам беради.

Тош асрининг даври бундан 2,6 млн. йилдан (Кениянинг Рудольф кўли соҳилидан топилган қадимги тош қуроллари) то эраизгача 2 мингинчи йилларнинг ўрталаригача (меҳнат қуролларини жездан тайёрлай бошлаган давргача) бўлган вақтни ўз ичига олади. Ўз навбатида палеолит босқичидаги энг узоқ давр илк палеолит бўлиб, бундан тахминан 100 минг йил олдин тугайди. Илк палеолитда антропогенез жараёнининг содир бўлиши, казиб топилган гоминид қолдиқларининг алоҳида турлари яшаган даврларда (зинжантроп, австралопитек, питекантроп, синантроп, неандертал ва бошқалар,) маданиятнинг алоҳида илк намуналари вужудга келди: қўпол тош қуроллари тайёрлаш (кесгич, тош найза, қирғич), оловдан фойдаланиш, оддий турар жойларнинг қурилиши, муомала воситаларининг ривожланиши, атроф-муҳит ҳақида дастлабки мураккаб тасаввурларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Децентризм фарази инсоният пайдо бўлишини икки ўчоқ - Африка ва Осиё билан боғлайди, зеро ҳозирги вақтда энг қадимги одам қолдиғи ҳам Африка минтақасидан топилган. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида казиб топилган гоминидлар ҳам илк палеолит даврига оиддир. Археолог Ў. Исломов Селунгур ғоридан топган «фергантроп» қолдиғининг ёши 1200000 (бир миллион икки юз минг) йилдан нарида эканлиги аниқланган.

Илк палеолитнинг охириги даври кўпинча алоҳида даврга ажралиб «ўрта» ёки «мустье» деб номланади (100 мингинчи йилдан 40 мингинчи йилгача). Бу қонуний ҳодиса бўлиб, Мустье даврида маданий ижодкорлик жараёнининг ўсиши сезилади, яъни бу даврда неандерталлар пайдо бўлди. Неандерталлар кенг ҳудудларга тарқалиб мураккаб ва турли хил қуроллар тайёрлаган, энг муҳими улардан маълум маросим ва маданиятни ривожлантириш бошланди. Неандерталлар яшаган ғорларидан айикнинг бош суяги топилган, махсус ўрнатилган тош супа оловдан қорайган, унда маълум маросим ўтказилган. Неандерталлар қабри кўпинча шарқ-ғарб йўналиши бўйича жойлашиб, мурда «ёнбош ухлаётган ҳолатда, тиззалари энгагига қайрилган, ёнига тош қуроллар қўйилган». Бу маросим удуми ўлимдан кейинги ҳаёт мавжудлиги ҳақидаги тасаввурнинг маданиятдаги энг қадимги ва барқарор пайдо бўлганлигидан далолатдир. Неандертал қабри Ўзбекистоннинг Тешиктош ғоридан (Сурхондарё вилоятидан) ҳам топилган, шунингдек, ўша даврга оид кўплаб манзилгоҳлар очиб ўрганилган (Омонқўтон, Зирабулок, Обираҳмат, Кўлбулок, Учтут ва бош.).

Илк палеолитда маданий муҳитнинг мавжудлиги алоҳида жойлар билангина чегараланса, сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошларида гоминид эволюцияси якунланиб замонавий «ақлли одам» тури пайдо бўлади. Сўнгги палеолитда турли-туман тош ва бошқа қуроллар нотекис тарзда кўпайиши натижасида таркибий қуроллар-тасма, учлик, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Ниҳоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташкилот – уруғ ташкил топади. Бу инқилобнинг маҳсули инсонларнинг асосий антропологик, рухий-физиологик, рухий-ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар уюшмасининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишидаги тафовутларга қарамасдан тарихда сақланиб қолди.

Маънавий маданият дастлаб жуда содда бўлиб, ўша давр кишиларининг меҳнат фаолияти билан уйғунлашиб кетган эди. Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлса-да, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-муҳитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушунча ва тасаввурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлаштирди. Ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтилиши билим ва тажрибанинг тўпланиши натижасида юзага келди.

Дастлаб, ибтидоий одамлар озиқ-овқат қидириб ўзи яшаётган муҳитни яхшироқ ўргана бошладилар. Бу эса уларнинг географик билимини оширган. Табиатдаги мавжуд истеъмол қилишга яроқли ўсимлик ва меваларни қидириб топиши ва кузатиши натижасида ботаника билимлари тўпланган. Ёввойи ҳайвонлар овлаш жараёнида ҳайвонларнинг феъли, тури, яшаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бу жараёнларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий, ҳаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос содда табobati бўлиб, даволашда ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланганлар. Шунингдек, силаш, уқалаш усули билан баъзи касалликларни даволаганлар ва фолбинлик, сеҳргарлик ва жодугарлик усулларида ҳам фойдаланганлар.

Ибтидоий одамлар табиатни, иқлимни шароитдан келиб чиқиб кузатиши асосида об-ҳавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлади. Тарбия ҳам меҳнат ва турмуш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одат ва удумлар асосий аҳамият касб этган.

Маънавий маданиятнинг кўринишларидан бири ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган. Уруғчилик жамоасининг пайдо бўлиши даврида ибтидоий одамлар санъатнинг нималигини тўла англамаган ҳолда тирикчилик жараёнида санъат шакллана бошлади. Ибтидоий саноат хилма-хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, кулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) Ғор деворларига ҳар хил ранглар билан ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Саҳрои Кабир, Марказий Осиё, Ғарбий Европада кўплаб учрайди.

3) Қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда ҳайвон, буюм, қуроллар ва ибтидоий кишиларнинг кундалик меҳнати билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

4) Архаик санъат турларидан яна бири ҳайкалтарошлик ҳам уруғчилик жамоасининг ривожланган даврида пайдо бўлиб, асосан аёллар, қисман эркеклар, шунингдек, ҳайвонлар ҳайкаллари ишланган. Бундай ҳайкалчалар, суяк, тош ва бошқа нарсалардан тайёрланган. Ҳайкал тасвирларда ибтидоий меҳнат ва эътиқод рамзлари намоён бўлади.

5) Ишлаб чиқарувчи ҳўжалик (неолит) фаолияти билан боғлиқ сопол буюмларга чизилган расмларда оддий чизиқлар, ҳайвон ва ўсимлик тасвирлари учрайди.

6) Ибтидоий санъат турларидан бири – ниқоблар қадимги одамларнинг овчилик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, ниқоб тутиб ҳайвон қиёфасига кирган, ҳайвонларни қўрқитиб ўзларини ҳимоя қилган. Ниқоблардан маросим ва удумларда фойдаланган.

7) Мусиқа, кўшиқ, ўйин ибтидоий санъат турлари ҳисобланиб, ибтидоий одамлар уриб, чертиб, пуфлаб чаладиган асбобларни кашф қилишган.

8) Халқ оғзаки ижоди-асотир, ривоят ва афсоналар ҳам ибтидоий давр маҳсулоти бўлиб, ибтидоий одамнинг турмуши, ўй-фикри ва кайфиятини ифодалаган, диний тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган.

Умуман, ибтидоий санъат кишиларнинг дастлабки умумий ижоди бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаолияти, ички руҳияти ва диний тасаввурлари билан уйғун бўлган. Айтиш мумкинки, диний тасаввур ва эътиқод шакллари маданиятнинг моддий ва маънавий турларининг ривожига самарали таъсир кўрсатган.

2.Ибтидоий маданият ривожланишининг асосий босқичлари.

Ўзбекистон ҳудудлари энг қадимги даврлардан бошлаб жаҳон цивилизациясининг ўчоқларидан бири эканлигига илмий жиҳатдан ҳеч қандай шубҳа йўқ. Ўзбекистон ва Ўрта Осиё ҳудудларида олиб борилаётган кенг миқёсдаги тадқиқот ишларининг натижалари ҳам Ватанимизнинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини тасдиқлайди.

Дунёнинг турли бурчакларида яшайдиган халқларнинг турли даврларда, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларда эришган ютуқлари ҳамда тараққиёт босқичига кўтарилишини цивилизация тушунчаси ўзида акс эттиради. Бу тараққиёт босқичи инсониятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, жамиятнинг ривожланиш даражаси, моддий ва маънавий

маданиятнинг юксалиши, қабилалар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар билан изоҳланади.

Ўрта Осиё цивилизацияси турли ҳудудларда турли даврларда пайдо бўлди ва ривожланди. Мисол учун, жанубий ҳудудларда яшаган қадимги қабилалар милoddан аввалги VI минг йилликдаёқ деҳқончиликка ўтиб, унумдор хўжаликни ривожлантирган бўлсалар, бу даврда шимолий ҳудудлардаги қабилалар асосан овчилик, балиқчилик ва чорвачиликнинг илк шакллари билан шуғулланганлар. Бу нотекислик жараёнини табиий географик шароитлар ва ўзаро муносабатлар билан изоҳлаш мумкин. Бу ўринда Ўрта Осиёнинг чўл ва дашт ҳудудлари ҳамда тоғолди ва дарё воҳалари ҳудудларининг ривожланиш даражасидаги маданий нотекисликни таққослаб кўриш (Копетдоғ, Ҳисор, Зарафшон тоғолди ҳудудлари ҳамда Қизилқум, Қорақум, Қашқадарё ва Зарафшон воҳасининг дашт ҳудудлари) муҳимдир.

Ундан ташқари, Ўрта Осиёда турли-туман маданият яратган қадимги аҳолининг неолит давридаёқ, яъни милoddан аввалги VI-IV минг йилликлардаги ўзаро муносабатлари ва бу аҳолининг Шарқдаги, даставвал Олд Осиёдаги бошқа қадимги цивилизация ўчоқлари билан узвий алоқада бўлиши ҳам маҳаллий цивилизациянинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий жамоа тузуми. Антропогенез жараёнлари.

Ибтидоий жамоа тузуми кишилик жамияти тараққиётидаги энг узок давом этган ва энг қадимги давридир. Бу даврни ёзма манбалар асосида ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу даврни чуқур ўрганишда археология, этнография, антропология каби фанларнинг аҳамияти бекиёсдир. Қадимги одамлар ўз фаолияти даврида атроф-муҳитга таъсир кўрсатиб, кундалик ҳаётда ўзига зарур бўладиган меҳнат қуроллари ясаган, яшаш учун маконлар танлаган, кейинчалик эса бошпаналар қурганлар. Ўз навбатида бу жараёнлар инсон фаолиятига таъсир кўрсатган.

Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий маданият ривожланишининг алоҳида босқичлари қуйидаги даврларга бўлинади:

1.Палеолит («палайос»-қадимги, «литос»-тош) даври; бундан тахминан 800 минг йил илгари бошланиб, 15-12 минг йил илгари тугайди; ўз навбатида бу давр учга бўлинади;

а) илк палеолит-Ашель даври, 800-100 минг йилни ўз ичига олади;

б) ўрта палеолит–Мустье даври, милоддан аввалги 100-40 минг йилликлар;

в) сўнгги палеолит-милоддан аввалги 40-12 минг йиллик.

2. Мезолит («мезос»-ўрта, «литос»-тош) - милоддан аввалги 12-7 минг йилликлар.

3. Неолит («неос»-янги тош)-милоддан аввалги 6-4 минг йилликлар.

4. Энеолит (мис-тош даври)-милоддан аввалги 4 минг йилликнинг охири-3 минг йилликнинг боши.

5. Бронза даври-милоддан аввалги 3-2 минг йилликлар.

6. Темир даври-милоддан аввалги 1-минг йилликнинг бошларидан.

Ўзбекистон ҳудудларидаги энг қадимги одамларнинг манзилгоҳлари Фарғона водийсидаги Селунгур, Тошкент вилоятидаги Кўлбулоқ, Бухородаги Учтут маконларидан топилган. Бу давр одамлари тошлардан қўпол қуроллар (чопперлар) ясаб, термачилик ва жамоа бўлиб ов қилиш билан шуғулланишган. Илк палеолит даври одамлари жисмоний жиҳатдан ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам ҳозирги одамлардан фарқ қилишган. Улар табиат олдида ожиз бўлиб, унда тайёр бўлган маҳсулотларни ўзлаштирганлар. Улар на диний тушунчани, на деҳқончиликни ва на чорвачиликни билганлар.

Ўрта палеолит даври маконлари Тошкент воҳасидаги Обираҳмат, Хўжакент, Самарқанддаги Омонқўтон, Бойсун тоғларидаги Тешиктош каби кўпгина маконлардан аниқланган бўлиб, улардан шу даврга оид кўпгина турли-туман тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилган. Обираҳмат макони ёйсимон шаклда бўлиб, бу ерда 10 м қалинликдаги 21 та маданий қатлам аниқланган. Топилмалар орасида нуклеуслар, парракчалар, ўткир учли сихчалар, қирғичлар учрайди, шунингдек, турли ҳайвонлар суяклари ҳам кўпчиликни ташкил этади. Яна бир машҳур ёдгорлик Тешиктош ғор макони бўлиб, бу ердан турли-туман қуроллар ва ҳайвон суякларидан ташқари, 9-10 яшар боланинг қабри қазиб очилган. Қабрдаги мурданинг ёнига турли тош қуроллар ва архар шохи қадаб қўйилган.

Ўрта палеолит даврига келиб ибтидоий жамият одамларининг меҳнат қуроллари такомиллашиб, турмушида янги унсурлар пайдо бўла бошлайди. Энг муҳими, ибтидоий тўдадан уруғчилик жамоасига ўтиш бошланади. Шимолдан улкан музлик силжиб келиши натижасида олов кашф этилади.

Одамлар ўчоқлар атрофларида тўпланиб, ибтидоий турар-жойларга асос солдилар. Жамоа бўлиб ов қилиш пайдо бўлди.

Сўнгги палеолит қадимги тош асрининг сўнгги босқичидир. Бу даврга оид маконлар Оҳангарондаги Кўлбулоқ, Тошкентнинг ғарбидаги Бўзсув 1 ҳамда Самарқанд шаҳридан топилган. Улардан топилган топилмалар орасида кирғичлар, кесгичлар, сихчалар, пичоқлар, болталар каби қуроллар бор. Бу даврга келиб одамлар фақат тоғли ҳудудларга эмас, текисликларга ҳам тарқала бошлайдилар. Бу даврнинг энг катта ютуғи уруғчилик тузумига (матриархат) ўтилишидир.

Палеолит даврига хулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, бу даврда ибтидоий одамлар хўжалик юритишнинг энг оддий йўлларида (териб-термачлаб) мураккаброқ кўринишларига (овчилик, балиқчилик) ўтдилар. Олов кашф этилди. Ибтидоий турар-жойлар ўзлаштирилди. Инсоният ибтидоий пода давридан уруғчилик тузумига ўтди. Меҳнат қуроллари такомиллашиб, турлари кўпая борди. Шунингдек, бу давр ибтидоий одамлари орасида дастлабки диний қарашлар пайдо бўлди.

Мезолит даври ёдгорликлари Сурхондарёдаги Мачай ғор маконидан, Марказий Фарғонанинг кўпгина ёдгорликларидан топиб ўрганилган. Бу даврга келиб музлик яна шимолга қайтади. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсида катта ўзгаришлар содир бўлади. Инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама–ўқ-ёйни кашф этади.

Мезолит даври қуроллари палеолитга нисбатан ихчамлиги ва сифатлилиги билан фарқ қилади. Мезолит даври қабилалари асосан овчилик ва термачилик хўжалиги юритганлар. Бу даврнинг охирларига келиб, дастлабки уй чорвачилиги ёки ҳайвонларни хонакилаштириш бошланади.

Неолит даврига келиб, қадимги қабилалар ҳаётида катта-катта ўзгаришлар содир бўлади. Бу давр одамлари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўллар бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиқиб, балиқчилик ва овчилик ёки деҳқончилик ва чорвачилик ҳамда қисман хунармандчилик билан шуғулланганлар. Энг катта ютуқлардан бири кулолчиликнинг пайдо бўлишидир. Шунингдек, бу даврга келиб тўқимачилик ва қайиқсозлик ҳам пайдо бўлади. Неолит даври қабилалари хўжалик шаклларига қараб қуйидаги маданиятларига бўлинади: Жойтун маданияти, Калтаминор маданияти, Ҳисор маданияти.

Жойтун маданияти. Жанубий Туркменистон ҳудудидаги мил.авв. VI-V минг йилликларга оид маданият. Бу ердан Ўрта Осиёдаги биринчи пахса уйлар қолдиқлари, сопол идишлар намуналари аниқланган. Аҳолиси асосан деҳқончилик, чорвачилик ва қисман овчилик билан шуғулланган.

Калтаминор маданияти. Қадимги Хоразм ҳудудидан топилган бўлиб, мил. авв. V-IV минг йилликларга оиддир. Топилмалар Калтаминор қабилаларининг балиқчилик, овчилик ва қисман ҳунармандчилик билан шуғулланганлигидан далолат беради.

Ҳисор маданияти. Асосан, Ҳисор-Помир тоғларидан топилган. Милоддан аввалги V-IV минг йилликларга оид. Ҳисорликлар сопол идишлар ясаб, асосан чорвачилик, овчилик, қисман термачилик билан шуғулланганлар.

Энеолит даври маконлари Хитойдан Дунайгача бўлган катта ҳудудда тарқалган бўлиб, ҳамма жойда ижтимоий тараққиётнинг бир хил босқичи кузатилади. Ўрта Осиёда қуйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боғлиқ:

1. Хўжаликнинг бошқа ҳамма турларига қараганда ҳайдама деҳқончиликнинг устунлик қилиши;
2. Тошдан ишланган қуроллар кўп бўлган ҳолда мис қуролларнинг пайдо бўлиши;
3. Катта-катта ибтидоий жамоаларнинг пахсадан ва хом ғишдан тикланган катта-катта уйлари;
4. Кулолчиликда муҳим техника ютуғи-хумдонларнинг ишлатилиши.
5. Турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруғи (матриархат) га хос ҳайкалчалари;
6. Рангдор, турли тасвирлар билан безатилган сопол буюмлар мавжудлиги.

Энеолит-мис-тош даврида одамлар дастлабки металл билан танишдилар. Бу даврга келиб мис қуроллар анча такомиллашган бўлса-да, ундан оғир меҳнат қуроллари яшашнинг имкони йўқ эди. Мисдан асосан уй-рўзгор буюмлари, тақинчоқлар ва ҳарбий қуроллар ясалган. Энеолит даври ёдгорликлари Бухоро вилоятининг Лавлакон, Бешбулоқ, Учтут (мис кони) мавзеларидан, Панжикент атрофларидан (Саразм маданияти) топиб

текширилган. Бу даврга келиб, деҳқончилик Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларига ҳам ёйилади.

Ҳозирги кунда ибтидоий жамоа тузумининг турли баҳсларга сабаб бўлаётган муаммоларидан бири антропогенез—одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланишидир. Турли ҳудудларда қадим замонларда яшаган илғор мутафаккирлар одамнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий таърифга яқин фикрларни баён этганлар. Улар асосан инсоният ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан деган фикрни билдирадilar. Инсоннинг пайдо бўлиши миллионлаб йиллар давом этган ривожланиш жараёнининг натижасидир. Энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Шарқий Африкадан (Олдувай, зинжантроп), Индонезиядан (Ява, питекантроп), Хитойдан (синантроп), Германиядан (Гейдельберг) топиб текширилган. Кейинги топилмалар, яъни, замонавий одамга анча яқин бўлган одам қолдиқлари дастлаб Неандерталь (Германия) водийсидан топилган (Ўзбекистондаги Тешиктош).

Ўрта тош даврида, биринчи навбатда меҳнат жараёнида инсон тафаккурининг ривожланиши натижасида неандертал қиёфасидаги одамлар ҳозирги қиёфадаги одамларга айлана бошладilar. Улар жисмоний жиҳатдан камол топиб, ҳозирги қиёфадаги кишилар вужудга келди ва шу билан антропогенез жараёни тугади (кроманьон кўринишидаги одамлар). Бу жараённинг тугаши инсоният тарихидаги муҳим воқеа бўлиб, инсон дастлаб тошдан оддий тўқмоқ ясаган бўлса, узлуксиз меҳнат, интилиш ҳамда онгининг ривожланиши натижасида юксак маданият яратиш даражасига етиб келди.

Жанубий Қозоғистоннинг тоғ ва тоғолди туманларидан, Қирғизистоннинг тоғ водийларидан, Жанубий Туркменистонда, Қизилқум ва Қорақум ичкарасидаги қадимги кўллар атрофида, Ўзбекистондаги Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари, Фарғона водийси ва унинг тоғли ҳудудларидан ибтидоий жамоа тузумининг барча даврларига оид ёдгорликлар топилган. Бу топилмалар Ўрта Осиёни антропогенез жараёни содир бўлган ҳудудлар сарасига қўшиш имконини беради.

Ҳозирги даврда олимларнинг катта гуруҳи одамзоднинг дастлабки ватани Африка деган фикрни илгари сурса, яна бир гуруҳ олимлар Европа дейдилар. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса одам илк марта Осиёнинг жанубида пайдо бўлган деган ғояни илгари сурадilar. Умуман олганда, одамзоднинг дастлабки ватани ҳақида олимлар орасида ягона фикр ҳозирча йўқ.

Ибтидоий тасвирий санъат

Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, ғорларнинг деворларига турли тасвирлар чизиш сўнги палеолит даврига оиддир (Испания, Алтамир ғори). Ўрта Осиёда унгурлар ва қоятошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб эса ривожланган босқичга кўтарилади. Калтаминор, Ҳисор, айниқса Жойтун маданиятига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг турли намуналари топилган. Ўрта Осиёнинг тоғлик ҳудудларида кенг тарқалган қоятош расмлари ишланиш усулига кўра икки хил. Бир хиллари бўёқ (оҳра) билан, иккинчи хиллари эса уриб-ўйиб ишқалаш, чизиш усули билан ишланган (петроглифлар) расмлардир.

Ўзбекистондаги қоятош расмларнинг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Биронсой, Такатош, Тераклисой кабилар бўлиб, улар юздан зиёддир. Бу ердаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллари рақс расмларини кузатиш мумкин. Улар ибтидоий буқалар, шерлар ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайрон кабилардир. Расмлар орасида ўқ-ёй, узун қилич, ханжар, дубулға, қопқон каби нарсалар ҳам кўпчиликти ташкил этади.

Энг қадимги расмлар Зараутсой (Сурхондарё) бўлиб, бу расмлар мезолит-неолит, яъни мил авв. XIII-IX минг йилликларга оиддир. Қоятош расмлари орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат ва жанговар қуролини билиб олишимиз мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги авлодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни таъкидлаш жоизки, ибтидоий санъатнинг энг ривожланган босқичи неолит даврига оиддир. Бу давр Жойтун, Калтаминор ва Ҳисор маданиятларига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг жуда кўплаб намуналари топилган. Неолит даври одамлари идишларга ҳар хил рангдаги бўёқ билан турли нақшлар, одам ва ҳайвон тасвирларини ифода этганлар. Шу билан бирга лойдан ясаиб, пиширилган аёл ҳайкалчалари неолит даври санъатининг нодир намуналари ҳисобланади.

Бронза даври маданияти

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда бронзанинг ватани Кичик Осиё ва Месопотамия бўлган. Мил. авв. III минг йилликка келиб, Ўрта Осиё ҳудудларида бронза қуроли кенг тарқалади. Ўзбекистон ҳудудларида бронза даври ёдгорликлари кўплаб учрайди. Бу даврга мансуб маданият

излари дастлаб Хоразм, кейинроқ эса Зарафшон ва Қашқадарё ҳамда Фарғона водийларидан топилган.

Улардан энг йириклари Сополлитепа, Жарқўтон, Тозабөгёб, Замонбобо, Чуст, Амиробод ёдгорликларидир. Бу ёдгорликларда олиб борилган тадқиқотлар шундан далолат берадики, бронза даврида кишилиқ жамияти маданий тараққиётида катта-катта ўзгаришлар содир бўлади. Аҳоли хўжалиқ юритишнинг муайян кўринишларига, яъни воҳаларда, қўллар, дарёлар ва сойлар бўйларида деҳқончиликка, дашт ва тоғолди ҳудудларида чорвачиликка (меҳнатнинг дастлабки йирик тақсимоти) ўтиб олди.

Бу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузумида ҳам ўзгариш жараёнлари бўлиб ўтди. Уруғчилик тузуми бронза давридаям давом этган бўлса-да, она уруғининг мавқеи йўқолиб борди. Металл эритиш ва хўжалиқнинг ривожланиши натижасида жамиятда эркаклар меҳнат ва мавқеи биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб борди. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бронза даври жамият тараққиётида, деҳқончилик, чорвачилик, овчилик ва ҳунармандчиликнинг ривожланишида эркаклар етакчилик қилганлар. Аёллар эркаклар ишлаб чиқарган нарсаларни истеъмол қилишда иштирок этсалар ҳам, унга эгалик қилишдан маҳрум бўладилар. Ишлаб чиқаришда ҳукмронлик қилиш шу тариқа эркаклар қўлига ўтади ва она уруғи тузуми ўрнини ота уруғи (патриархат) тузуми эгаллайди.

Бронза даврига келиб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши натижасида кишилиқ жамияти тарихий-маданий тараққиётида катта-катта ўзгаришлар содир бўлди. Бу жараёнларда бронзанинг аҳамияти катта бўлди. Аҳоли хўжалиқ юритишнинг маълум кўринишларига, яъни воҳаларда, қўллар ва сойлар бўйларида деҳқончиликка дашт ва тоғолди ҳудудларида эса чорвачиликка ўтиб олди. Бу даврда жамият ҳаётидаги содир бўлган турли тараққиёт жараёнлари - кишилиқ тарихида муҳим босқич бўлган давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун улкан аҳамият касб этди.

3.Анимизм, тотемизм, фетишизм ва магия каби диний тасаввурларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг асосий хусусиятлари (удумлар, мифология, илм).

Ўтмишда минтақамиз, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида турли ўзига хос диний қарашлар ва унга асосланган урф-одат ва анъаналар мавжуд бўлган. Хусусан, тадқиқотчилар Ўзбекистондаги ибтидоий диний шакллар

сифатида фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм, магия ва сеҳргарлик турларини санаб ўтадилар.

Анимизм (лотинча «анима» – «руҳ», «жон» маъноларини англатади) руҳларга сиғиниш, табиат кучларини илоҳийлаштириш, ҳайвонот, ўсимлик ва жонсиз жисмларда руҳ, онг ва табиий қудрат борлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурувчи илк диний қарашлар шаклларида бири ҳисобланади. Анимизмда табиатнинг қудратли кучларини – осмон ва Ер, Қуёш ва Ой, ёмғир ва шамол, момақалдиروق ва чакмоқ қабила илоҳийлаштирилиб, уларда руҳ мавжуд деб ҳисобланган. Айни пайтда, анимизм доирасида рельефнинг айрим алоҳида қисмлари – тоғлар ва дарёлар, адир ва ўрмонлар қаби одам эътиборини тортувчи нарса ва жисмларга ҳам илоҳий муносабатда бўлиниб, ҳатто, кўп йиллик дарахт, каттароқ харсанг тош, жарликларга ўхшаш нарсалар ҳам жонли, тафаккурли, сезувчан ва ҳаракат қилувчи, шунингдек, яхшилик ёки ёмонлик келтириши мумкин деб тушунилан. Шундан келиб чиқиб, ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга эътибор билан муносабатда бўлинган, қурбонликлар қилинган, руҳлар ҳаққига дуо қилиниб, маросимлар уюштирилган. Анимизм бугунги кунда ҳам кишилар ҳаёти, кундалик хулқи ва фаолиятига ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Жумладан, ўлганларнинг ҳурматини ўрнига қўйиб, улар ҳақида фақат яхши хотираларни эслаш, ўтганлар руҳи доимо тириклар билан биргалиги, ер, сувдан оқилона фойдаланмасликнинг гуноҳ ҳисобланиши тўғрисидаги тасаввурларнинг илдизлари анимистик қарашларга бориб тақалишини таъкидлаш зарур.

Тотемизм (Шимолий Америкада яшаган Ожибва ҳинду қабиласи тилидан олинган бўлиб, «унинг уруғи» маъносини англатади) моҳиятан «одамнинг ҳайвонот ёки ўсимликнинг муайян турларига қариндошлик алоқаси бор», деб эътиқод қилишдир. Ушбу эътиқод шаклига кўра, фақат баъзи диний маросимларда руҳонийлар ёхуд қабила бошлиқларигина тотемни ейишлари мумкин бўлганини эътиборга олмаганда, тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни озуқа сифатида истеъмол қилиниши тақиқланган. Ҳозирда ҳам кўплаб халқларда тотемизмнинг унсурлари сақланиб қолган. Ҳиндларда сигирни муқаддаслаштириш, қирғизларда оқ буғунинг афсонавий бахт келтирувчи ҳайвон сифатида улуғланиши қаби кўринишларда учрайдиган бундай унсурлар бугунги кунда ҳам кишилар дунёқараши, маънавиятида сезиларли ўринни эгаллаб келмоқда.

Фетишизм (фр. фетиче – «бут», «санам», «тумор», умуман муқаддас буюм) моҳиятан табиатдаги жонсиз нарсаларга сиғиниш ҳисобланиб, унга кўра, алоҳида буюмларда кишини ўз мақсадига эриштириш, маълум воқеа-ҳодисаларни ўзгартириш қудрати мавжуд бўлади. Бундай эътиқод шаклини ибтидоий давр инсонининг билимсизлиги билан эмас, балки ўз ҳаётини муайян даражада тартибга солиш, унга маъно-мазмун бағишлаш, оламдаги ўз ўрнини аниқлаш, унга бўлган муносабатини ойдинлаштиришга интилишининг ҳосиласи деб қараш ўринли бўлади. Бу қаби эътиқод шакллари, албатта, жаҳон динларига тенглаштириб бўлмайди. Чунки

уларда мазкур динларга хос бўлган ва ҳаётнинг деярли барча-ижтимоий-иқтисодий, маънавий-руҳий жиҳатларини қамраб олишга қаратилган тизим йўқ.

Фетишизмнинг унсurlари ҳозирги даврда ҳам халқларнинг урф-одат ва анъаналарида, турли тумор, кўзмунчоқ ва ҳар хил рамзларга бўлган муносабатида сақланиб қолганки, бундан ўз даврида у кишилар ҳаёти, дунёқараши ва хулқини белгилашда нечоғли муҳим аҳамият касб этгани ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Шаманизм (тунгус тилида «шаман» сўзи – «сеҳргар» маъносини англатади) реал натижалар олиш учун илоҳий кучларга таъсир этиш мақсадида сеҳргарлик, афсун, магияга асосланган ҳолда амалга ошириладиган маросимлар, урф-одатлар мажмуи сифатида чиқади. Унда ота-боболарининг руҳлари билан ҳаёлан боғланиш асосий амалиёт ҳисобланади.

Ўз вақтида, Марказий Осиёда сеҳргарлик маросимларини якка ҳолда ёки жамоа бўлиб амалга ошириш амалиёти кенг тарқалган. Афсунгарлик кўзланган мақсадга қараб бирор бир зарар етказиш ниятида қилинадиган ёвуз душманга қарши, масалан, қурол-аслаҳаларни сеҳрлашда қўлланилган ҳарбий, «иссиқ» ёки «совуқ» қилиш учун ишлатиладиган севги, даволашда ишлатиладиган тиббий афсунгарлик каби шаклларда намоён бўлган. Сеҳргарликдан ёмғир чақириш ёки шунга ўхшаш ҳолда об-ҳавони ўзгартириш мақсадларида ҳам фойдаланилган. Минтақа халқлари ҳаётида ҳозирда ҳам шаманизм унсurlарини учратиш мумкин. Хусусан, кишилар орасида ёвуз ва севги афсунгарлигининг кучига ишонч ҳануз сезиларли таъсирга эгаллигини қайд этиш лозим.

Диний тасаввур ва эътиқод ибтидоий жамоа тузумининг кейинги даврларида шаклланиб, айрим унсurlари ўрта палеолит даврларида вужудга келган. Ибтидоий одамлар атрофидаги ҳодисаларнинг сабабларини тушуна олмаган. Табиатдаги турли ҳодисаларнинг сир-асрорлари уларга маълум бўлмаган. Бу ҳодисалар негизида сирли, ғайритабiiй кучлар яширинган деб тушуниб, шу ғайритабiiй кучларга эътиқод қилинган.

Гоминиднинг уч миллион йиллик эволюцияси ниҳоясидаги кучли эврилиш натижасида англаш, нутқ, дин, санъат вужудга келади. Архаик маданиятнинг хусусияти ҳақида уни ҳақли равишда «ҳомо сапиенс» яратганлигига этнографик ва археологик маълумотларга асосланиб тасаввур қилиш имкониятларига эгамиз. Биринчи навбатда биз, ибтидоий одамнинг ўзига хос фикрлаш хусусияти ҳақида ҳукм чиқаришимиз мумкин.

Ибтидоий одамнинг фикрлаши аниқлик, таъсирчанлик, бутунликда фарқланади. Ибтидоий одам аста-секин турли ташқи ҳодисаларни сеза бошлайди. У иссиқ ва совуқни, тўқ ва очликни, яхши ва ёмонликни ҳис қилади, ёруғлик ва қоронғуликни ажратади. Ҳодисаларнинг рўй беришини кузата бошлайди. О. Фрейденбергнинг фикрича, унда кузатиш таъсуроти устун бўлган. Ибтидоий одамнинг таъсирчан, аниқ тасаввури ҳали ҳодисаларни умумлаштириш қобилиятидан йироқ эди. У теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини таҳлил қилмасдан фақат юзаки қайд қилади,

нарсa ва жараёнларга, уларнинг хусусиятига бир хил ёндошган. Ибтидоий тафаккур учун сабабий боғланишлар ўта шартли бўлиб, қандайдир ҳодисанинг сабаби тез-тез қайтарилиб турилиши натижасида вақт ўтиши билан идрок қилинган.

А.Н. Рамоновнинг таъкидлашича, «ёзувсиз маданиятнинг ўзига хос хусусияти - нутқнинг нокатегориал шаклидир». Бу мустақил фаолиятнинг ижодий манбаларини чекловчи жараён ҳисобланади. Инсонга керакли барча янгилик ва билим фақат фаолият жараёнида намоёиш қилиш усулида берилган. Шунинг учун ибтидоий маданиятда маросимга ўхшаш шакллар устунлик қилади. А. Рамонов айтганидек, маросим - аниқ ва мақсадли фаолият бўлиб, уни амалга ошириш ижтимоий гуруҳлар нуқтаи назарида ишлаб чиқариш фаолияти каби ҳаётини сақлаш учун ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Маросим прагматикона ва фақат маълумот берувчи эмас, балки уларга берилаётган маълумот тўлиқ ҳолда бўлиб сўз орқали изоҳланмайди. Унда ишлаб чиқариш фаолияти ҳам, билим ҳам, сеҳр-жоду ҳам, санъат ҳам аралаш ҳолда бир бутунликда намоён бўлади.

Сўнги палеолит даврида анимистик эътиқодлар ва сеҳр-жоду маънавий маданиятнинг негизи сифатида қатъий расмийлашди. Қадимги эътиқодларнинг шаклланиши манбаида табиатнинг ташқи кўриниши ва одамлар жамоаси ҳақида тасаввурларнинг уйғунлашиб кетиши ибтидоий одам учун хос бўлган инсон ва табиатнинг субъекти ва объекти бирлиги таъсирида, эҳтимол жамоа нима билан шуғулланса ўшанга боғлиқ бўлган ҳайвонлар, ўсимликлар, тошлар, яъни унинг фаолияти доирасида нима мавжуд бўлса барчаси учрайди. Дунёда яшаётган аҳолининг кўплаб руҳ ва жонлар билан муносабатда бўлиш воситаси сифатида сеҳргарликни келтириб чиқарди. Сеҳргарликнинг энг қадимги турларидан бири овчилик сеҳргарлиги бўлиб, ўлжа яқинлашиши билан уни тутиш машқини ўрганади. Бироқ, барча ҳаракатлар фақат машқ билан тугамайди. Уни амалга ошириш жараёни асосий масала ҳисобланади.

Дастлабки сеҳргарлик ҳаракатлари мазмунида тотемизм – ҳайвонлар аждодига топинишни келтириб чиқарди. Ибтидоий жамоа турмуши, ови, уруши, ҳайвонларни тутиб ейиши, туғилиш ва ўлимини – умуман инсон ҳаётини тотемистик, яъни, тотемлар кураши ва тўқнашиши орқали тасаввур қилади. Бу тасаввурлар оқибатда космогоник манзарага асос солади, қаерда ҳар бир тотем-коинот борки ейди, йўқолади ва тиради, қари коинот ўрнига ёшлар келади. Уларнинг ўрин алмашиши ва ёшариши ёки тилишнинг борлиги ўлимдир.

Сеҳргарликка ўхшаш ҳаёт нафақат пайдо бўлаётган тушунчаларни ўзида жамлади, балки маданиятнинг энг қадимги шакли бўлиб қолди. Ундан ҳозирги вақтгача оламни ўзида акс эттирган дин, санъат, фан соҳалари пайдо бўлди. Барчаси суякка чизиш ва нақш солиш, кичик ҳайкалтарошлик, белги – муҳр босиш, бўёқли ҳошиялар чизиш, ғор деворларига бетартиб чизиқ шакллар солишдан бошланди ва натижада машҳур Альтамир, Ласко, Монтоспан ва бошқа ғорлардаги тасвир галереяси вужудга келади. Ғор

тасвирлари табиий, аниқроғи ҳаётий акс эттирилган. Ғор тасвирларининг дастлабки босқичида жониворлар тасвири алоҳида ўрин тутди: отлар, ёввойи қорамол, мамонтлар ўта ёрқин тасвирланган. Палеолит кишисининг тасвир фаолиятида нафосат уйғунлиги ёки расм ёзувлар (пиктография) эмас, балки тасвирни «фотографик» тарзда ифодалаш устун бўлган. Бу тасвирлар маросим тафсилотларидир. Машҳур санъатшунос А. Арнхеймнинг таъкидлашича палеолит даврида санъат ҳаётий зарур вазифани бажарган. У кишига мислсиз куч бахш этиб, тирик мавжудод ва нарсалардаги маънисизликка «сеҳр бахш этиш» имконини яратган. Ибтидоий одам чизилган тасвирга жониворларнинг жони ўтади, шу туфайли уларга таъсир қилиш мумкин деб ўйлаган. Архаик санъат инсонни ҳайвонлар руҳияти билан қизиқишида алоҳида восита бўлиб, унда ҳаққоният ва маросим уйғунлашиб кетади.

Ўзбекистон ҳудудида сўнгги палеолит даврига оид қояга солинган тасвир намуналари учрамаса-да, ушбу даврга тегишли 30 дан ортиқ манзилгоҳлар ўрганилган, жумладан Самарқанд манзилгоҳи, Оҳангарондаги тош қуроллар, тайёрланган «устахона», Кўкбулоқ ва Оқтош манзилгоҳлари.

Ўзбекистон ҳудудидаги ибтидоий тасвирий санъат намуналарини энг қадимгиси мезолит-неолит даврларига оид бўлиб, улар жаҳон тасвирий санъат тарихининг ажралмас қисмидир. Шунингдек, бу тасвирий санъат тарихи бир қатор алоҳида кўриниш, ўзига хослик ва фарқли жиҳатларга эга бўлиб қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ғорлар, қадимги тошлар ва турли қояларда сақланиб қолган ибтидоий тасвирлар яратилган давр.

2. Лой, ганч, тош ва ёғочдан ишланган қадимги ҳайкаллар намуналари ва турли ҳунармандчилик буюмларидаги тасвирлар яратилган даврлар.

Мамлакатимиз тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош тасвирлари ишланиш усулига кўра икки хил: бир хиллари бўёқ (оҳра) билан; иккинчи хиллари эса ўйиб-ишқалаш-чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар).

Ўзбекистондаги қоятош тасвирларининг энг нодир намуналари Зараўтсой, Сармишсой, Беронсой, Кўксарой, Такатош, Тераклисой каби юздан зиёди топилган. Бу қоятош тасвирларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами турларини кузатиш мумкин. Булар ибтидоий шер ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлардир.

Ўзбекистондаги қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатидан хилма-хил. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар тўқнашуви манзаралари тасвирланган. Бу тасвирлар орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат қуролларини билиб олиш мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги аجدодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Негаки, ибтидоий одамлар бир-бирларига фикрларини, муносабатларини истакларини чизиқлар, оддий шакллар, содда тасвирлар орқали етказишга интиланганлар. Масалан, улар ов қуролларини тасвирлаш орқали овга бормоқчи эканликларини ифодаласалар, ёввойи буқа ва бошқа

турли ҳайвонлар тасвирлари орқали, ўша ҳайвонларни овламоқчи эканликларини билдирганлар.

Кўҳитанг тоғининг юқорисида жойлашган ғорни «Олтин олов қояси» ёки «Олтин олов дараси» деб аташган. Чунки зар-олтин, ўт-олов маъносида бу ёдгорлик «Зараўтсой» деб аталган. Зараўтсой ов манзарасидаги турли расмларни кузатиш қадимги одамларни ҳаётини, турмуш тарзини жонли тасаввур қилиш билан бирга ибтидоий бадиий маданиятнинг ўзига хос жиҳатларини англашга ёрдам беради. Ибтидоий одамларнинг тирикчилик манбаи бўлган ов манзарасини кузатиш орқали овчилик илмининг айрим қирраларини ўрганамиз.

Тасвирий санъатнинг ибтидоий даврга мансуб намуналаридан бири Жиззах вилоятидаги Тақатош номли тошдаги тасвир ёзувлардир. Бу тасвирларда фикр, сезги, амалий эҳтиёж каби туйғулар акс эттирилган. Қадимий тасвирлардан яна бири Зарафшон этакларидаги «Сармишсой» тасвирларида эса ибтидоий рассомлар ижоди ўз аксини топган. Бу ибтидоий тасвирий санъат асарлари Сармишсой дарасининг икки юзида қад кўтарган қоятошларнинг силлиқ юзасига солинган. Сармишсой қояларида ёввойи буқалар, шохдор буғи ва қулонлар, елиб бораётган тоғ эчкиси, оҳу, тўнғиз, бўри, қоплон, итлар ҳамда бир-бири билан олишаётган ёввойи ва хонаки ҳайвонлар, шунингдек, овчилар ва ов манзаралари ҳам тасвирланган.

Қадимги рассомлар фаолиятида ҳам кузатувчанлик, шакл ва чизиқлар орқали бўлаётган воқеаларнинг характерини, мазмунини ёритиб бера олиш қобилиятлари кўзга ташланади. Қоятош, даралар ва ғорлардаги расмлар мазмунан бой бўлиши билан бирга хилма-хилдир. Уларда турли манзаралар ўз аксини топган. Умуман бу тасвирлар орқали одамларнинг муштарак туйғулари юзага чиққанлигини кўрамыз. Бу расмларда ҳар бир белги, қоралама ёки шакл ўзига хос фикрни, ҳатто сеҳру жодуларни ифодалаб бериши билан қизиқарлидир. Шулардан кўринадики, аجدодларимиз ҳаётида, турмуш тарзида тасвирий фаолият алоҳида ўрин тутган.

Маълумки, инсон ўз меҳнати туфайли ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққач, яшаш учун кураш жараёнида қанчалик онгли меҳнат қилса, у шунча муваффақиятларга эришган. Кураш ва меҳнатда эришилган муваффақиятлар урф-одат, удум, маросим, анъана ва байрам- хурсандчиликни вужудга келтирган. Маданиятшунослар фикрича байрам ва маросимлар энг қадимги даврдаёқ мавжуд бўлган ва ибтидоий одамлар ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Д.М. Генкиннинг фикрича, «маросим ва байрамларнинг чуқур илдизи инсониятнинг «тўдаклик» даврига бориб тақалади». М.М. Бахтиннинг таъкидлашича, «Байрам инсоният маданиятининг бошланғич шаклидир». Бу жараён ибтидоий одамлар овчилик билан кун кечирган даврларда яққол содир бўла бошлаган. Юқорида тилга олган тасвирларда асосан ҳайвонлар, ов қилиш, овчилар ракси (баъзан ҳайвонлар никобида) каби тасвирлар қадимий одамларнинг ўз меҳнати (ови) натижасини тантана қилганликларидан далолат беради. Ибтидоий овчилар ҳаётида овчилик маросим-удумлари муҳим ўрин тутган. Овчилик маросимлари овдан олдин ҳам овдан кейин ҳам

ўтказилган. Шунингдек, овчилик маросимлариювга тайёргарлик, ёшларни овга ўргатиш ва овдан кейинги тантаналарни ифодалаб, тасвирларда акс этган. Буни биз Зараўтсой ва Саймалитош расмларида нафақат тотемларга сиғиниш, балки ов маросим-байрамлари ҳам акс этганлигини кўрамиз.

Илк бор махсус уюштирила бошланган маросим-байрамлар тотемларга бағишланган. Я.П. Белоусовнинг фикрича, «Энг қадимий ва оммавий маросимлар қаторига зоофалик маросимларни киритиш мумкин». Бу маросимларда турли жойларда тотем ҳисобланган турли ҳайвонлар-айиқ, ёввойи эчки, сигир, буғу, от, бўри кабиларга сиғинганлар. Ўрта Осиёда илон, бука, қўй, от, туя, шер тотемлари кенг тарқалган. Буни биз қазилма ёдгорликлардан топилган амалий санъат буюмлари мисолида кузатишимиз мумкин.

Меҳнат тақсимотиниң вужудга келиши муносабати билан қадимги одамларниң ишлаб чиқарувчи хўжаликка (неолитда) ўтиши натижасида янги соҳаларга оид маросим ва байрамлар вужудга кела бошлади. Бу «Меҳнат маросимлари» бўлиб, у ҳам ўз ўрнида маданият ва санъат (театр, ракс, пантамимо санъатиниң примитив кўринишлари)ниң ривожланишига замин яратди.

Г. Чайлдниң таъкидлашича, бундан 10 минг йилча олдин неолит ёки аграр инқилоб содир бўлади. У энг аввало, Олд Осиё ва Яқин Шарқда содир бўлиб, бу деҳқончилик ва чорвачиликниң вужудга келиши билан боғлиқ. Ўтроқ турмуш тарзи ишлаб чиқариш соҳалариниң ривожланиши учун шароит яратди. Тўқимачилик, кулолчилик, уй-жой қурилиш пайдо бўлди. Табиий танланиш ўсимлик навлари ва ҳайвонлар зотиниң ўзгаришига аста – секин, анъанавий такрорланувчи мувофиқликни пайдо қилди. Аграр соҳа астрономик кузатишларни тартибга солишни талаб қилди. Бу даврда инсоният тафаккуриниң ривожланиши мифологияни шакллантирди.

Миф ва мифология энг аввало антропоморфизм-табиатдаги нарсаларга ҳам одамга хос деб қарашни ва худоларни одам қиёфасида тасаввур қилишни ифодалайди. Миф ва мифологияни қадимги эътиқодлардан фарқи, оламдаги барча мавжуд муносабат ва қадриятларни изоҳлашни ўзига олади. Бу ўша даврларни билишниң ўзига хос назарий асоси ва махсус шаклидир. Негаки билим-ёрқин ранг-баранглик, ифодалилиқ, жўшқинлиқдир. Мифология дастлабки босқичда кишилар учун билим ўрганиш ва мустаҳкамлашниң ягона манбаи ва усули эмаслиги даргумон. Бироқ, Л.С. Васильевниң таъкидлашича, билимни мустаҳкамлаш бу –мифни ўрганиш йўли билан эмас, балки унинг удумлари, маросимлариниң амалда такрорланиб тарқалишида содир бўлади. Миф ва маросим архаик маданиятниң гўёки икки томони, яъни – сўздаги ва ҳаракатдаги, назарий ва амалий. Мифологик билим илмий ҳақиқатга маълум миқдорда дахлдордир.

Мифологик билимниң иккита асосий ижтимоий вазифаси бор:

1. Ушбу умумийликниң асосий вазифаларини, уларниң одатий мавжудлигини кишилар онгига киргизиш ва мустаҳкамлаш, хусусан,

шаклланган қоидаларни тасдиқлаш, қонунийлаштириш ва ҳатто жамоани тиклаш ва барқарорликни таъминлаш учун уларни анъанага айлантириш;

2. Жамоани кўрқувдан ҳалос қилиш мақсадида ва руҳий ҳаловатни қафолатлашда атроф-муҳит билан, бутун ташқи олам билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш ва таъминлаш.

Миф оламини мавҳум ғоялардан бузилган тарзини ўзида намоён қилиб, ноаниқ ва қуруқ муҳокамаларнинг шаклланишига имкон беради яъни, дастлабки даврда инсонни уни чулғаб турган аниқ кундалик ишлардан фикрини чалғитиб, ҳаёлий поэтик оламга олиб киради. Миф оламини жамоа бўлиб анъанавий ҳис қилишдир, негаки, шу алфозда у ҳар доим илк диний тасаввурлар мажмуининг негизи ҳисобланган. Миф–дастлабки дунёқарашнинг зарурий, муқаррар шаклидир. Умум тасаввурлар мифнинг шаклланишига сабаб бўлолмайди ва ҳиссий тажриба-кузатишлар учун ҳам, ноаниқ-мавҳум мулоҳазаларга ҳам асос бўлолмайди. Гуруҳлар тушунчаси энг аввало бутун борликни ўзига қўшиб ҳиссий қайғуришга таянади.

4. Ёзув маданияти.

Ахборотлар ҳажмини беҳад ўсаётганлиги уни узатишнинг янги каналларини яратишни талаб қилди. Мифларнинг пайдо бўлиши мавҳум тушунчалар вужудга келганлиги ҳақида, инсоннинг нутқи ривожланаётганлиги ҳақида гувоҳлик беради. Бунга бир мисол – тасвирий санъатнинг ривожланишидир: расмлар бир қадар аниқлашиб, соддалик ва шартлилик кучайиб боради. Тасвир кўпроқ рамзийлик белги-хусусиятини касб этиб, бунинг ёрдамида ахборот бериш мумкин бўлади. Топилган петроглифлар (тошбитиклар) инсонлар жамоасининг ҳаёт ҳодисалари ҳақида етарли, муфассал ҳикояларни ўзида сақлаб келган. Бундай тасвирларга мисол қилиб Сурхондарёнинг Зараўтсой дарасидаги қоятош расмларини кўрсатиш мумкин. Билимларни сақлаш ва узатишнинг яна бир воситаси жамоанинг алоҳида аъзолари, бошқа кундалик ишлардан озод қилиниб, фақат маълумотларни йиғиш, сақлаш ва узатиш билан шуғулланган.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари жойлашган ҳудуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар Сўғдиёнадаги–сўғдийлар, қадимги Хоразмдаги–хоразмийлар, қадимги Бактриядаги–бактрийлар, қадимги Чочдаги–чочликлар, Фарғонадаги–парканаликлар шулар жумласидандир. Бу тарихий номларнинг кўпларини биз илк ёзма манбаларда, хусусан зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да, Аҳмоний ҳукмдорларнинг миҳхат асарларида учратамиз.

Шунингдек, Қозоғистон ҳудудларида яшаган чорвадор қабилалар бронза давридаёқ («Андроново маданияти») туркий тилда сўзлашганлар деган асосли фикрлар ҳам мавжуддир. 1969 йили Олмаота яқинидаги Иссиқкўрғон маконидан топилган ёзув–мил. авв. IV-III асрларга оид бўлиб, ҳозирги кунда

илк туркий тили ёзуви деган фикрлар ҳам бор. Бундан хулоса чиқарадиган бўлсак, демакки, мил. авв. IV-III асрлардаёқ Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқида туркий тилли аҳоли-қабилалар мавжуд бўлиб, уларнинг хоразм, сўғд, бактрия каби ёзувлари ўша жой аҳолиси ичида ишлатилган. Еттисувдаги сакларнинг бир қисми ҳам туркий тилда сўзлашган.

Тадқиқотчилар фикрларига таяниб шуни айтиш мумкинки, Ўрта Осиёда қадимданоқ 2 хил: туркий ва шарқий эроний тилда сўзлашувчи аҳоли мавжуд бўлган. Ўзбек халқининг қадимги аҳолисини худди шу икки бўлак ташкил этган. Мил. авв. II-I асрларда ва эраизмнинг бошларида эса, узоқ давом этган этник жараён натижасида ҳозирги замон ўзбек халқига хос бўлган «икки дарё оралиғи типи» (Амударё, Сирдарё)даги ирқ кишилари Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларида яшардилар.

Милоднинг IV асрларига келиб бу тип кишилари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг катта қисмида учрай бошладилар. Эрон аҳамонийларининг Ўрта Осиёни босиб олишлари, сўнгра македониялик Искандарнинг ҳарбий юришлари маҳаллий аҳоли этногенезига сезиларли таъсир этмади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ибтидоий (архаик) маданият деганда нимани тушунасиз?
2. Ибтидоий маданиятнинг асосий босқичлари қайсилар?
3. Ибтидоий маданиятнинг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни?
4. Ўзбекистон ҳудудида топилган ибтидоий маданиятнинг асосий намуналари қаерларда аниқланган?
5. Ибтидоий даврда одамларнинг олам ва инсон ҳақидаги тасаввурлари қандай бўлган?
6. Ибтидоий даврдаги анъаналар, удумлар, байрамларнинг хилма-хиллик сабаблари нимада?
7. Ибтидоий давр маданиятида тасвирий санъат ва бадиий ҳунармандчиликнинг кўринишларини изоҳланг?
8. Ўзбекистон ҳудудида Ибтидоий даврга оид қандай ёдгорликлар топилган?
9. Ўзбекистон ҳудудидаги қандай қадимий динларни ва уларнинг маросимларини биласиз?

3-мавзу: Жаҳон маданияти босқичлари.

Режа:

1. Маданиятнинг тарихий босқичлари.

2. Туронзаминда шаклланган маданият босқичлари. Скифлар маданияти.

3. Калтаминор маданияти ва унинг ривожланиши.

1. Маданиятнинг тарихий босқичлари.

Маданият ҳамма даврда инсоният жамиятининг моддий ва маънавий тараққиёти даражасини, инсоният яратган билимларни, ишонч-этиқодларни, санъатни, ахлоқни, қонунлар ва одатларни, шунингдек, инсон ўзлаштирган лаёқат ва кўникмаларнинг йиғиндисини ифодалаган. “Маданий жараён” тушунчаси тарихий категорияга мансуб бўлиб, маълум бир халқ ёки ҳудуд билан чегараланмаган. Шунинг учун мазкур жараён ҳамма даврларга ва халқларга тегишлидир.

Маданий тараққиётнинг маълум бир даврда пайдо бўлган ўзига хос хусусияти ва ноёб, тақрорланмас жиҳатлари ҳам борки, бу хусусиятлар маълум ҳудудда маданий босқичларни юзага келтиради. Масалан, ибтидоий маданият, антик маданият, Уйғониш даври маданияти, ислом маданияти ва бошқалар. Маданий босқичлар маълум даражада регионал – минтақавий хусусиятни ўз ичига қамраб олади.

Аммо маданият универсаллиги тушунчаси бутун инсониятга мансуб бўлган маданий меросни ифодалаб, маданиятнинг регионал хусусиятига зид келмайди, аксинча, уни тўлдиради. Умуман, маданиятнинг универсаллиги, географик ўрнидан қатъи назар, ҳамма маданиятга мансуб қадриятлар, қоида, анъана ва ўзига хос хусусиятлар, мезон, жамиятнинг тарихий даври ва ижтимоий қурилишидир. 1959 йили Жорж Мердок жамики маданиятга мансуб 70 дан ортиқ универсал маданий категорияларни аниқлади¹. Булар - спорт, календарь, тозалikka риоя қилиш, фолбинлик, декоратив санъат, тушни таъбирлаш, меҳнат тақсимооти, таълим, ғаройиб равишда шифолашга ишонч, оила, байрамлар, дафн расм-русумлари, ўйинлар, табриклар, тил, қонун, меросхўрлик ҳуқуқи, ҳазил-мutoйиба, тиббиёт, мотам, мусиқа, мифология, рақам, ҳомиладорларга муносабат, хусусий мулкка эгалик ҳуқуқи, диний расм-русумлар, об-ҳавони кузатиш ва бошқа категориялардир. Биз ҳам маданиятнинг мазкур таркибий қисмларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, кўпроқ моддий маданият ва маънавий маданиятга, жумладан, амалий ва тасвирий санъат асарларига, илм-фанга, диний таълимотларга, этнографияга, мифология, ёзув ва бошқа баъзи жиҳатларига эътибор қаратамиз.

Маданиятнинг универсаллиги шунинг учун пайдо бўладики, ҳамма одамлар, дунёнинг қайси қитъасида яшамасин, жисмоний жиҳатдан бир хил тузилган, ҳаммасида ҳам бир хил биологик эҳтиёж бор, бир хил муаммоларга дуч келадилар. Одамлар туғиладилар, яшайдилар, вафот этадилар, шунинг учун ҳамма халқларда туғилиш ва вафот этиш билан боғлиқ одатлар, удумлар бор ва ҳ. Маданият универсаллигининг пайдо бўлиши тўғрисида сўз

¹ Қаранг: А.И.Кравченко. Культурология. Учебник. М., “Проспект”, 2005, 21–бет

кетганда, албатта, гап маданиятнинг ибтидоий кўринишларига бориб тақалади.

Бугунги Ўзбекистон худудида энг қадимги даврлардан бошлаб инсоният истиқомат қилган. Ўлканинг табиий шароити инсоният истиқомат қилиши учун шарт-шароит яратган. Археологлар бу борада бизга ёрдам беради. Бугунги Ўзбекистон худуди Марказий Осиёдаги энг қадимий инсоният масканларидан бири эканини археология фани исботламоқда.

Дунё археология фани турли даврларда инсониятнинг яшаш тарзи, яшаш омиллари асосида маданий босқичларни ишлаб чиққан. Дунёнинг турли жойларидаги маданий босқичлар турлича. Жумладан, Африкадаги Мустье маданий босқичи энг қадимги деб эътироф этилган. Марказий Осиёдаги энг қадимий маданият босқичларидан бири Селунгур маданияти деб ном олган. Бу маданий босқич Марказий Осиёдаги энг қадимий инсоннинг ҳаёт тарзини кўрсатади. Тош даврига оид мазкур обида Ўзбекистон худудида тасодиф эмас эди. Бу топилма Марказий Осиё маданияти тарихида кейинги даврларда ҳам давом этди ва кенг ёйилди. Селунгур маданиятига оид ашёлар орасида кушнинг тумшугига ўхшаш болта, уй-рўзгор буюмлари шулардан намуна бўлиб, кейинчалик Марказий Осиёда кенг ёйилган, мустаҳкам ўрнашган хайвонот услубининг илк намунаси эди.

Мазкур маданий босқичга оид намуналар Ўзбекистоннинг қадимий тупроғидан кўплаб топилди. Қуйидаги далилга мурожаат этайлик.

1932 йили академик А.П.Окладников бошчилигидаги Термиз экспедицияси Бойсун тоғидаги Тешиктош ғоридан Мустье маданиятига² оид ашёларни топдилар. Топилмалар орасида одамнинг боши, тана аъзолари, суяклари диққатга сазовор эди. Суяклар жой-жойига қўйиб тикланди. Натижада 9–10 ёшли боланинг скелети ҳосил бўлди. Бу скелет Европа, Осиё ва Африкадаги Мустье даврига оид неандертал одам тоифасига мансублиги маълум бўлди.

Илк инсоннинг юртимизда яшагани тўғрисидаги маълумотлар албатта катта янгилик эди. Яна бир диққатга сазовор томони шу бўлдики, қабр устига тоғ эчкисининг шохлари қўйилган экан. Эчки шохлар қабрга безак учун қўйилган эмас, балки ўша даврга оид одамнинг дунёқараши, фикрлаш тарзини кўрсатарди. Тотемистик фикрлаш айна шу даврдан бошланганини мазкур ёдгорлик далиллайди. Чунки инсоният пайдо бўлгандан бошлаб атроф-муҳитга, табиий ҳодисаларга ўз муносабатини билдирган. Бу жараёни ибтидоий фикрлаш тарзи билан боғлаш лозим: инсон табиат билан ўзи ўртасига чегара қўймаган даврнинг маҳсули сифатида юзага келган.

² 1952 йили А. Фармозов Боғчасарой яқинида ибтидоий одам яшаган манзилини топди. Мустье маданияти деган ном Франциядаги Ле-Мустье ғорининг номидан олинган.

Ўзбекистон тупроғидан топилган мазкур икки қадимий обида юртимизда инсоният ҳаёти, уларнинг яшаш тарзи тўғрисида тўлақонли тасаввур ҳосил қилади. Дунёнинг ҳамма қитъасида ҳам бир хилдаги маданий ёдгорлик учрайвермайди.

Мустье маданиятига оид мазкур босқич Селунгур маданиятидан бир оз кейинроқ - тош даврининг 800 - 700 минг йилликларига оиддир.

Мустье маданияти кенгроқ тарқалган бўлиб, дунёнинг бошқа жойларида ҳам учрайди. Жумладан, 1952 йили Қримда Боғчасарой ёнида 1,5 - 2 ёшли боланинг бош суяги топилди. Мана шу топилмадан бошлаб Мустье маданияти деган термин маданий тушунча сифатида кириб келди.

Ўрта Осиё минтақаси ҳамма даврда ҳам маданий обидаларга бойлиги жиҳатидан дунё маданияти тарихида алоҳида ажралиб туради. Маданий қатламлардаги узлуксизлик Ўрта Осиё маданиятида янги, такрорланмас обидаларни яратишга сабаб бўлди. Инсониятнинг бадиий тафаккури чексиз имкониятларга эгаллигини ҳам айнан Ўрта Осиёдан топилган маданий обидаларда кўрамиз. Тешиктошдаги эчки шохи бадиий тафаккурнинг илк намунасидир. Кейинчалик инсоният тош ва қояларга суратлар ўйиш орқали ўз қобилиятини намоён қилди. Бу суратлар орқали ибтидоий инсон кундалик воқеаларни ифодалаб қолмаган, балки оламини кенг қамровли, мифология орқали англашни намоён қилган. Тош ва қояларга ўйилган суратларда турли жонзотлар, қушлар, афсонавий махлуқлар асосий ўрин эгаллайди.

Ўзбекистоннинг жанубида - Кўҳитанг тоғларида ҳозирда ҳам инсон оёғи кам етиб борган жойлар мавжуд. Мана шундай жойлардан бири тоғдаги Зариўтсой бўйидаги ғорлардир. Сойнинг қирғоқларида жойлашган ғорларда инсонларнинг суратлари ҳам бор. Бу суратларнинг қачон яратилгани маълум эмас. Аммо инсониятнинг илк маданий босқичларида яратилган деб хулоса чиқариш мумкин. Афсонавий махлуқлар, бошқа баъзи тасвирлар шундан далолат беради.

Зариўтсой - Олтин ўт дараси деганидир. Сойнинг ўрта қисмида катта “айвон” бўлиб, бу жой Зариўт камар деб айтилади. Бу қисмда диққатга сазовор суратлар бор. Айниқса, қушлар ва ҳайвонларнинг тасвирига кўпроқ эътибор қаратилган. Ҳамма халқларнинг илк маданий босқичида қушлар ва ҳайвонлар тасвири асосий ўрин эгаллайди. Шарқдаги аксарият ибтидоий маданиятда шу жараёни кўриш мумкин. Санъатнинг бу тури ҳайвонот услуги деб номланади. Милоддан олдинги биринчи минг йилликларга оид асарларга нисбатан эса скиф - ҳайвонот услуги деган ном ҳам қўлланади. Санъатнинг бу тури дунёнинг кўп ҳудудларида қадимий санъат тури - амалий ва тасвирий санъатга нисбатан қўлланади.

2. Туронзаминда шаклланган маданият босқичлари. Скифлар маданияти.

Скифлар милоддан олдинги VII асрларда тарих сахнасига чиқдилар. Скифлар тарихи, уларнинг турмуш тарзи, ҳарбий санъати ва бошқа кўплаб моддий ва маънавий ҳаётига оид қарашлар турли-тумандир. Гоҳ Жанубий Россия, гоҳ Шимолий Кавказ, гоҳ Ўрта Осиёга нисбат берилаётган скифларнинг турмуш тарзи билан боғлиқ қарашлар бугунги кунга келиб ўзгариб бормоқда. Бу халқ тўғрисида юнон тарихчиси Геродот баъзи афсоналарни келтиради. Жумладан, қуйидаги афсонага мурожаат этайлик:

Геракл Герионнинг чорвасини ҳайдаб, ўша пайтда инсон оёғи етмаган юртга бориб қолган экан. (Ҳозир бу ерларда скифлар яшайдилар.) Герион Понтадан узоқда — Океан оролида, Геракл Устунлари ортидаги Гадирда истиқомат қиларди (бу оролни эллинлар Эрития деб айтишади).

Эллинлар ҳикоя қилишларича, Кун чиқишдан бошлаб бутун ер шари бўйлаб океан оқар экан. Лекин ўзлари ҳам буни аниқ исботлай олмайдилар. Шундай қилиб, Геракл ҳозирда Скифлар мамлакати деб айтиладиган жойга ўша ёқдан келиб қолган экан. У ерда Геракл бўрон, совуққа дуч келиб қолибди. У отларини ўтлатгани қўйиб юборибди ва ўзи тўнгиз терисига ўраниб, ухлаб қолибди. Бу пайтда унинг отлари сирли равишда зойиб бўлибди.

Геракл уйғониб, отларини излашга тушибди ва бутун мамлакатларни кезиб чиқибди. Ниҳоят, Гилай деган юртга келибди. У ерда бир зор бор экан. Форда у ярми аёл, ярми илон бўлган аллақандай жонзотга дуч келибди. У жонзотнинг сағрисида юқори қисми — аёлга, пастки қисми — илонга ўхшар экан. Геракл уни кўриб, ҳайрон бўлибди. “Отларимни йўқотиб қўйдим, сен кўрмадингми?” деб Геракл ундан сўрабди. Аёл–илон: “Отларинг менда, мен билан ишқий алоқа қилмагунингча, отларингни бермайман”, — дебди. Геракл бундай мукофот эвазига ўша аёл–илон билан қовушибди. Лекин аёл–илон Гераклни олдида узоқроқ ушлаб туришни истаб, отларни қайтариб беришни орқага сураверибди. Геракл эса отларини олиб, тезроқ кетишни хоҳлар экан. Охири, аёл отларни Гераклга қайтариб берибди ва шундай дебди: “Бу отлар олдимга келганда сен учун эҳтиётлаб сақладим. Сен отларинг эвазига менга ҳақини тўладинг. Сендан учта ўғил кўраман. Айт–чи, болалар улғайганларида, нима қилай: шу ерда қолдирайми — ахир, бу мамлакатда бир ўзим ҳукмронлик қиламан — ёки сенинг ёнингга юборайми?” Геракл аёлнинг саволига шундай жавоб берибди: “Ўғиллар улғайганини ўзинг билганингдан кейин, яхшиси, шундай қил: улардан қайси бири, сенга кўрсатганимдай, камонимни торта олса ва мана бу камарни боғлай олса, ўшанисини шу ерда қолдир. Менинг айтганларимни бажара олмаганларини чекка жойларга жўнатиб юбор. Агар шу айтганларимни қилсанг, ҳам ўзинг хурсанд бўласан, ҳам менинг истагимни бажарган бўласан”.

Геракл шу сўзларни айтиб, камонидан биттасини (у ҳар доим иккита камон олиб юрар экан) тортиб кўрсатибди. Сўнгга камарни қандай боғлашни ҳам кўрсатиб, камон билан камарни аёлга берибди. (Камарнинг илгагига олтин косача осилган экан.) Сўнг Геракл ўз йўлига кетибди. Болалар

улгайгач, онаси уларга исм қўйибди. Тўнғичига — Агафрис, ўртанчасига — Гилон, кенжасига — Искиф деб исм қўйибди. Сўнгра Гераклнинг берган маслаҳатини амалга оширибди. Агафрис билан Гилон шартни бажара олмабдилар. Шунинг учун онаси уларни мамлакатдан чиқариб юборибди. Кичиги Скиф эса шартни бажарибди, шунинг учун мамлакатда қолдирибди. Ҳамма скиф шоҳлари Гераклнинг ана шу ўғли Скифдан пайдо бўлган экан. Ўша олтин косани эслаб, искифлар ҳозиргача камарларида коса осиб юрадилар.

Аслида санъатдаги скиф - ҳайвонот услубининг илдизлари ана шу афсоналарда. Геродот келтирган мазкур афсонада кўринишича, Геракл учрашган жонзотнинг белидан юқори қисми - аёлга, пастки қисми илонга ўхшар экан.

Бу тасвир скиф - ҳайвонот услуби акс этган афсоналарнинг бизга маълум бўлган илк намунасидир. Илк афсоналарда инсон ва ҳайвонни яхлит тасаввур қилиш натижасида яна ярми ҳўкиз, ярми одам шаклида илк инсон юзага келган. Жумладан, машҳур археолог С.П.Толстовнинг айтишича, илк инсон (Беруний ҳам бу ҳақда айтган) Қаюмарснинг танаси ярми инсон, ярми ҳўкиздан иборат бўлган экан. Антик давр маданиятига оид тасвирларда учрайдиган жонзотлар - от, туя, тоғ эчкиси, ҳатто илон, балиқ ҳам қанотли шаклда тасвирланган. Қадимги Шарқда, Кичик Осиёда бундай санъат намуналари кўп учрайди. Қадимги Шарқ халқларининг бадий ва илмий тафаккурини бирлаштирадиган омиллардан бири ана шу ҳайвонот услубидир. Хет, Бобил, Оссурия, Тадмур каби Шарқдаги энг қадимий давлатларда мажусийлик маҳсули сифатида ҳайвон ва қушлар тасвирини яшаш удум бўлган эди. Бу давлатларда яшаган аҳоли турмуш тарзини ана шу жонзотлар тасвирига боғлаб изга солганлари қатъий қоида тусига кирган эди.

Оссурия, Бобил, Урарту давлатларида шакланган санъат асарлари билан Марказий Осиёдаги санъат асарлари ўртасида уйғунлик бор. Бу уйғунлик тарихий - маданий муносабатлар маҳсулидир. Милoddан олдинги VII асрда скифлар Ўрта Осиёдан Шарққа юриш қилдилар ва Урартуни тор - мор қилдилар. Мидия ва Бобил билан иттифоқ тузиб, Оссурияни мағлуб қилдилар. Скифлар Шарқда 100 йил давомида ҳукмронлик қилдилар. Шарқ ҳаётининг ҳамма томонларига скифлар катта таъсир кўрсатдилар. Баъзи олимларнинг тадқиқ қилишларича, скифлар салтанати юнон давлатига ва форс давлатига ўхшамайди. Аниқроғи, уларнинг давлат тузилиши алоҳида, ўзига хос бўлиб, бир неча марта Қораденгиз атрофида ва Жанубий Рус ўрмонларида барпо бўлган. Хазарлар ва Олтин Ўрданинг маданий обидалари ҳам Жанубий Рус ўрмонларидаги скифларники билан бир хил бўлган эди³. Геродотнинг хабар беришича, скиф вафот этганда, азадорлар қулоқларини,

³Бу ҳақда қаранг: Заур Гасанов. Царские скифы. – Нью Йорк, 2002, 256-бет.

кўллари тиладилар, сочларини қирадилар, пешоналарини, бурунларини шиладилар, чап қўлига найза тикадилар. Скифлар марҳумларни дафн қиладиган жой Гера ери бўлиб, ўша жойга олиб боргунларича, йўл устидаги бошқа скиф қабиласига марҳумнинг жасадини берадилар. Мазкур қабила ҳам худди олдинги скиф қабиласи сингари аза маросимини ўтказади ва бу маросим ўша Гера ерига боргунча давом этаверади.

Туркий қавмлар ота-боболарининг дафн одатлари тўғрисида Хитой йилномаларида ёзиб қолдирганлар. Хунлар ҳам, скифлар сингари, марҳум учун аза тутаётганларида, кон кўз ёшлари билан аралашиб оқиши учун юзларини тилганлар. Турк ҳоқонлигида лашкарбоши Култегин вафот этганда (VIII аср), аза маросимида иштирок этиш учун Хитой элчиси Лу Син бошчилигида 500 одам келади. Улар дафн маросимига олтин, кумуш, хушбўй тутатқилар олиб келадилар. Марҳум учун йиғлаб, сочларини юлганлар, қулоқларини кесганлар, энг яхши отларини қурбонлик қилганлар ⁴.

Маданий босқичларнинг кейинги даврларига аниқликлар киритишда ҳам шарқ халқларининг тарихий-маданий муносабатлари муҳим аҳамиятга эгадир. Шарқда ҳайвонларнинг якка ҳолдаги тасвири одатда маъбудлар қиёфасини ёки маъбудларнинг рамзини ифодалаган. Чамаси, скифлар ўзлари билан бирга Ўрта Осиёдаги скиф-ҳайвонот услубини ҳам Ғарбга олиб борганлар, у ерларда азалдан мавжуд бўлган ҳайвонот услубидаги тасвирий ва амалий санъат намуналари такомиллашувига таъсир кўрсатган.

Санъатдаги илк скиф – ҳайвонот услубининг ўзига хос хусусияти шуки, бу услубда яратилган асарларда зооморфик кўриниш асосий ўрин эгаллайди. Зооморфик кўринишнинг асосий белгиси шундан иборатки, санъатда ҳайвоннинг у ёки бу аъзоси мустақил бирон ҳайвон тимсолини гавдалантиради. Бунинг намуналарини Ўзбекистон ва Қозоғистон тупроғидан топилган осори атиқаларда кузатиш мумкин. Сўхдан топилган бир ёдгорликда бунинг энг жонли намунасини кузатиш мумкин.

Мазкур ёдгорлик милоддан олдинги иккинчи минг йилликка оид бўлиб, илон шаклидаги туморни эслатади. Тумор қора тошдан ясалган. Туморнинг дум қисми ҳам илоннинг калласи шаклида тасвирланган. Худди шу услубни Қозоғистондаги Иссиқ кўрғонидан топилган амалий санъат намуналарида кузатиш мумкин. Мазкур обидалар милоддан олдинги V-IV асрларга оиддир. Топилган ашёлар орасида отнинг думидан ясалган қанотли от диққатга сазовордир. Отнинг тоғ эчкиси шохи сингари шохи ҳам бор. Скиф – ҳайвонот услубига оид санъат асарлари Шимолий Қора денгиз бўйларида ҳам топилган. Айниқса, “Амударё хазинаси“ деб ном олган милоддан олдинги V-IV асрларга оид скиф-ҳайвонот услубида бажарилган буюмлар Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида катта воқеа бўлган эди. Уй-рўзгор буюмлари ҳам скиф-ҳайвонот услубида бажарилган. Мазкур буюмлар ўша ерда

⁴ Қаранг: Заур Гасанов. Юқоридаги асар, 258-бет.

истиқомат қилган халқларнинг кундалик турмуш тарзига, қандай тирикчилик қилганларига ишора қилади. Масалан, бу кўрғондан ҳайвонот услубида ясалган чўмич, нонтахта, жува, чекич каби буюмлар ўтроқлашган аҳоли турмуш тарзини кўрсатиш билан бирга, деҳқончилик маданиятидан ҳам дарак беради.

Умуман олганда, скиф-ҳайвонот услуби Марказий Осиё ва Шарқ халқларининг маданий тараққиётини кўрсатадиган омиллардан биридир. Бир маданий босқичдан иккинчисига ўтишда бу оқим муҳим омил бўлди. Илк тош даврига тааллуқли Селунгур маданиятидаги ҳайвонот услуби узлуксиз равишда давом этиб, ҳатто темир давригача келди. Бу услуб безак мақсадида эмас, балки дунё халқларининг диний-бадий тафаккурининг рамзи сифатида юзага келди. Архаик даврдаги рамзий тимсоллар - уруғчилик жамиятидаги инсоният ҳаёт тарзининг натижаси, оламга диний ва бадий қарашларнинг ифодаси эди. Қолаверса, бу услуб ҳодисаларнинг умумий алоқалари ва бир-бирига боғлиқлиги тўғрисидаги фикрларнинг мантикий ифодаси ҳам бўлди.

Ибтидоий фикрлаш босқичида тасвирий санъатда рамзий тимсоллар кўп. Зариўтсойнинг ўрта қисмида туртиб чиққан “айвон”даги суратлар бу жиҳатдан диққатга сазовор. Бу ерда ов манзараси тасвирланган. Бир лавҳада овчилар ҳайвон терисини ёпиниб олиб, ёввойи тўнғизларни пойлаб турибдилар. Одамларнинг қўлларида ўқ-ёй, болта, ўроқсимон қурол, палахмон бор.

“Айвон”даги суратларда магик маросимлар ҳамда илк тош давридан янги тош даврига ўтиш жараёни ўз ифодасини топган. Одамлар устига ҳайвон терисини ёпиниб олган тасвир шундан далолат беради. Гўё ҳайвон терисини ёпиниб олганда, ҳайвонни овлаш осон бўлади. Ибтидоий даврдаги бундай фикрлаш реликт – урф-одат қолдиғи сифатида давом этаверган. Жумладан, Америкадаги баъзи халқларда XIX асрда ҳам ибтидоий даврдаги ҳайвон терисини ёпиниб ов қилиш одати сақланиб қолган ва тасвирий санъатга кўчган эди. Бундай тасвирларда ўқ-ёй йўқ. Бу ҳам тош даврига оид моддий миф намунаси эканини кўрсатади. Бунга ўхшаш қоятош суратлари қадимги Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам учрайди. Самарқанд яқинидаги Илонсой, Оқсой, Тошкент яқинидаги Хўжакент, Фарғона вилоятидаги Такатош деган жойда топилган суратлар шулар жумласидандир. Бу суратларнинг санасини аниқлаш мураккаб, чунки кейинги даврларда ҳам ўша суратлар услуби давом этган.

Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларида, хусусан, туркий қавмлар яшайдиган ҳудудларда - Мўғулистон, Олтой, Тува, Хакасия каби қатор ҳудудларда ҳам тарихий-маданий жараённинг умумийлиги ва узлуксизлигини кузатиш мумкин. Бу жойлардаги маданий жараён Шарқ маданий жараёнидан ажралмаган, барча кўхна Шарқ маданиятининг хусусиятларини ўзида мужассамлантиради. Бу жараён шуни кўрсатадики, Шарқ халқлари маданияти яхлит маданиятдир.

Осиёнинг, хусусан, Марказий Осиёнинг қадимий маданияти маълум бир жойга нисбат берилиб, шу жойнинг номи билан аталади. Масалан, Жанубий Сибирдан топилган маданий ёдгорликлар гуруҳланиб, ўша жойнинг номи билан аталади: *Олди бел маданияти, Сағлин маданияти, Казилгон ёки Уюқ маданияти, Шурмак маданияти* ва бошқалар. Мазкур маданият босқичларида инсониятнинг яшаш тарзидаги олдинга силжишлар, яшаш тарзининг ўзига хосликлари осори атиқалар, топилмалар ёрдамида аниқланади.

3. Калтаминор маданияти ва унинг ривожланиши.

Ўрта Осиё ҳудудидаги маданий жараён дунё маданиятидан ажралмаган ҳолда шаклланди. Юқорида Селунгур маданияти ва Мустье маданиятининг Ўзбекистон ҳудудида амал қилгани тўғрисида қисқача айтиб ўтдик. Ўзбекистон ҳудудида кенг тарқалган ва узоқ яшаган маданий босқичлардан бири Калтаминор маданиятидир.

Калтаминор маданиятида маданий обидаларнинг ўзига хослиги аниқроқ кузатилади. Милоддан олдинги IV-II минг йилликларга оид Хоразмдан топилган маданий ёдгорликлар ***Калтаминор маданияти*** деб юритилади. (Бу ном археологик ёдгорлик топилган жойдаги каналнинг номидан олинган.) Инсонлар истиқомат қилган жой Жонбос қалъа деб ном олди. Жонбос қалъада яшаган одамларнинг ҳаёт тарзи Калтаминор маданияти тўғрисида қисман тасаввур беради. Жонбос қалъадаги ҳаёт тўғрисида машҳур археолог олимлар С.П.Толстов, Я.Ғуломов, И.Жабборов ва бошқалар кўп далиллар келтирганлар.

Жонбос қалъанинг ҳажмига асосланиб, бу қалъада 100 – 120 кишидан иборат бир қабила истиқомат қилган, деб тахмин қилиш мумкин. Қалъанинг ўртасида олов ёниб турадиган ўчоқ бўлган. Чамаси, ўчоқдаги олов ҳеч қачон ўчмаган, бу олов муқаддас ҳисобланган. Олов ёнида қабила бошлиғи ўтирган. Муқаддас олов ўтроқ ҳаёт турмуш шароитини белгиловчи омил бўлган. Ҳар бир оиланинг овқат пиширадиган ўчоғи бўлган. Оила қурмаган йигитлар учун ҳам алоҳида жой бўлиб, қишда совуқдан, ёзда иссиқдан паноҳ топганлар. Қалъада суяк ва тошдан ишланган қуроқлар, маржонлар, бошқа тақинчоқлар, идиш-товоқлар ҳам топилган. Бу ердаги инсонларнинг яшаш тарзи, деҳқончилик ва овчилик маданияти тўғрисида мазкур ёдгорликлар маълумот беради.

Жонбос қалъадаги одамлар турли маросимларни ижро этганлар. Бу маросимларни ижро этадиган махсус “ўйин майдонлари” бўлган. Бу жой оловдан узоқроқда бўлиб, маросим ўйинлар орқали ижро этилган. Жонбос қалъадан топилган ашёларнинг далолат беришича, бу ерда истиқомат қилган одамларнинг асосий машғулотларидан бири балиқчилик ҳам бўлган эди.

Калтаминор маданияти бошқа ҳудудлардаги маданиятга таъсир кўрсатди. Неолит ва энеолит даврига оид шимол - шарқий Европадаги, Урал

бўйи ва Жанубий Ғарбий Сибирдаги маданий ёдгорликлар шундан далолат беради. Жумладан, Об дарёсининг қуйи томонларидан топилган қароргоҳдаги ёдгорликларнинг кўрсатишича, аҳолининг асосий машғулоти овчилик ва балиқчилик бўлган. Бу турмуш тарзига шубҳасиз Калтаминор маданияти ўз таъсирини ўтказган.

Калтаминор маданияти қадимий, айни пайтда инсониятнинг ҳаётида катта бурилиш ясаган, анчагина илғор маданият эди. Шу боис ҳам узоқ масофадаги маданиятга ўз таъсирини ўтказа олди. Айниқса, Шарқий Туркистоннинг Ёркент дарёси ҳавзаларига тутшиб кетган қумликлардан топилган ашёлар Калтаминор маданиятига жуда яқин.

Калтаминор маданиятининг таъсирини Бухоро воҳасининг шимолидаги Қулжуктов тоғи этакларидан топилган манзилда ҳам кўриш мумкин. Хусусан, сопол буюмлар бу манзилдаги маданиятни Калтаминор маданияти билан бирлаштириб турадиган омиллардан биридир. Жанубий Сибирдаги Афанасьев маданияти, Туркманистондаги Анов маданиятига ҳам Калтаминор маданияти таъсир ўтказгани тўғрисида олимлар бир хулосага келганлар. Калтаминор маданиятининг ўша маданий босқичларга таъсирини кўрсатадиган, уларни бирлаштириб турадиган омил - турли сопол буюмлар, овчилик асбоб-ускуналари, нақш солинган буюмлар ва ҳоказолардир. Умуман, мазкур ашёлар Афанасьев ва Анов маданияти билан Калтаминор маданиятини бирлаштириб туради.

Дунёнинг, қолаверса, Ўрта Осиёнинг ҳам турли даврларида ҳар хил маданий босқичларни кузатиш мумкин. Аммо қайси маданий босқичнинг қачон мавжудлиги эмас, балки қайси маданий босқичда инсон қандай ҳаёт кечиргани, қай йўсинда турмуш тарзи такомиллашиб боргани муҳим. Шубҳасиз, инсониятнинг турмуш тарзидаги ўзгариш, олдинга силжиш дунёни англашига таъсир кўрсатади. Маълум бир маданий босқичнинг турли ҳудудларда умумийлиги (Масалан, скифлар ва Калтаминор маданиятининг Марказий Осиё ва Европанинг кўп жойларида учраши) фақат ижтимоий - иқтисодий тараққиёт даражасининг, ҳаёт тарзининг умумийлигини белгилаб қолмасдан, қабилаларнинг этник жиҳатдан яқинлигини ҳам белгилайди. Қозоғистондаги Иссиқ дарёси бўйидан топилган бир қатор ашёлар - ёғоч ва металлдан қилинган уй-рўзгор буюмлари, аёлларнинг тақинчоқлари, қурол-аслаҳалар ва ҳ.л.р бу даврдаги Ўрта Осиё аҳолисининг иқтисодий, маънавий турмуш тарзини - қандай ҳаёт кечирганларини тасаввур қилишга ёрдам беради. Бу ашёлар милoddан олдинги V-IV асрларга оид бўлиб, сакларга тегишлидир. Бу даврдаги сакларнинг турмуш тарзига оид баъзи кўринишлар қадимги Исроил халқида ҳам кўринади. Биз юқорида саклар мил. авал. VII асрда Урартуни тор-мор қилиб, Мидия ва Бобил билан иттифоқ тузиб, Оссурияни мағлуб қилгани тўғрисида айтган эдик. Исроил ҳам маълум вақт скифлар таъсирида қолган эди. Ана шу тарихий воқеа маданий- иқтисодий жараёнга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди.

Умуман олганда, Иссиқдан топилган ашёлар ҳам Ўрта Осиёда мавжуд бўлган турли маданий босқичларнинг давоми бўлиб, энеолит даврининг маҳсулидир. Янги металл буюмлар, аниқроғи, олтиндан буюмлар ясаш пайдо бўлди. Шарқда, хусусан, Исроилда олтин буюмлар, тақинчоқлардан фойдаланиш Мусо пайғамбар давридан олдин бошланган эди. Шарқ халқларининг маданий турмуш соҳасидаги бир-бирларига таъсир этиш жараёни ўша даврлардан бошланган эди, деб айтиш мумкин. Мусо пайғамбар ўз қавмини Мисрдан олиб чиқаётганда тилла буюмлар ва тақинчоқларни яширин олиб кетишлари бежиз эмас эди.

Маданий босқичлар тўғрисида сўз кетганда, шуни назарда тутиш керакки, тарихий давр билан маданий босқичлар бир-бирига боғлиқ ва доимо бир-бирини тўлдиради. Қуйидаги жадвал маданий босқичлар ва тарихий даврларнинг алоқаси тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади. Мазкур маданий босқичлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб европалик Габриэль Мартилье, Анри Бреаль, Эдгар Пьет каби олимлар томонидан ишлаб чиқилди.

Инсониятнинг маданий босқичлари таснифи*

Даврлар	Маданият турлари	Замон
5 Темир	Темир даврининг охириги маданий босқичи	Милоддан кейин V
4	Темир даврининг илк маданий босқичи	Милодгача
3 Бронза	Бронза даври маданияти	Милодгача 1200 йил
2 Янги тош даври	Энеолит даври маданияти	Милодгача 1800 йил
	Ривожланган неолит даври	Милодгача 3–2 минг йилликлар
	Илк неолит даври маданияти	IV Милодгача 7–3 минг йилликлар
1 Қадимги тош даври	Тарденовоз маданияти	Милодгача 10–7 минг йил

Юқори тош даври	Азил маданияти	Милодгача 16–10 минг йил
	Модлен маданияти	Милодгача 28–16 минг йил
	Солютрей маданияти	III
	Ориньяк маданияти	Милодгача 28–45 минг йил
Қуйи тош даври	Мустье маданияти	Милодгача 45–75 минг йил
	Ашель маданияти	
	Шелль маданияти	100–75 минг йил
	Дошелль маданияти	200 –100 минг йил
		200–400 минг йил
		400–800 минг йил
	Олдувай даври	3-2 млн -1 млн йил

I - маймун одамлар; питекантроплар – синантроплар.

II - ибтидоий одам; неандерталлар.

III - онгли инсон; юқори тош даври одамлари.

IV - неолит ва илк бронза давридаги одам ирқлари.

V - ҳозирги одам ирқлари.

Аммо мазкур маданият босқичларини охириги хулоса сифатида қарамаслик керак. Янги-янги археологик топилмалар дунёнинг турли ҳудудларидаги маданият босқичларини юзага келтирмоқда ёки баъзиларига янада аниқлик киритмоқда.

Бир халқ ўз миллий маданиятини бевосита ёки билвосита бир халққа ўтказиши натижасида бу халқнинг маданияти ўша халққа ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Тарихда “скиф–хайвонот услуги” деган санъат мавжуд бўлган эди. Бу санъат тури Марказий Осиёнинг турли ўлкаларига кенг ёйилди. Айниқса, фанда “Амударё хазинаси” деб ном олган скиф–хайвонот услубига оид ёдгорликлар машҳур. Бир-бири билан жанг қилаётган хайвонлар тасвири бор олтин безаклар милоддан олдинги дастлабки асрларда Сибирь ва Мўғулистонда кенг тарқалди. Бу ўлкалардаги “скиф–хайвонот

услуги” асли Ўрта Осиёдаги массагетларнинг ҳаёт тарзи кучли таъсир этиши натижасида пайдо бўлган. Шу санъат тури Хан сулоласи давридаги Хитой санъатига кучли таъсир этди,³ яъни Ўрта Осиёнинг азалдан Хитой билан ўзаро тарихий муносабатлари ҳар икки халқда маданий юксалишни пайдо қилди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маданиятнинг регионал – минтақавий жиҳатлари деганда нимани тушунасиш?
2. Маданиятнинг универсаллиги деганда нимани тушунасиш?
3. Маданиятнинг тарихий босқичларини изоҳланг?
4. Скифлар маданияти қачон вужудга келган ва унинг ўзига хос жиҳатлари нималарда акс этади?
5. Юнон тарихчиси Геродот скифлар ҳақида қандай маълумотлар қолдирган?
6. Скиф – ҳайвонот услубининг моҳияти нимадан иборат?
7. Ўрта Осиёнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссасини изоҳланг?
8. Калтаминор маданияти қачон вужудга келган ва унинг ўзига хос жиҳатлари нималарда акс этади?
9. Калтаминор маданияти Шарқдаги қайси маданиятларга таъсир этган?
10. Юртимизда вужудга келган яна қайси маданиятларни биласиз?

4-мавзу: Қадимги давр маданияти.

Режа:

1. Мисрда Шарқдаги илк цивилизациянинг вужудга келиши жараёни.
2. Қадимги Месопотамия маданиятининг шаклланиши.
3. Ҳиндистон ва Хитой маданияти.
4. Қадимги Юнонистон ва Рим маданияти, уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

³ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1964, 151–бет.

5. Византия маданияти.

1. Мисрда Шарқдаги илк цивилизациянинг вужудга келиши жараёни.

Илк цивилизация Осиё ва Африканинг қуруқ тропик ҳудудларидаги дарё бўйларида пайдо бўлган. Булардан энг қадимийси сифатида Миср цивилизацияси эътироф этилган.

Дастлабки Миср давлати қирқта шаҳар-давлатдан иборат бўлган эди. Тахминан мил.ол. III минг йилликда ягона давлат ташкил топди. Мил.ол. XVI-XV асрларда қадимги Миср ғаройиб равишда гуллаб-яшнади. Ҳозирги Туркиядан Эфиопиягача бўлган катта ҳудудни ўз ичига олди. Аммо қўшни давлатлар билан доимий равишда юз бериб турган урушлар Миср давлатини таназзулга олиб келди. Мил.ол. VI асрда Миср Эронга, IV асрда эса Александр Македонскийга ўлжа бўлиб қолди. Мил. ол. I асрда эса Миср Римнинг бир вилоятига айланиб қолди. Рим империяси қулагандан кейин мил. VI аср охирида Миср Византия давлати таркибига кирди. VII асрдан сўнг Мисрда араблар ҳукмрон бўлди ва масиҳийлик ўрнига ислом ёйилди. Бу пайтда энди исломий маданият кучая борди. IX асрда Араб халифалиги қулагач, мамлакат яна мустақилликни қўлга киритди. XII-XIII асрларда Миср салиб юришларини бошдан кечирди. XVI асрда турк армиясининг ҳужумлари Миср давлатини қулатди. XIX аср охиридан эса Усмонли империяси таркибига кирди. 1922 йили Миср яна мустақилликни қўлга киритди.

Миср ҳудудида инсониятнинг илк ҳаёти излари мил.ол. ўнинчи минг йилликларга оиддир. Мил.ол. олтинчи-бешинчи минг йилликларда инсон ўтроқ яшагани кузатилади. Тадқиқотчиларнинг радиоуглерод усули билан аниқлашларича, Фаюм водийсида дон сақлайдиган чуқурликлар бўлиб, мил.ол.дан олдинги 4600-4300 йилларга оид экан. Одамлар бу водийда чўчқа, қорамол, қўй ва эчки боққанлар, буғдой ва арпа экканлар. Тахминан мил. ол. 3100 йилларда иккита йирик шоҳлик – Қуйи Миср (Нил дарёси дельтасида) ва Юқори Миср (Нил дельтасидан Элфантингача бўлган жойлар) пайдо бўлди. Инсон бу ерда илк бор ёзувни яратди, иншоотларни, шаҳарларни барпо қилди, деҳқончиликни ривожлантирди, давлат барқарор бўла бошлади.

Мисрликлар мукамал календарни ишлаб чиқдилар. Уларнинг календари бўйича, йил 365 кундан иборат эди. Мисрда календарнинг жорий қилингани астрономиянинг ривожланганидан далолат беради. Мисрликларнинг айтишларича, мамлакатнинг шаклий тузилиши маълум фазовий қонуниятларга асосланган экан, қачонлардир худолар фазони яратганларида, биринчи бўлиб Мисрни, кейин оламдаги бошқа мамлакатларни барпо қилган экан.

Одамларнинг ҳаёти кўп жиҳатдан Нилга боғлиқ эди. Шунинг учун жамият ҳаёти изчил йўлга қўйилди, сув омборлари ва каналлари режалаштирилган ҳолда қурилди, яхши сақланди. Ер тақсимланиши, сувга эгалик ҳуқуқи қатъий бошқарув асосида олиб борилди. Фиръавннинг аёнлари юқори ҳосил олиш учун зарур ишларни бажарардилар.

Мисрликлар қадимда ўзларининг мамлакатини «қизил ва қора» деб айтганлар. Нил дарёси суви билан суғорилган вилоятлардан ҳосил мўл олинарди, шунинг учун **Қора мамлакат** деб ном олган эди. Бу даврларда ёмғир кам ёғарди. Одамлар фақат Нилга умид боғлардилар. Айниқса, Нил дельтасининг ботқоқ жойларида папирус ва нилуфар гуллар кўп ўсган. Мана шу папирус ва гуллар Миср архитектурасининг шаклий томонига катта таъсир этди.

Қизил мамлакат деган ном ҳосилсиз жазирама иссиқ саҳрога нисбатан ишлатиларди. Саҳро мамлакатнинг шарқидан ғарбига томон ҳосилдор ўлкаларда оппоқ тасмага ўхшаб кўринарди.

Қадимги Миср маданияти беш минг йил олдин яратила бошлаган эди. Фақат кейинги йиллардагина Миср маданиятининг асосий нуқталари маълум бўла бошлади. Масалан, Мисрнинг мураккаб, мавҳум дини инсониятга XX асрнинг II ярми чорагида маълум бўлди. Қадимги Мисрда 4000 худо бўлган экан. Бу худолардан ярми бугунги Миср бўйлаб кенг тарқалган ва ҳамма сажда қилаверган. Қолганлари маълум ҳудуддаги одамлар сажда қиладиган худолар эди. Ҳамма худолар бош худонинг маҳсули ёки унинг бир қисми эди. Бош худони баъзи манбаларда қуёш худоси Ра деб, баъзиларида Нетьер деб айтадилар.

Гарчи Миср маданиятида худолар ва уларнинг тасвири биринчи ўринда турган бўлса ҳам, дунёвий санъатга алоҳида эътибор берилган. Меъморлар, ҳайкалтарошлар, рассомлар юқори лавозимдаги одамлар ҳисобланган. Санъат – абадий ҳаётни бир авлоддан иккинчисига ўтказувчи восита деб қаралган. Фиръавнларнинг, худоларнинг ҳайкалларига санъатда кўпроқ эътибор берилган, мил.ол. XIX асргача Миср ҳайкалтарошлиги энг юқори чўққига кўтарилди. Бу санъат асарлари орасида фиръавн Эхнатон ва унинг хотини Нефертитининг ҳайкалчаси диққатга сазовор. Нефертити ҳам тож кийган ҳолда тасвирланган бўлиб, бир неча асрлар давомида Мисрнинг рамзий тасвири бўлган эди.

Ҳаммага маълумки, дунёнинг етти мўъжизасидан бири Миср пирамидаларидир. Бизга фиръавнлар Хеопс, Хефрон ва Микеронос давридаги пирамидалар етиб келган. Хеопс давридаги пирамида энг каттаси бўлиб, баландлиги 150 м.ни ташкил қилади. Пирамидаларнинг атрофида қабрлар бор. Бу қабрлар шохнинг қариндош-уруғлариники ва катта амалдорларники эди. Мазкур пирамида Хеопс (мил. ол.2551-2528 йилларда ҳукмронлик қилган) пирамидаси деб аталади. Олам мўъжизаларининг

рўйхати бошида, Хитой деворидан кейин, ана шу пирамида туради. Дунёда инсоният қўли билан қурилган энг улкан иншоотлардан бири ушбу пирамидалардир. Хеопс пирамидасининг қурилишига 2,3 миллионта тош бўлаклари ишлатилган. Ҳар бир тош бўлакларининг оғирлиги 2,5 тонна чиқади. Хеопс даврида пирамидаларнинг сирти майдаланган кумдан қилинган тошлар билан қопланган. Бу тошларга ишлатилишидан олдин жило берилган. Худди шу тошлардан Қоҳирада мамлук султонларининг саройини қуриш учун ҳам фойдаланилган. Пирамидалар қурилишига кетган материаллар ҳажми тўғрисида қуйидаги далиллар бўйича хулоса чиқариш мумкин: инглиз олимларининг ҳисоблашларига кўра, битта Хеопс пирамидасига кетган материал Англиядаги жамики масиҳий жамоатхоналарининг қурилишига ишлатилган материалдан кўп экан. Яна шу ҳисоб-китоблар аниқланган: Хеопс пирамидасига ишлатилган тошлардан XX асрда Германиядаги ҳамма жамоатхоналарни қуриш мумкин бўларди.

2002 йили Европа ва Миср олимлари робот ёрдамида Хеопс пирамидаси устида тадқиқот ўтказдилар. Робот Хеопс пирамидаси ичига қандай кириб бораётганини бутун дунё телевизор орқали томоша қилиб турди. Археологлар техниканинг энг сўнгги ютуқлари ёрдамида Хеопс пирамидасининг энг муқаддас - сирли хонасига кириб бордилар. Тўрт минг йил давомида бу хонага инсон оёғи тегмаган эди. Икки соат давомида ўн икки сантиметрли «пирамидатешар» 65 метр туннелни босиб ўтиб, махсус дрель билан оҳактошдан қилинган эшикни тешди. Тешик орқали кичкина телекамерани ҳам олиб ўтди. Робот у ерда яна бир сирли хонага дуч келди. Хонанинг эшиги маҳкамланган экан. Шундай қилиб, хазина топилмади. Робот яна илгари юриши учун яна бир йил тайёргарлик керак бўлди.

XXI асрда археологлар қазув ишларида энг янги усулларни татбиқ қилиб, шуни тушундиларки, қадимги Миср архитекторлари айёрлик билан иш тутган эканлар: Фиръавннинг қабрини ҳар хил нопок одамлар бўлғамасин, деб одамларни чалғитиш учун ёлғондакам йўлақлар қурган эканлар. Икки француз археологи Жак Бордо ва Франсин Дармен дастлабки олти сулоланинг фиръавнлари қабрлари лойиҳасига оид барча маълумотларни йиғдилар ва ҳар бир қабрнинг батафсил хариталарини чиздилар. Тайёрланган хариталар асосида пирамидаларнинг ички ер ости йўлларининг бир неча юз метрини суратга туширдилар. Харита ва суратларни солиштириб, шуни аниқладиларки, ер ости йўлларидаги кўплаб туташган жойлар маҳорат билан қилинган сохта йўлларга олиб борар экан. Туташган жойлар тошни ўйиб ишланган бўлиб, сувалган ёки майдаланган тошга оҳак қўшиб беркитилган экан. Шу тариқа горизонтал туташган жойлар сохта бўлиб чиқди. Аммо бу қазилма натижасида археологлар ҳақиқий йўлакни ва ҳақиқий тош деворни топишга муваффақ бўлдилар. Бу йўлак ва тош девор пирамиданинг яширин ковакларига кирадиган жойларини сир сақларди. Ўша ковакларни ташқаридан билиш мумкин эмас эди, чунки ковак жойлар кум билан беркитилган эди.

Қадимги Мисрда фалсафа мактаблари ҳам шаклланган эди. Мактабнинг асосий баҳси «Нима бирламчи – руҳми ёки моддий оламми?» деган мавзу эди. Худо Мемфиснинг руҳонийлари, жамики буюмлар бош худо Птаханинг тафаккури ва каломидан яратилган, деб ҳисоблардилар. Худо Гелиополнинг руҳонийлари эса моддий оламнинг бирламчи эканига ишонардилар. Уларнинг қарашича, илк сувлардан худолар ҳам, атроф оламдаги жамики ходисалар ва буюмлар ҳам келиб чиққан. Юнон философлари Миср руҳонийларидан ўрганганлари тўғрисида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор. Хусусан, Библиядаги оламнинг яратилиши тўғрисидаги таълимотни яҳудийлар Мисрда яшаган пайтларда яратганлари эҳтимолдан холи эмас.

Қадимги Миср бутун қадимги дунё, жумладан, юнон ва Рим цивилизациясининг шаклланишига ва тараққиётига таъсир кўрсатган. Биронта цивилизация – на қадимги Рим, на қадимги юнон, на қадимги Хитой цивилизацияси Миср цивилизацияси каби қадимий ва узоқ муддат давом этган эмас. Миср жамияти ва маданияти ҳеч қандай ўзгаришсиз уч минг йил давом этган.

2.Қадимги Месопотамия маданиятининг шаклланиши.

Шумерлар иқтисодининг асосини деҳқончилик ташкил қилган бўлиб, у суғорма деҳқончилик тизими билан боғлиқ эди. Шу билан чорвачилик ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Унда металсозлик ҳам юқори даражага эришган. Эр.авв. 3 мингинчи йил бошларига келиб шумерликлар бронзадан меҳнат куроллари ясай бошлайдилар, эр.авв. 2 мингинчи йил охирларига келиб эса темир даври бошланади.

Месопотамиядаги катта ютуқлардан бири бу – ёзувнинг ихтиро қилиниши эди. Илк ёзув мил. авв. 4 минг йилликда Жанубий Месопотамияда кашф қилинган. Бу ерга кўчиб келган шумерлар ҳам ушбу ёзувни қабул қилганлар. У суратли ёзув бўлиб, сўз суратли расм орқали ифода этилган. Бу фанда пиктограмма деб номланган. Масалан, қуш сўзи қушнинг тасвири билан, сув сўзи уч қатор тўлқинсимон чизик билан ифода этилган. Аммо суратли ёзув билан ҳамма сўзларни ҳам ифода қилиб бўлмаган. Унинг чекланганлиги сабабли бу ёзув такомиллаштириб борилиб, миҳхат ёзув кашф қилинган. Ҳарфлар қотмаган лой лавҳалар сатҳига ўйиб туширилган. Ҳарфлар 600 га яқин белгидан иборат бўлган. Бу ёзув кейинчалик бутун Жануби-Ғарбий Осиё халқлари орасида тарқалган.

Қадимдан Месопотамия мирзолари адабий, тарихий асарларни сопол, тери, лой лавҳаларга ёзиб, ўзига хос китоблар яратганлар ва кутубхоналарни ташкил қилганлар. Бундай кутубхоналар Ур, Ниппур, Ниневия, Бобил, Ашшур каби шаҳарларда мавжуд бўлган. Уларнинг ичида энг каттаси Оссурия подшоси Ашшурбанипалнинг Ниневиядаги кутубхонаси бўлиб, унда 30 мингдан ортиқ хатли лавҳалар сақланган.

Диний-мифология бўйича Шумер Мисрдагидан фарқ қилувчи тизимга эга эди. Гарчи бу ерда ҳам шаҳар ҳукмдорини Худонинг ердаги авлоди деб

каралса-да, бироқ нариги дунё тўғрисидаги тасаввурлар Мисрдаги сингари катта аҳамиятга эга бўлолмади. Қоҳинлар ҳам муҳим ижтимоий қатлам сифатида шакллана олмади.

Шумерларда ҳар бир шаҳар-давлат ўзининг ҳомийси-Худосига эга эди. Шу билан бирга бутун Месопотамияда сиғинувчи умумий худолар ҳам мавжуд бўлган. Шулардан осмон худоси – Ан, ер худоси–Энлиль, сув худоси–Энки.

Моддий маданият соҳасида Шумерда архитектура қурилиши соҳаси муҳим ўрин тутган. Бу ерда хом ғишт кашф қилинган бўлиб, улардан храмлар –олти, етти қаватли зиккуратлар қурилган. Уларнинг ичида таниқлиси Ур шаҳридаги «Храм-тоғи» (эр.авв. XXII-XXI асрлар) эди. Зиккуратлар обсерваториялар ўрнини ҳам ўтаганлар. Осмон жисмлари ҳаракатини кузатиш билан астроном қоҳинлар шуғулланишган. Қадимги Месопотамия астрономлари қуёш ва ой тутилишини олдиндан билганлар. Улар қуёш йили 365, ой йили 354 кунлигини аниқлаб, шу асосда астрономия тақвимини тузганлар.

Ҳайкалтарошлик соҳаси гарчанд архитектура каби ривожланмаган бўлса-да, кичик ҳажмдаги ҳайкалчалар ибодатхоналар учун ясалган. Мисол учун Лагашдаги аёл ҳайкалчасида (бўйи 26 см.) этник қиёфа белгилари ҳам намоён қилинган. Бу даврга тааллуқли мисдан ясалган Саргоннинг боши тасвирланган ҳайкалчада подшонинг ботирлиги, кучли иродаси ва қаҳрли характери ифода қилинган.

Шумерда бадиий адабиёт ривожини юқори даражага кўтарилган. Ноёб асарлар жумласига «Дехқончилик альманахи», «Гильгамеш ҳақида достон» бўлиб, унда Гильгамеш ва Энкидуларнинг дўстлиги, қаҳрамонликларива саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Мил.авв. 3 мингинчи йил охирига келиб Шумерлар инқирозга учраши туфайли уни Бобил босиб олди. Бобил тарихи икки даврга бўлиниб, Қадимги даври мил.авв. 2 минг йилликнинг иккинчи ярмини ва янги даври мил.авв. 1 минг йилликнинг ўрталарини ўз ичига олади.

Қадимги даврнинг энг чўққига чиққан вақти подшо Хаммурапи (1750-1732 й.) ҳукмронлик қилган вақтларга тўғри келади. Хаммурапи йирик давлат тузиб, бу давлатни ўзи тузган қонунлар асосида бошқарган. Хаммурапи тўплами миҳхат ёзувида базальт тош устунини сатҳига битилган. Қонунлар тўплами 282 моддадан иборат бўлиб, у кириш, қонунлар ва ҳулосалардан иборат. Кириш қисмида қонунларни чиқаришдан асосий мақсад мамлакатда адолат ўрнатишдан иборат, деб кўрсатилган. Унда подшо улуғланиб, кўкларга кўтарилган. Қонунларда хусусий мулк ҳимоя қилинган. Жумладан: агар кимки ибодатхонанинг ёки подшонинг мулкани ўғирласа, у ўлдирилиши лозим; ўғирлик молини олган киши ўлдирилиши керак. Хаммурапи қонунлари ўз даврининг муҳим тарихий, юридик ҳужжати ҳисобланади. Баландлиги 2 м. базальт устунисида Хаммурапининг тик турган ҳолида курсида ўтирган қуёш ва адолат худоси Ҳамаш қўлидан ҳокимият

белгиси–таёқни олаётган ҳолати тасвирланган. Бу жиҳатдан у тасвирий монументаль асар ҳамдир.

Янги Бобилнинг гуллаб-яшнаши подшоҳ Навуходоносор (605-562 й.) даврига тўғри келади. Унинг даврида дунёнинг етти мўъжизасидан бири «Семирамиданинг осма боғлари» қурилган бўлиб, уни севги рамзи деб ҳам аташади.

Шу даврга мансуб «Бобил минораси» (баландлиги 90м.) – зиккурати ўз даврининг энг улкан архитектура иншооти бўлган. Бу минорани Геродот кўриб ҳайрон қолган. Минора тўғрисида Библияда ҳам эслатиб ўтилади.

Қадимги Бобилда математика, геометрия, астрономия, тиббиёт, тарих ва бошқа фанларга қизиқиш эрта бошланган. Ерларни ўлчаш, масофани аниқлаш, ҳосилни ҳисоблаш ва савдо-сотик ишларини юритиш учун математика ва геометрия керак бўлган. Бобилликлар сон ва санашни билганлар. 100 ва 1000 ликлар алоҳида белги билан ифода этганлар, ҳатто доиранинг 360° эканлигини аниқлаганлар.

Месопотамияда қадимдан бошлаб мактаблар вужудга келган бўлиб, уларда ўзига тўқ кишиларнинг фарзандлари таълим олган. Мактабларнинг қуйи синфларида адабиёт, тил, грамматика фанлари ўқитилган. Юқори синфларида эса астрономия, математика, геометрия, тиббиёт ва ветеринария ҳамда диний дарслар ўтилган. Мактаблар давлатни бошқариш учун ходимлар тайёрлаганлар.

Месопотамиядаги учинчи кучли давлат – Оссурия эди. Оссурия мил. авв. 3 минг йилликда ташкил топиб, мил. авв. 2 минг йилликнинг иккинчи ярмида гуллаб яшнади. Оссурия яқин Шарқда йўлларнинг кесишган жойида жойлашганлиги сабабли тез орада кучли давлатга айланди. Оссурия маданиятида етакчи ўринни архитектура эгалларди. Архитектура обидалари ичида энг катталари Дур-Шаррукинда қурилган подшо Саргон II нинг сарой мажмуи ва Ниневиядаги Ашшурбаннипалнинг саройидир. Мазкур сарой деворларида ҳайкаллар тасвири акс эттирилган. Оссурияда сарой деворларида подшо ҳаётидан лавҳалар ва табиат кўринишларини акс эттириш авж олган. Масалан, подшо Ашшурбаннипалнинг Ниневиядаги саройининг деворларида «Катта шерлар ови» тасвирида яраланган, ўлаётган ва ўлган шерларининг ҳолатлари усталик билан акс эттирилган.

Юқорида қайд қилинганидек, Месопотамияда кўп худолик мавжуд бўлиб, ой худосини шумерликлар – Нишар, аккадликлар эса Син деб атаганлар. Қуёш худосини шумерликлар – Уту, аккадликлар эса Шамаш деб номлаганлар. Венера сайёраси худосини шумерликлар – Ианни, аккадликлар ўз маъбудаси Иштар билан таққослаганлар. Дастлабки қурбонликка одамлар сўйилган, кейинчалик қўй ва қўзилар қурбон қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, бу ўлкада табиий иқлимнинг қулайлиги, ер ости бойликларининг мавжудлиги, геостратегик жойлашувининг мослиги – булар бошқа ўлкаларга нисбатан эртароқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг вужудга келишига ҳамда ривожланишига сабаб бўлган. Моддий маданиятнинг ривожланиши эса

маънавий маданиятнинг ривожланишига олиб келди. Илк давлатларнинг вужудга келиши билан эса маданий тараққиёт даражаси янада тезлашди. Натижада Месопотамия илк цивилизация бешикларидан бирига айланди.

3. Ҳиндистон ва Хитой маданияти.

Ҳиндистон маданияти.

Ҳиндистон қадимги цивилизация ўлкаларидан биридир. Қадимги Ҳиндистон оламга “Маҳобҳорат”, “Рамаяна” каби эпик асарларни, Калидаса каби буюк ижодкорни, “Панчататра”ни берган. Қадимги Ҳиндистон математика, астрономия, тиббиёт соҳасида катта муваффақиятларга эришди. Ҳозирги арифметикага асос бўлган сон тушунчасини ҳам ҳиндлар яратган.

Ҳиндистон мамлакати ва маданияти тарихи қуйидаги босқичларга бўлинади:

- Хоропп цивилизацияси,
- Веда даври,
- Маур даври,
- Гуптлар даври,
- Бобурийлар империяси,
- Замонавий тарих.

Хоропп маданияти мил.ол. 3200–1300 йиллар оралиғида яшаган. Хоропп маданияти Месопотамия ва Мисрдан кейин учинчи ўринда туради. Хоропп маданиятининг энг муҳим томонларидан бири ерга борона билан ишлов беришнинг йўлга қўйилгани ва ёзувнинг яратилганидир. Хоропп маданиятининг энг қадимги марказлари Мохенжо Доро ва Хоропп шаҳарларидир. Бу ва бошқа шаҳарлардан топилган археологик ёдгорликлар бронза даврига оиддир. Хоропп маданиятида инсон Европа ирқига мансуб бўлган.

Шаҳарсозлик маданияти ҳам бугунги архитектура талабларига жавоб беради. Мохенжо Доро ва Хоропп шаҳарлари бир хил режа асосида қурилган ва кейинги даврларда ҳам ўзгартирилмаган. Асосий кўчалар тўғри тўрт бурчак ҳосил қилиб кесишган ва кварталлар ҳосил қилинган. Бу шаҳарларда сув тармоқлари ва канализация барпо қилинган. 2–3 қаватли уйлар қурилган.

Топилган ёзув намуналари 400 пиктограмма (расмли ёзув)дан ва бўғинли белгилардан иборат. Археологлар топган чизғичда ўнлик бўлув системаси қўлланган. Тарих яна ғор суратларини, ов саҳнаси тавсирини ҳам сақлаган.

Веда даври иккинчи минг йилликнинг ўртаси ва биринчи минг йилликнинг ўртасига алоқадор бўлиб, бошқа мамлакатлардан Ҳиндистонга келган халқларнинг маданияти билан боғлиқ. Арийлар деб аталган бу халқлар чорвачилик билан шуғулланганлар. Аммо уларнинг келиб чиқиши ҳанузгача маълум эмас. Уларнинг тили Ҳинд-Европа тилларидан бири санскритнинг қадимги шаклига мансуб.

Милоддан олдинги XI асрда арийлар Шимолий Ҳиндистонга бостириб кирдилар ва бу ернинг туб аҳолиси дравидларни жанубга қувдилар.

Ҳиндистон аҳолисининг тили асли дравид тилидир. Ҳинд тиллари гуруҳига кирувчи тилларнинг тўртдан уч қисми арийларнинг санскрит тилига қариндошдир.

Арий қавмлари Ҳиндистонга келганларидан (баъзи олимлар Ўрта Осиёдан, баъзилари Жанубий Рус чўлларида келган дейдилар, аммо ҳар икки ҳолатда ҳам Ўрта Осиёдан боргани аниқ, чунки арийларнинг Жанубий Рус чўлларига ҳам Ўрта Осиёдан боргани аниқланган) кейин маданий тараққиётда кескин ўзгаришлар бўлди. Ведалар айна шу даврда яратилгани учун Ҳиндистон тарихида *ведадаври* деб юритилади. Ведаларда гарчи бир ўринда 3399 худо борлиги айтилса ҳам, 33 худо тўғрисида сўз юритилади. Худолар *заминий*, *самовий* ва *оралиқ* каби учга бўлинган. Арийлар кўп иззат қиладиган худо ёмғир ва момақалдиروқ худоси Индра бўлиб, унга 250 мадҳия бағишланган. Бошқа худоларга бағишланган мадҳияларда ҳам Индра номи эсланади.

Ведаларга тўртта асосий тўплам - Ригведа (мадҳия ведаси), Самаведа (куйлар ведаси), Яжурведа (қурбонлик ведаси), Атхарваведа (афсун ва сеҳр-жодулар ведаси) дан иборат.

Ведалар ўша даврдаги турли билим соҳаларини - деҳқончилик, тиббиёт, геометрия, ҳунармандчилик, ҳарбий техника, астрономияни қамраб олади. *Упанишодлар* ҳам ведаларнинг охириги жанрларидан биридир. “Упанишод” - инсонни худога (ёки устозга) яқинлаштирадиган нарсга деган маънони билдиради. Упанишодлар Ҳиндистоннинг энг қадимги фалсафий асарлари ҳисобланади. Упанишод буддавийликка, жайнизм(диннинг асосчиси Будданинг замондоши Махавира, *Жина* “Ғолиб” деган маънони билдириб, унинг лақабидир)га катта таъсир этган. Упанишоднинг асосий вазифаси шахс руҳини коинот руҳи билан бир хил деб қарашдан ва талқин қилишдан иборат эди.

Маур давлати Ганга дарёси бўйида барпо қилинган бўлиб, бу маданият буддавийликнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Маур сулоласи ҳукмдорлари буддавийликдан халқларни бирлаштириш учун фойдаландилар. Маур давлатидаги маданий ёдгорликлар *Ашок* (мил.ол. 268-232 йилларда ҳукмронлик қилган) номи билан боғлиқ. У жанг билан бошқа давлатларни қўшиб олди, кўп давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатди, фан ва санъатга эътибор берди, шаҳарлар барпо қилди. Ашок кўплаб будда ибодатхоналари қурдирди. Дунёвий адабиёт ҳам Ашок даврида ривожланди. Жумладан, “Артахшастра” номли сиёсий асар бу даврдаги муҳим ёдгорликлардан биридир. Асарда саройдаги зиддиятлар, фитналар, кимларнингдир сирли ўлими шеърӣ йўлда баён қилинган. Ашок вафотидан кейин Маур давлати таназулга юз тутди бошлади.

Гуптлар империяси. Бу империя (319–540 йиллар) даврида мамлакат яна бирлашиб, қудратли давлатга айланди. Санскрит асосий тил бўлиб қолди. Гуптлар сулоласини қадимги ҳинд маданиятининг “олтин асри” деб атайдилар. Сулоланинг баъзи вакиллари, жумладан, Чандргупта ва Скандагупта шоир ҳамда мусиқачи бўлган эдилар. Буюк шоир ва драматург

Калидаса Чандрагупта ҳукмронлиги даврида яшаган эди.

Бу даврда моддий маданият ривожланди: ипакчилик, сунъий суғориш ривожланди. Ҳунармандлар қурул ва зеб - зийнатлар ишлаб чиқаришда катта муваффақиятга эришдилар, ипак ва пахтадан нафис матолар тўқидилар. V асрда хунларнинг авлоди эфталитлар (оқ хунлар) бостириб кириб, Гуптлар империясига зарба бердилар.

Бобурийлар империясидан Агра шаҳри яқинидаги Тож Маҳал дунё архитектурасида тенгсиз иншоотдир. Иншоот 1631–1653 йиллар оралиғида Шохжаҳон ҳукмронлиги даврида барпо қилинган. Қурилиш ишларида Ҳиндистон ва Ўрта Осиёдан 20 000 одам иштирок этган. Сарой куннинг турли пайтларида турлича товланади. Тож Маҳал Ҳиндистонда кенг тарқалган шохлар мақбарасига мансубдир.

Ҳинд маданиятидаги буддавийликнинг таъсири бутун дунё маданиятида сезилади. Қадимги Ҳиндистон тиббиёти, математикаси бутун дунёда шуҳрат топди, тилшунослик, мантиқ, психология фанлари юқори босқичга кўтарилди. Ҳинд маданиятида анъанага содиқлик ва янгиликка интилиш баравар олиб борилмоқда.

Хитой маданияти.

Хитой — цивилизация илк бор пайдо бўлган тўрт мамлакатнинг бири бўлиб, қадимги Миср, Бобил ва Ҳиндистон қаторида туради. Расмий маълумотларга қараганда, мамлакатда беш мингта тарихий ва маданий ёдгорликлар мавжуд. Милoddан олдинги учинчи минг йилликда хитойликлар қизил, оқ, сафсар рангли сополлар ишлаб чиқарганлар. Сополларга тўрбурчак, тўлқинсимон шакллар солганлар. Хитой маданиятидан қолган энг ноёб ёдгорлик — алифбодир. Хитой ёзуви “иероглиф” деб аталадиган белгилардан иборат бўлиб, 50 минг белгидан, яъни иероглифлардан иборат. Бундан ташқари, 1958 йили хитой тилининг лотинлашган алифбоси ҳам қабул қилинган.

Кундалик ҳаётда 4–6 минг белги ишлатилади. Ҳозирда яхши маълумоти бор хитойлик 6–8 минг белгини билади. Газетани ўқий олиш учун 3–5 минг белгини билиш керак бўлади.

Алифбо Хитой маданиятидан энг ноёб меросдир. “Маданият” сўзи хитойчада “вен-хуа” деб айтилиб, “саводли бўлмоқ” маъносини билдиради. Хитой иероглифларининг хизмати шундаки, миллат ўз меросини сақлашга ва ёйишга, давлатни марказлаштириб, мустаҳкамлашга имкон берди. Хитой раҳбарияти иероглиф ёзувни хитой миллати ва маданияти бирлиги учун қафолат сифатида қарайди. Хитой иероглифлари яна ҳуснихат эстетикаси учун ҳам асосдир.

VII-XIII асрларда хитойликлар рассомчиликни санъатнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида ҳурмат қилганлар. Бу даврдан сарой деворларига, ибодатхоналарга солинган суратлар, миниатюралар сақланган. Бир неча метрли ўрама қоғозларда шаҳар ва сарой ҳаёти, табиат, портрет, маиший ҳаёт тасвирланган. Рассомлар гуручдан қилинган қоғоз ва ипакдан фойдаланганлар.

Қоғоз билан бирга хитойликлар биринчи бўлиб чой, чинни, порох, соябон, музқаймоқ, ипак ва гугуртни ўйлаб топиб, дунё бўйлаб тарқатган. Беш минг йил илгари илк бор дунёда бетон қуйиш технологиясини ишлаб чиққанлар. Гансу вилоятидаги архитектура комплекси шундан далолат беради.

Само ибодатхонаси (1420 йилда қурилган) Пекиннинг ўзига хос рамзидир. Бу ибодатхона думалоқ шаклда қурилган бўлиб, уч қаватли томи бор. Аслида бу ибодатхона император сайр қиладиган ўрама парк бўлган эди. Ибодатхона пойдеворининг диаметри 30 метр, баландлиги 38 метр. Ибодатхонанинг яна бир диққатга сазовор томони шуки, девор акс садо беради ва бир томондан иккинчи томонигача овоз ёйилади.

Ғор ибодатхоналар ҳам Хитой архитектурасининг эътиборга лойиқ томонларидандир. Асосан, тоғларни ўйиб ғорларда барпо қилинган будда ибодатхоналари тарихи 1000 йилдан нарига бориб тақалади.

Ғор ибодатхоналари орасида Гансу вилоятидаги Дунхуан шаҳрида барпо қилинган ибодатхона қадимги Шарқ санъатининг хазинаси деб ном олган. Бу ибодатхона Миншамань шаҳри этагидаги қояга ўйилган, узунлиги 1600 метр. Бу ибодатхоналар Могао ибодатхоналари комплекси дейилади. Ибодатхона қурилиши милодий 360 йилда бошланиб, узлуксиз равишда 700 йил давом этган. Буюк ипак йўли шу ердан ўтган. Ибодатхона қурилишида савдогарлар, амалдорлар, оддий одамлар иштирок этганлар, назрлар атаганлар. Ибодатхона комплексида 735 ғор, 45 минг квадрат метр девор суратлари, 2415 та турфа рангдаги ҳайкалчалар сақланган. Бу ёдгорликлар 10 сулола ҳукмронлиги даврида барпо бўлган. 1988 йили ЮНЕСКО қарори билан мазкур ибодатхона комплекси жаҳон маданий мероси сифатида рўйхатга олинган.

Хитой архитектураси Япония, Корея, Жануби–Шарқий Осиё мамлакатлари архитектурасига кучли таъсир этган. Хитойда **фалсафий** ва **диний оқимлар** асосан милoddан олдинги биринчи минг йиллик охирида шаклланиб бўлган эди. Биринчи навбатда конфуцийлик ва даосизм пайдо бўлди. Хитойнинг маънавий маданиятида буддавийлик катта роль ўйнади. Буддавийлик Хитойга милодий I аср ўрталарида Ҳиндистондан кириб келди. VIII асрда Хитой ислом таълимоти билан танишди. Кейинроқ католик миссионерлари пайдо бўлдилар. IX асрнинг ўрталарида эса мамлакатга масиҳийлик кириб кела бошлади.

Конфуцийлик ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ. Конфуцийнинг (мил.ол. 551–479) бу таълимоти ғайритабиийликка асло алоқадор эмас. Шунинг учун конфуцийликни дунёвий таълимот деб атайдилар. Конфуций оила - қариндошлик алоқаларини ҳам давлат, ҳам диний нуқтаи назардан талқин қилди. “Давлат - битта оила, ҳукмдор, яъни Осмон ўғли бир пайтнинг ўзида халқнинг отаси ва онасидир”, деб баҳо берган эди.

Даосизм қадимги мифлар, халқ инонч-этиқодлари, культларга асосланган эди. **Дао**- “йўл” деган маънони билдириб, унинг асосчиси Лао Цзидир. У Конфуцийнинг замондоши бўлган эди.

Умуман, Хитой маданияти тарихи дунё маданияти тарихида муҳим роль ўйнади.

4.Қадимги Юнонистон ва Рим маданияти, уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Қадимги Юнонистон маданияти.

Қадимги Юнонистон маданияти тарихи беш даврга бўлиб ўрганилади:

1. Эгей ёки Крит-микен даври (мил.ол. III-II минг йилликлар) маданияти.

2. Гомер даври (мил.ол. XI-IX асрлар) маданияти.

3. Архаик давр (мил.ол. VIII-VI асрлар) маданияти.

4. Классик давр (мил. ол. V-IV асрлар) маданияти.

5. Эллинистик давр (мил.ол.IV асрнинг II ярми – мил. ол. I асрнинг ўртаси) маданияти.

Крит-микен даври энг қадимги цивилизация даври деб ҳам юритилади. Бундан ташқари, дастлабки уч давр кўпинча ***классик давргача бўлган давр*** деган умумий ном билан айтилади. Бундай ҳолда Юнонистон маданияти учта асосий даврга бўлинади: классик давргача бўлган давр, классик давр, эллинистик давр.

Эгей ёки Крит - микен даври.

XIX асрнинг 70 - йилларида немис археологи Шлиман Эгей денгизи қирғоқларида қазув ишлари олиб борди. Қазув натижасида етти та шаҳарни аниқлади. Шаҳарлардан бирида Шлиман олтин хазинасини топди. Бу хазина мил.ол. III минг йилликда яшаган шоҳга тегишли бўлган экан. Бу шоҳ ҳақида Гомер «Илиада» достонида шундай ёзган эди:

Мукаддас Троя ҳалок бўлар,

Приамнинг найзабардор халқи

Троя билан ҳалокатга учрар.

Приам шаҳри олтин хазина эгаси бўлган шоҳдан минг йил кейин барпо бўлган эди.

Троядан учинчи минг йилликнинг ўрталарига оид археологик қатламлар топилган. Шлиман бу шаҳардан катта қабр ҳам топди. Қабрга шарқона кўринишда, олтин билан безатилган либослар кийган эркак ва аёлнинг жасадлари дафн қилинган. Қабрда қурол ҳам бор эди. Антик санъатдан енгсиз узун кийим (хитон) маълум эдию аммо шарқона либослар ҳали

учрамаган эди. Бу топилмалардан, Юнонистонда бошқа халқ маданияти ҳам бўлган, деган хулоса келиб чиқади. Троядан яна қалъа, сарой, қабрлар ҳам топилган. Бу сингари осори атиқалар Микендан ва Юнонистоннинг бошқа шаҳарларидан илгари ҳам топилган эди.

Юнонистон маданияти узоқ тараққиёт маҳсули бўлиб, Шарқ мамлакатлари билан Эгей денгизи бўйларида жойлашган юнон қабилалари билан Болқон ярим ороллариининг жануби, Крит ороллари ва бошқа Эгей денгизи ороллари, Эгей денгизининг Осиё қисми ўзаро муносабатлари натижасида пайдо бўлган. Бу жойлар Микен давлатлари деб ном олган. Иккинчи минг йиллик охирида Микен давлатлари Болқон ярим оролининг шимолидан бу ерга келиб ўрнашган ва бу ердаги қабилаларга қариндош бўлган юнон қабилалари томонидан тор-мор қилинди.

Гомер даври маданияти.

Гомер даври маданияти асосан Гомернинг ва Гесиоднинг асарлари асосида белгиланади. Бу давр маданиятида худолар ҳақидаги мифлар асосий роль ўйнайди. Юнонлар Гомерни худолар ҳақидаги тасаввурларимизнинг ижодкори, деб баҳолаган эдилар.

Юнонистонда кўчиш даври (мил.ол.XI аср) тугаши билан зодагонлар ўзларининг ижтимоий-сиёсий тузилмасини яратдилар ва «Гомер илоҳий давлати»ни барпо қилдилар. Бу давлатнинг тепасига Зевс тасвири қўйилган бўлиб, бу культни бу ерга келган босқинчилар ўзлари билан бирга олиб келган эдилар. Зевс ерли худоларга дуч келганда, уларнинг вазифасини ўзига олиб, сиқиб чиқарди, бошқа худолар билан қўшилиб кетди ва уларнинг номларини ва сифатларини ўзига олди. Яна бошқа баъзи худолар билан муроса қилиб, бирга яшади, шунинг учун олдинги худолар Зевснинг укалари, сингиллари, болалари бўлиб қолди. Зевс баъзи худолар билан оила курди. Аммо Гомерда ҳам, Гесиодда ҳам худолар оламининг яратувчиси эмас, ўша худоларнинг ўзлари туғилганлар. Қачонлардир улар мавжуд бўлмаган эдилар.

Архаик давр маданияти.

Архаик даврда юнон шаҳар - давлатлари шакллана бошлади, илмий тафаккур, шеърият ривожланди, фалсафа, театр пайдо бўлди, Юнон санъати тараққий қилди. Архаик даврда спорт ва мусиқавий - бадий ўйинлар пайдо бўлиб, юнонлар ўзларининг худоларига бағишладилар. Мил. ол. 776 йилдан бошлаб худо Зевсга бағишланган спорт мусобақалари одатга айланди. Бу ўйинлар **Олимпия ўйинлари** деб ном олди ва тўрт йилда бир марта ўтказиладиган бўлди. Худо Аполлон шарафига бағишлаб ўтказиладиган спорт ва мусиқа мусобақалари Пифий ўйинлари деб номланди. Бу мусобақа ҳам тўрт йилда бир марта ўтказиладиган бўлди.

Юнонистоннинг анча ривожланган вилояти Иония (Кичик Осиёнинг ғарбий қирғоғида)да **натурфилософия** ривожланди. Материализм ва

объектив қонуниятларни излаш бу фалсафий оқим учун характерли эди. **Фалес** (мил.ол. 624–546) ҳамма нарсаларнинг ибтидоси ва асоси сув деган бўлса, **Анаксимен** (тахминан мил.ол. 585–525) - ҳаво, **Анаксимандр** (тахминан мил.ол. 611–546) - чексизлик, деб қараган эдилар.

Пифагор ва унинг издошлари, бутун борлиқнинг асоси миқдор ва миқдор муносабатларидир, деб ҳисоблаб, математика, астрономия ва мусиқа назарияси тараққиётига муҳим ҳисса қўшдилар. Машҳур юнон файласуфларидан **Гераклит** (тахминан мил.ол. 554 - 483) материянинг асоси олов, деган хулосага келди. Унингча, табиатда ҳам, жамиятда ҳам абадий ҳаракат ва кураш кетади.

Деярли ҳамма қадимги юнон файласуфлари математик бўлган эдилар. Булар – Пифагор, Афлотун, Арасту бўлиб, улар оламнинг миқдорий тавсифи тўғрисидаги фалсафий таълимотни ривожлантирди. Биринчи юнон файласуфи Фалес жиддий астрономик тадқиқотлар яратди, куёш тутилиши тўғрисида башорат қилди, айна пайтда у савдогар, денгизчи, кўприксоz, ажойиб инженер, давлат арбоби бўлган эди.

Архаик даврдаги адабиётда эпик жанрлар етакчи роль ўйнади. Гомернинг “Илиада”си, “Одиссея”си (мил.ол.VIII асрнинг охири) бунинг намунасидир. Бу даврда яна Гесиод “Теогония” (яъни Худолар шажараси) ва “Меҳнат ва кунлар” дostonларини ёзди. Эзопнинг (мил.ол.VI аср) масаллари ҳам юнон маданияти тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Архитектура ҳам ривожланди. Геометрик жиҳатдан тўғри шаклдаги колонналар, ҳайкалтарoшлик, кулолчилик ривожланди. Айниқса, коринфлик кулоллар идишларга нақш солишни ўйлаб топдилар. Бу даврда архитектура ва ҳайкалтарoшликнинг бирлаштирилгани диққатга сазовордир. Ибодатхоналар ташқи томондан бўртма нақшлар билан безатилган, ичкарисига эса худоларнинг ҳайкалчалари қўйилган.

Классик давр.

Бу давр Перикл, Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит, Эсхил, Софокл, Эврипид ва бошқа қатор алломаларнинг номлари билан боғлиқ бўлиб, ҳайкалтарoшлик ривожланиб, ҳайкалларнинг турли шакллари ва турлари яратилди. Мармар билан бирга бронзадан фойдаланиладиган бўлди.

Мил.ол. V асрда юнон жамиятининг маданий мезонлари шакллана бошлади. Овқат ва ичимликларда мўътадиллик, ахлоқда тийиқлик, ҳақиқатгўйлик, ўз сўзига содиқлик, ишда ҳалоллик, жисмоний бардошлилик ва бошқа қатор ахлоқий мезонларга кўра жамият одамларга баҳо берган. Инсонга ҳурмат шу тариқа шакллана бошлади. Спорт ривожланди, айниқса, болаларни соғлом тарбиялашга юнонлар куннинг кўп қисмини уйдан ташқарида – спорт залларида, стадионларда ўтказардилар. Шаҳар марказидаги бозор майдони одамлар ҳар куни йиғиладиган жой эди. Ҳамма

янгиликларни улар шу ерда эшитганлар, Қолаверса, одамлар бу ерда бир-бирлари билан учрашиб, шахсий ишларини битирганлар.

Фидий, Мерон, Поликлет ва бошқалар классик давр **хайкалтарошлигига** асос солдилар. Рассомчиликда **Полигнона** (V аср бошлари) ва **Аполлодора** (V асрнинг иккинчи ярми) янгича усулларни, сюжетларни олиб кирдилар. Классик давр адабиётида **трагедия** ва **комедия** жанри пайдо бўлди. Эсхил (мил.ол. 525–456), Софокл (тахминан мил.ол. 496–406) ва Эврипид (мил.ол.485–406) трагедия жанрига асос солдилар. **Трагедия** Дионис шарафига ўтказиладиган маросимлардан келиб чиққан. **Комедия** ҳам Дионис шарафига айтилган сатирик кўшиқ ва рақслардан пайдо бўлди. Шу тариқа Юнонистонда драматик театр пайдо бўлди.

Милоддан олдинги V аср ажойиб архитектура иншоотларига бой. Жамоат бинолари сифатида **ибодатхона** (бу ибодатхоналар якка худоликка эмас, балки мажусийликка мансуб эди) кўп қурилган эди. IV асрда Юнонистонда иқтисодий ва сиёсий таназзул кузатилади. Аммо маданиятнинг турли соҳалари ривожланиб бораверди. **Антик фалсафа** айна шу пайтда юксак чўққига етди. Учта файласуф - Сукрот, Афлотун ва Арасту антик фалсафани яратдилар.

Эллинистик давр.

Александр Македонский босиб олган ерларда юнон маданияти тарқалган давр алоҳида босқич ҳисобланади. Бу даврдаги маданият эллинизм маданияти дейилади. Юнон ва маҳаллий маданиятнинг алоқалари ягона эллинистик маданият пайдо бўлишига ёрдам берди. Александр Македонский империяси йиқилгандан кейин ҳам алоҳида мустақил давлатларда эллинистик маданият сақланиб қолаверди (Миср, Салавкийлар давлати, Пергам давлати, Бактрия, Понтий шоҳлиги ва б.).

Бу даврда илмий билимлар тараққий қилди. Архимед (тахминан мил.ол. 287-212), Эвклид (тахминан 365-300), Аристарх Самосский (мил.ол.320-250)ларнинг кашфиётлари юзага келди. Илмий билимларнинг тараққиёти йиғилган ахборотларни системалаштиришни ва сақлашни талаб қиларди. Бир қатор шаҳарларда **кутубхоналар** барпо қилинди. Улардан энг каттаси - Александрияда ва Пергамда эди. Филологиянинг грамматика, матн танқиди, адабий танқид соҳалари ривожланди.

Қадимги Рим маданияти.

Қадимги Рим маданиятининг шаклланишига антик дунёдаги икки буюк маданият - этрусклар ва юнонлар маданияти анъаналари таъсир кўрсатди. Рим ибодатхоналари этруск ибодатхоналари намунаси бўйича қурилди, латин алифбоси ҳам этрускларнинг алифбоси асосида яратилди. Юнонларнинг таъсири мил.ол. III асрдан бошланди. “Одиссея”нинг латинчага таъсири Рим шеърисига таъсир кўрсатди. Аммо Рим шеърисига том маънода халқ оғзаки ижодидан ўсиб чиқди.

Қадимги Рим тарихи уч даврга бўлинади:

1. Шоҳлик даври (мил.ол. VIII-VI аср бошлари).
2. Республика даври (мил.ол. 510/ 509 — 30/ 27 йиллар).
3. Империя даври (мил.ол. 30/27 – мил. 476 йиллар).

Рим цивилизациясининг тараққиёти Рим шахрининг ўсишига олиб келди, мил.ол. III-I асрларда Рим шаҳри аҳолиси 1 миллиондан 1,5 миллионга етган эди.

Антик даврга оид Рим меъморчилигининг ноёб намуналари сифатида **Пантеон** (ҳамма худоларга бағишланган жой)ни кўрсатиш мумкин. Пантеон – ибодатхона бўлиб, империядаги кўплаб халқларнинг бирлиги ғоясини гавдалантирадиган барча худолар учун қурилган.

Амфитеатр (юнон. amphit – атроф ва theatron – театр) томоша учун (кўпинча гладиаторлар жанги учун) қурилган иншоот бўлиб, чўзиқ шаклдаги майдон бўлган ва атрофида томошабинлар учун зинапоялардан иборат ўриндиқлар жойлашган. **Колизей** энг машҳур амфитеатр бўлиб, 50 минг томошабинга мўлжалланган эди.

Римда иссиқ ва совуқ суви бор ҳаммомлар, гимнастика заллари, дам олиш хоналари қурилган. Кўп шаҳарларда 3–6 қаватли уйлар қурилган.

Империя даврида Рим шаҳарлари режаси анчагина яхшиланган, чиройли майдонларга, яшаш учун қулай бўлган уйларга алоҳида эътибор берилган. Нерон ҳукмронлиги даврида Римда ёнғин юз берган ва 14 та тумандан 10 таси ёниб тугаган. Бу туманларда уйлар асосан ёғочдан қурилган, йўллар тор эди. Ёнғиндан кейин император шаҳарни янги режа бўйича - кўчалари кенг, уйларни тошдан, император саройини ҳам тошдан қилиб қуришга фармон берди.

Империя давридаги шаҳарларнинг фарқли хусусиятларидан бири коммуникация воситаларининг–тош кўприк, водопроводлар, канализацияларнинг борлиги эди. Империя даврида Римда 11 та водопровод бўлиб, иккитаси ҳозиргача ишлайди. Ўша даврларда қурилган йўллар, кўприклар ҳозиргача хизмат қилади.

Римда фан ва маориф катта муваффақиятларга эришди. Таълим уч босқичдан иборат эди: бошланғич таълим, грамматика мактаби ва риторика мактаби. Императорлар риторика мактаби учун катта маблағ ажратардилар. Барча таълим босқичларида ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш ўргатилган. Ўрта мактабларда грамматика муаллимлари юнон тили ва еттита фандан - грамматика, диалектика, риторика, мусиқа, арифметика, геометрия, астрономияни ўргатганлар. Булар қаторида архитектура ва тиббиёт ҳам ўқитилган. Охирги босқич олий таълим бўлиб, нотиклик санъати ва фалсафа ўқитилган. Мансабдор одам бўлиш учун ва сиёсатда риторикани эгаллаш шарт бўлган.

Рим таълим тизими юнонлардан намуна олган ҳолда ривожланди. Биринчи ўринда ҳуқуқ, тиллар, адабиёт, тарих, иккинчи ўринда математика турган эди. Олий таълимда фалсафадан кўра, нотикликка кўпроқ эътибор берилган.

Рим, Александрия, Афина, Корфаген шаҳарлари илмий марказлар сифатида фаолият кўрсатган эди. I-II асрларда Римда географик билимларга, тиббиёт ва тарихга эътибор берилган. Страбоннинг (мил.ол. 64/ 63 – мил. 23/24 йиллар), Птоломей (I-II асрлар)нинг китоблари яратилди. Плиний (I аср) физик география, ботаника, зоология, минералогияни ўз ичига олган “Табиий тарих” қомусини ёзди. Тиббиёт ривожланди: Гален (129–199 йиллар) нафас йўллари, бош миёна бўйича тажрибалар ўтказди, биринчи бўлиб одам аъзоларининг анатомик тузилишини берди. Врачлар тайёрлаш учун мактаблар очилди.

Милоддан олдинги III асрда юнонлар таъсири остида Рим адабиёти пайдо бўлди. Муаррихлар юнон тилида Рим йилномаларини ёздилар. Жумладан, Цицерон (мил.ол.106–43 йиллар)нинг публицистикаси Рим насрининг энг яхши намуналаридандир. Унинг 50 дан ортиқ нутқлари ва нотиклик назариясига оид ишлари сақланиб қолган. Цицероннинг ижоди Рим адабиётида “Олтин лотин даври”ни кашф қилди. Бу даврда насрнинг гўзал намуналари яратилди.

Рим *шеърляти* ҳам мил.ол. I асрда катта муваффақиятга эришди. Лукреций (96–55 йиллар)нинг “Буюмларнинг табиати ҳақида” номли фалсафий поэмаси, Гораций (65–8 йиллар)нинг сатиралари, қасидалари ва бошқа шеърлий асарлари, Овидий (мил.ол. 43 – мил.18 йиллар)нинг ишқий шеърлари ва мактублари Рим шеърлятига асос солди.

Рим театр санъати, ҳайкалтарошлик юнонларнинг таъсири остида ривожланди. Аммо материаллар театр санъатида Рим жамиятининг ҳаётидан олинди. Ҳайкалтарошликда ҳам бизгача етиб келганлари юнонлар таъсиридан холидир. Ҳайкалтарошлар инсоннинг ички оламини кўрсатишга кўпроқ эътибор қаратганлар.

Римликларнинг диний эътиқоди дастлаб мажусийликка асосланган эди. Милодий IV асрда Рим империяси Ғарбий ва Шарқий қисмларга бўлиниб кетгандан кейин, масиҳийлик ғалаба қилди ва католик оқими ҳаётга сингиб борди.

IV асрда Византия таркибига Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Кавказ, Сурия, Фаластин, Миср, шунингдек, Крит ва Кипр ороллари кирган.

Шарқий Рим империясида юнонлар сон жиҳатидан кўп бўлганидан даврлар ўтиб, юнон тили лотин тилини суриб чиқаради ва давлат тилига айланади.

Шарқий Рим империяси аҳолисини европаликлар грек (юнон)лар дейишган. Лекин империя фуқаролари ўзларини римликлар (юнонча, ромейлар), давлатларини эса Рим (Ромей) империяси деб ҳисоблашган. Уларни Шарқ халқлари ҳам римликлар деб билишган.

5. Византия маданияти.

Император Феодосийнинг ўғиллари 395 йилда Рим империясини икки мустақил давлатга: Ғарбий Рим империяси пойтахти Рим ва Шарқий Рим империяси (Византия) пойтахти Константинополга бўлиб олишади.

Константинопол шаҳри ўрнидаги Византий номидан Шарқий Римни кўпинча Византия деб ҳам аташган.

Византияда қулчилик сақланиб қолса-да, аҳолининг катта қисмини эркин деҳқонлар ташкил этиши, сунъий суғоришга асосланган сермахсул зироатчиликнинг бўлиши унинг иқтисодий барқарорлигини таъминлайди. Шунинг учун империяда VI асрда ҳам Константинопол, Александрия, Антиохия, Эдесса шаҳарлари йирик савдо ва хунармандчилик марказлари сифатида гуллаб-яшнаган. Ўрта асрлар даврида Византия ўзига хос юксак маданияти билан Европанинг энг илғор мамлакати бўлиб қолади. Сабаби, герман қабилалари истилоси натижасида инқирозга учраган Ғарбий Римдан фарқлироқ, Византияда антик маданият анъаналари сақланиб, византияликлар ҳаётида юнон ҳамда Шарқ маданиятлари қоришмаси – **эллинизм** муҳим ўрин тутган.

Византиянинг иқтисодий тараққиёти эҳтиёжлари янги ўқув ва илмий марказларни вужудга келтиради. Константинополда IX асрда Магнавр олий мактаби, 1045 йилда ҳуқуқшунослик ва фалсафа факультетларидан иборат университет очилади. Пойтахтда олий тиббиёт мактаби ҳам фаолият юритар эди. Византияда табиий, тарих ва география фанлари ҳам ривожланган. Ўрта асрда Византияга шуҳрат келтирган шишасозлик, кулолчилик, бўёқлар тайёрлаш сирлари антик даврдан сақланиб келинган.

Тарихчилар ўзлари иштирок этган воқеаларни батафсил баён этардилар. Географлар эса харита ва шаҳар чизмасини чизадилар. Ўша вақтларда Европанинг бошқа қисмида бундай ишлар қилинмаган эди.

Тасвирий санъат ва меъморчилик. Византия маданиятининг энг машҳур соҳаси тасвирий санъат: **мозаика, фреска** ва **иконалар** яшаш бўлган.

Тасвирнинг византияча услуби: суратлар уйғунлиги, бўёқлар сержиллиги билан ажралиб туради. Рассомлар черков қонунлари, талаблари доирасидан келиб чиқиб, мавҳум эмас, жонли кишиларни тасвирлашга интиланлар. Мозаика ва фрескалари билан **Хори монастыри** (ҳозирги Истанбулдаги Қаҳрия масжиди) ўз даврининг ажойиб меъморчилик ёдгорликларидан ҳисобланади.

Юстиниан I даврида Константинополда барпо этилган Авлиё София ибодатхонасини ҳеч шубҳасиз илк ўрта асрларнинг энг маҳобатли меъморчилик иншооти деб аташ мумкин. Унинг улкан гумбази бўлиб, 40 та дераза гулчамбари билан қуршалган.

Ўрта аср Европасида Византия асосий маданият тарқатувчи бўлган: унинг усталари, мусаввирлари, меъморлари бошқа мамлакатларга таклиф этиб турилган, шунингдек, усталар ва олимлар қўлида Европа ёшлари таҳсил олганлар. Жанубий ва Шарқий славянлар маданиятига Византия кучли таъсир кўрсатади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Қадимги Шарқ маданияти вужудга келишининг шарт-шароитлари.
2. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожланишидаги ўзига хослик

- нимада?
3. Қадимги шарқликларнинг дунёқараши ва тафаккуридаги фарқли жиҳатлари.
 4. Қадимги Шарқ ва антик даврда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.
 5. Қадимги Шарқнинг асосий манзилгоҳи Миср маданиятини тавсифланг.
 6. Қадимги Месопотамиянинг асосий маданий ёдгорликларини айтиб беринг.
 7. Қадимги Хитой маданиятининг қандай намуналарини биласиз?
 8. Анъанавий маданиятда удумлар, мифология ва илмнинг ўрни.
 9. Антик дунё маданиятининг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни.
 10. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро мулоқоти ва бир-бирига таъсири.
 11. Византия маданияти қачон ва қаерда вужудга келди?
 12. Византияда тасвирий санъат ва меъморчилик қандай ривож топди?

5- мавзу: Марказий Осиё халқларининг қадимги маданияти.

1. Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ халқларининг ибтидоий маданиятидаги умумийлик.
2. Қадимги Ўрта Осиёда илк давлатчилик маданияти.
3. Кушонлар даври маданияти.
4. «Авесто»да маданий ҳаётнинг акс этиши.

1. Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ халқларининг ибтидоий маданиятидаги умумийлик.

Бугунги Ўзбекистон ҳудуди Марказий Осиёдаги энг қадимий инсоният масканларидан бири эканини археология фани исботламоқда. Ўлканинг табиий шароити инсоният истиқомат қилиши учун шарт-шароит яратган.

Дунё археология фани турли даврларда инсониятнинг яшаш тарзи, яшаш омиллари асосида маданий босқичларни ишлаб чиққан. Дунёнинг турли жойларидаги маданий босқичлар турлича. Марказий Осиёдаги энг қадимий маданият босқичларидан бири – *Селунгур маданияти* деб ном олган. Бу маданий босқич Марказий Осиёдаги энг қадимий инсоннинг ҳаёт тарзини кўрсатади. Селунгур маданияти деб ном олган объект Фарғона водийсининг Сўх туманида. Мазкур маданий объект инсоният ҳаётига оид кўплаб маълумотларни йиғишга ва ўзгартиришга ёрдам берди. Ўлкамизда инсоният ҳаёти бир миллион йил нарида экани исботланди. Қолаверса, Марказий Осиё

маданиятига оид мавжуд анъанавий тасаввурларни ўзгартиришга ҳам Селунгур маданияти туртки берди.

Тош даврига оид мазкур обида Ўзбекистон ҳудудида тасодиф эмас эди. Бу топилма Марказий Осиё маданияти тарихида кейинги даврларда ҳам давом этди ва кенг ёйилди. Селунгур маданиятига оид ашёлар орасида кушнинг тумшуғига ўхшаш болта, уй-рўзгор буюмлари шулардан намуна бўлиб, кейинчалик Марказий Осиёда кенг ёйилган, мустаҳкам ўрнашган ҳайвонот услубининг илк намунаси эди.

Ўрта Осиё минтақаси ҳамма даврда ҳам маданий обидаларга бойлиги жиҳатидан дунё маданияти тарихида алоҳида ажралиб туради. Маданий қатламлардаги узлуксизлик Ўрта Осиё маданиятида янги, такрорланмас обидаларни яратишга сабаб бўлди. Инсониятнинг бадиий тафаккури чексиз имкониятларга эгалигини ҳам айнан Ўрта Осиёдан топилган маданий обидаларда кўрамиз. Тешиктошдаги эчки шохи бадиий тафаккурнинг илк намунасидир. Кейинчалик инсоният тош ва қояларга суратлар ўйиш орқали ўз қобилиятини намоён қилди. Бу суратлар орқали ибтидоий инсон кундалик воқеаларни ифодалаб қолмаган, балки оламни кенг қамровли, мифология орқали англашни намоён қилган. Тош ва қояларга ўйилган суратларда турли жонзотлар, қушлар, афсонавий махлуқлар асосий ўрин эгаллайди.

Ўзбекистоннинг жанубида - Кўхитанг тоғларида ҳозирда ҳам инсон оёғи кам етиб борган жойлар мавжуд. Мана шундай жойлардан бири тоғдаги Зариўтсой бўйидаги ғорлардир. Сойнинг қирғоқларида жойлашган ғорларда инсонларнинг суратлари ҳам бор. Бу суратларнинг қачон яратилгани маълум эмас. Аммо инсониятнинг илк маданий босқичларида яратилган деб хулоса чиқариш мумкин. Афсонавий махлуқлар, бошқа баъзи тасвирлар шундан далолат беради.

Марказий Осиё, Олтой, Жанубий Сибирь, Мўғулистон ҳудудларида яшаган халқларнинг ибтидоий яшаш тарзи деярли умумийдир. Ибтидоий инсоннинг бу ҳудудлардаги умумийлигини кўрсатувчи далиллар биринчи навбатда ҳаёт тарзига — овчилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, чорвачиликка асосланганидир. Шунингдек, мазкур ҳудудлардаги қавмларнинг қайси ирқларга мансублиги ҳам масалага маълум даражада аниқлик киритишга ёрдам беради. Шунинг эътиборга олиш керакки, мўғуллар истилосига қадар Ўрта Осиёдаги туркий халқлар қиёфаси мўғул ирқига мансуб эмас эди. Жумладан, милoddан олдинги учинчи минг йилликка ва иккинчи минг йилликнинг бошларига оид Жанубий Сибирдаги мўғул ирқига мансуб аҳоли Ғарбий Туркистон (Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон), Помир ўлкаларига келгунига қадар, бу ерларда Окденгиз ирқига ўхшаш долихоцефал¹ ирқи борлиги аниқланган.

¹Долихоцефал (фр.) –бошнинг эни узунлигига нисбатан 75 фоиз қисқа бўлган одамлар.

Фарғонанинг тош даврига оид маданий ёдгорликларида ва Янги йўлдаги **Қовунчи** маданиятида ҳам бу ирқ учрайди. Фарбий Туркистоннинг Анов маданиятига оид топилмаларда, Қуйи Волга бўйларида, Ўрта Волга худудида, Прохоров кўрғонида ҳам мазкур ирқларга мансуб одамлар суяклари топилган. Шунингдек, долихоцефал ирқининг Тангри тоғ худудларига ҳам кириб боргани тўғрисида маълумотлар бор. Жанубий Қозоғистон билан Волга бўйларига мазкур ирқ бутунлай ёйилганини тасаввур қилиш мумкин. Биз ирққа оид мазкур қарашларни 40–50–йиллардаги археологик топилмалар асосида Туркистон ва Европа олимларининг асарларига таянган ҳолда айтяпмиз². Қолаверса, Амударё билан Сирдарё - бугунги Ўзбекистон худудидаги энг қадимий инсонни Туроний ирққа мансуб деган қарашлар ҳам бор³. Умуман олганда, Ўрта Осиёнинггина эмас, балки бутун дунё халқларининг ибтидоий даври ҳар жихатдан, жумладан, маданий тараққиёти жихатидан ҳам энг кам ўрганилган давр ҳисобланади, Ўзбекистон худуди эса янада кўпроқ ўрганишни талаб қилади. Чунки азалдан ўтроқлашган аҳоли маскани бўлган Фарғона водийси, Жанубий Ўзбекистон бизга кўп маданий ёдгорликларни қолдирдики, буларга таянган ҳолда кўп масалаларга, жумладан, этник тарихига ҳам аниқлик киритиш мумкин бўлади.

2.Қадимги Ўрта Осиёда илк давлатчилик маданияти.

Ўзбекистоннинг азалдан ўтроқлашган аҳолиси меъморчилик, амалий ҳамда тасвирий санъат борасида кўп мерос қолдирди.

Ўзбекистоннинг жанубий худудлари ҳам, худди Хоразмдаги Тупроққалъа сингари, қадимги давр меъморчилиги ва санъати тўғрисида тўлақонли маълумот беради. Жумладан, Термиздаги меъморчилик ёдгорликлари, тасвирий ва амалий санъат намуналари шундан далолат беради. Маданий жараённинг бу кўринишлари пайдо бўлишига, шубҳасиз, ижтимоий-сиёсий жараёнлар асосий сабаб бўлди.

Милоддан олдинги II асрда Юнон-Бақтрия шоҳи Деметрий Амударё қирғоғида шаҳар барпо қилди. Чунки Амударёнинг кечуви азалдан айнан шу ерда жойлашган эди. Натижада шаҳар дастлаб Дермед номини олди ва аста-секин Термизга айланди (*Дермед–Термед–Термез*). Термиз шаҳри барпо бўлгандан буён икки минг йилдан кўпроқ вақт давомида мазкур худуд ҳар жихатдан ривожланиб борди. Археологик тадқиқотлар бу шаҳарнинг Кушон империяси давридаги тузилишини тасаввур қилишга имкон беради.

²Бу қарашлар тўғрисида қаранг: Bahaeddin Ogal. Islamiyetten onca turk kultur tarihi. (Исломиятданаввалгитуркиймаданияттариhi) Ankara, 1991, s 6.

³ В.В. Гинзбург. Материаль и исследования по археологии. 15, 248–249–бетлар.

Термиз айнан Кушонлар даврида тезлик билан ривожланиб борди. Шаҳарнинг умумий майдони 500 гектарни ташкил қиларди. Шаҳарнинг маркази ҳарбий кўрғон бўлиб хизмат қилган. Шу кўрғондан бошлаб бир томонда савдо-хунармандчилик дўконлари, иккинчи томонда ибодатхоналар қурила бошлайди. Мил.ав. II асрдан бошлаб Ҳиндистондан кириб келган буддавийлик бу шаҳардаги диний маданий муҳитни белгилаб берди. Чингизтепа, Қоратепадаги будда ибодатхоналари шундан далолат беради. Шаҳар ўртасидан катта анҳор кесиб ўтган. Бу анҳор аҳолини сув билан таъминлаган. Термиз савдо йўли устида бўлиб, Сўғд, Хитой, Помирга борадиган карвонлар шу ердан ўтган. Амударёнинг кечуви эса Бактриянинг асосий шаҳри Балхга олиб борган.

Далварзинтепадаги Чағониён шаҳри ҳам меъморчилик жиҳатдан деярли кўҳна Термиз шаҳрининг меъморчилигига ўхшайди. Кўп қиррали ҳарбий қалъа тепалик устига қурилган. Жануб томондан шаҳар майдони туташади. Майдон мустаҳкам деворлар билан ўралган бўлиб, атрофи, худди ҳарбий қалъа атрофида бўлгани сингари, ҳандақ билан ўралган.

Милодий I-III асрларда қадимий Ўзбекистон ҳудудида шаҳарларнинг бунчалик тез ривож топгани ва савдо, хунармандчилик, ҳарбий - маъмурий тузилмага эътибор берилгани ҳарбий меъморчиликни юзага келтирди. Қадимий иншоотларнинг қолдиқлари шундан далолат беради.

Меъморчиликнинг ривож топиши натижасида қурилиш материаллари ҳам такомиллашди. Сўғд, Хоразм, Бактриядаги иншоотларда фойдаланилган квадрат шаклдаги ғишт қурилиш материалларининг такомиллашувига хизмат қилди ва меъморчилик янги босқичга кўтарилди. Яна шуниси диққатга сазоворки, ғиштларнинг бир қисмида тамғалар босилган. Хоразм (Жонбос қалъа, Тупроқ қалъа), Бактрия (Термиз, Айритом, Хонақоҳтепа), Марғиёнадаги қурилиш ғиштларида шундай тамғалар учрайди. Олимларнинг тахмин қилишларича, бу тамғалар маълум бир қабилага тегишли бўлиб, қабиалар ҳисоб-китоб олиб боришлари учун ёки қайси хунармандчилик устахонасига тегишли эканини кўрсатиш учун ҳам фойдаланганлар.

Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидаги иншоотлар меъморчилиги ўзига хос. Айниқса, Хоразмдаги Қўйқирқилган қалъадаги иншоотнинг (мил. ав. III аср) тузилиши диққатга сазовор. Бу иншоот думалоқ шаклда қурилган, 42 метрли цилиндр шаклидаги бино ўртада. Бинонинг биринчи қавати бутун сақланган. Тахминларга кўра, Қўйқирқилган қалъа дафн одатлари билан ё фазовий жисмлар культини ўзида намоён этади ёки Хоразм шоҳларининг сулолалари култи билан боғлиқ муҳим сиёсий марказни гавдалантиради.

Умуман, Қўйқирқилган қалъа бу ерда жуда қадимги вақтлардаёқ меъморчилик юксак ривожланганлигини кўрсатади, шунингдек, катта ибодатхона хўжалиги манзарасини акс эттиради. Ибодатхона билан бир қаторда устахоналар, яшаш уйлари, омборхоналар, ҳам бор. Ўзига хос кичик

“шаҳарча” кўринишидаги бу қалъада ҳаёт Ўрта Осиё аҳолисининг юксак турмуш тарзини кўрсатади.

Тасвирий ва амалий санъат. Бугунги Ўзбекистон ҳудуди, умуман, Ўрта Осиё қадимдан инсоният истиқомат қилган маскан бўлганини турли маданий қатламлар тасдиқлайди. Анов маданиятидаги амалий ва тасвирий санъат намуналари ўтроқ аҳолининг турмуш тарзини тасаввур қилишга имкон беради. Бу маданиятга мансуб ёдгорликлар Ашхобод яқинидан топилган ва атроф ҳудудларга, жумладан, Ўзбекистон ҳудудига ҳам тарқалган. Анов маданиятини 1904 йили америкалик олим Р. Пёмпелли кашф қилди. Анов маданиятини у неолит даврига мансуб деб қарайди ва милоддан олдинги IX минг йилликка бориб тақалишини айтади. Бу маданиятга оид ашёлар уруғчилик жамиятига хос маънавий ва моддий ёдгорликлардан иборат. Бу даврдаги санъат ибтидоий санъат кўринишини ифода этади. Шунга қарамай, сопол идишларнинг ўзига хос кўриниши диққатга сазовор. Сопол идишларнинг сирти нақш билан безатилган ва қандайдир учи ўткир асбоб билан чизилган. Анов маданиятига мансуб идишларнинг аксарияти ё геометрик шаклда ёки тўлқинсимон чизиқ билан учбурчак ва тўртбурчак шаклда безатилган. Баъзи идишларнинг четларида нақш бор. Бундай нақшли буюмлар Самарқанддаги Афросиёб шаҳарчасидан, қадимги Марвдан ва Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан топилган. Бу топилмалар қадимги маданиятнинг ўчоқлари борлигидан гувоҳлик беради. Идишлардаги нақшлар ва шакллар шунчаки безак учун қилинмаган, балки буларда магик тасаввурлар ўз ифодасини топган: ё фазони қандай тасаввур қилганларини ифода этганлар ёки кундалик ҳаёт билан боғлиқ удумларни кўрсатганлар. Умуман, ибтидоий даврдаги бирон шакл ёки сурат фақат безак учун қилинмаган, балки унинг остида албатта бирон мифологик тасаввур ётади.

Анов маданиятига оид муҳим топилмалардан бири, идишлардан ташқари, аёллар ҳайкалчалари, одам ва қуш бошли қаноти бор шер тасвирланган тош муҳрдир. Бу маданий қатламни Анов маданиятига қадимги ҳалдей ва юнон маданиятининг таъсири, деб қаровчилар ҳам бор. Афросиёб девор суратидаги отлар ҳам қанотли шаклда тасвирланган.

Македониялик Искандар қўшинлари - эллинлар Ўрта Осиёни истило қилгандан кейин, бу ўлкада юнон маданиятининг изларини кўрамиз. Ўрта Осиё Салавкийлар давлати қўл остига киргач, мил.ав. III асрда Ўрта Осиё, Шимолий Эрон ва Афғонистон ҳудудида мустақил давлатлар—шарқда Бактрия давлати, ғарбда Парфия давлати барпо бўлди.

Айниқса, Бактрия давлатида юнон маданияти кучли из қолдирди. Жумладан, будда ҳайкалларида юнон ҳайкалтарошлиги услубига хос унсурлар мавжуд. Парфия маданияти анча мураккаб. Рим империясига (мил. ав. I аср) рақобат қила оладиган қудратли давлат Парфия бўлиб, Ўрта Ер денгизи, Кичик Осиё, Туркменистон ва Ўзбекистон ҳудудлари шу давлатга қарашли эди. Бу ерда кўзга ташланадиган маданий қатлам - бу ўлкадаги

меъморчилик ёдгорликларидир. Мустаҳкам қалъалар ва шаҳарлар барпо қилишга Парфия давлати алоҳида эътибор берди. Қолаверса, иқтисодий юксалиш ҳам бунга имкон берди. Юлий Цезар билан бир вақтда консул бўлган, Спартак қўзғолонини бостирган лашкарбоши Марк Красс Рим – Парфия урушида енгилиб, ҳалокатга учради. Нерон даврида ҳам Рим легионлари Парфиядан мағлубиятга учраган.

Қадимий ёзма манбалар Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида меъморчилик ёдгорликларидан ташқари, юксак бадиий ҳунармандчилик намуналари борлигини тасдиқлайди. Жумладан, милодий I асрга оид Хан йилномасида Хитой сайёҳи ўша пайтда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини ҳам ўз ичига олган Катта Юэчжи ва Гибин тўғрисида шундай ёзади: “Хунлар катта юэчжиларни тор-мор келтиргандан кейин, катта юэчжи ғарбда Дахия давлатини босиб олди (Бухоро ҳам Дахия давлати таркибига кирган). Осмон ўғли (яъни Хитой императори) олган маълумотларга кўра, Довон, Дахия ва Аньси катта давлатлардир. Бу давлатларда ноёб буюмлар бор. У ерда ўтроқ ҳаёт кечирадilar. Ҳунармандчилик буюмлари ўрта шоҳликлар ҳунармандчилик буюмлари билан ўхшашдир”⁴ Гибин - Кобулистон, катта юэчжи - массагетлар бўлиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини ўз ичига олган.

Фақат шугина эмас. Ер остидан археологлар тош ва сополдан ясалган ҳайкаллар, деворий суратларнинг қолдиқлари, бадиий безалган буюмларни кўп топганлар. Юнон истилосига ҳам Ўзбекистон ҳудудида анъанавий тасвирий санъат амалда эди. “Амударё хазинаси” деб ном олган буюмлар амалий санъатнинг ўзига хослигини кўрсатувчи далилдир. Юнон муаррихларининг ёзишича, Македониялик Искандар юришлари пайтида Ўрта Осиёдаги ибодатхоналарда, саройларда, уйларда Зариадр ва Одатида ривояти сюжетларига ишланган тасвирларни учратганлар.

Юнон истилосидан кейин Ўзбекистон тупроғига эллинистик маданият таъсирлари кириб кела бошлади. Дастлаб ўзгаришсиз ҳолда кириб келди. Термиз, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда топилган тароқларда дубулға кийган жангчи тасвирланган. Тароқ тошдан ясалган. Бу тасвирларнинг кўпчилигида Искандар тасвирланган. Бу топилмаларнинг санаси мил. ав. IV-III асрларга оид. Шунингдек, бу давр тангаларидаги юнон ҳукмдорларининг тасвирлари ҳам Юнон-Бактрия маданиятининг қадимги Ўзбекистон ҳудудида равнақ топганидан далолат беради.

3. Кушонлар даври маданияти.

Милодий I асрда Бактриянинг ўнг томонига буддавийлик кириб кела бошлади. Шу даврда буддавийлик эътиқодига алоқадор иншоотлар асосий

⁴ Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том-11, 1950, М., Л., 179, 153–бетлар

ўрин эгаллади. Ғорлардаги Будда ибодатхоналари Кўҳна Термиздан, Қоратепадан ва Чингизтепадан топилган.

Буддавийликнинг Бақтрия давлатига кириб келиши Кушонлар империясининг давлати чегаралари жанубга томон кенгайиб боргани билан боғлиқдир. Хитой манбаларига кўра, Кушонлар империяси дастлаб ҳозирги Бекобод ва Хўжанд ўртасида барпо этилган. Бу давлат тезлик билан кенгайиб, милодий I аср охирларида (ташқил бўлгандан кейин тахминан эллик йиллар ўтгач), Ҳиндистонгача етиб борди. Шубҳасиз, ана шу тарихий даврда Ҳиндистон билан Кушонлар империясининг маданий алоқалари ривожланди. Ана шу маданий муносабатларнинг маҳсули сифатида буддавийлик кириб келди. Буддавийлик Ўрта Осиёда шунчалик мустаҳкам ўрнашдики, қадимги Ватанимизда кўплаб Будда ибодатхоналари барпо бўлди. Ёзма манбаларнинг хабар беришича, шу даврда Эфталитлар пойтахти Бадахшонда сирти олтин билан қопланган Будда ҳайкали қўйилган ибодатхоналар кўп қурилди. VII асрда Хитой сайёҳи Сюань - Цзян Термизда кўплаб Будда ибодатхоналарини, Будда ҳайкалчаларини кўрганини ёзади. Самарқандда ҳам бундай ибодатхоналар кўп бўлган эди.

Кўҳна Термиздан Будданинг ва бўлғуси Будда - Бўдисатванинг тошдан ясалган ҳайкалчалари топилган. Бу ҳайкалчаларнинг диққатга сазовор томони – юнон-бохтарий санъати услуби анъаналарини давом эттирганидир.

Буддавийликни тарғиб қилиш, омма орасида ёйишнинг муҳим усулларида бири сифатида ёзма матнлар, ривоятлар, афсоналар, шеърлар ҳам яратилди, санскрит тилидан қадимги туркий тилга асарлар таржима қилинди. Буддавийликни тарғиб қилишда бу усул амалий ва тасвирий санъат орқали ифодаланган ғояларни тўлдирди. “Олтин ёруқ” достони (IX аср) шулардан биридир. Бу асарнинг асл матни санскрит тилида бўлиб, милодий I асрда - Кушонлар империяси даврида яратилган. Достонда илгари сурилган асосий ғоя – буддавийликдаги махаяна мазҳабини илгари суриш ва ёйиш бўлган.

Буддавийликнинг учта мазҳаби мавжуд: хинаяна, махаяна, важраяна. Булардан махаяна мазҳаби Жанубий Ўзбекистонга Кушон империяси ҳукмдори Канишка даврида расмий диний оқим сифатида кириб келди. Махаяна мазҳабининг моҳияти шундан иборатки, унда нажот топиш ғояси асосий ўрин эгаллайди, Будда ҳолатига етишиш имконияти жамики жонзотларга берилади. Махаяна мазҳабида асосий ўринни Бўдисатва тимсоли эгаллайди. Бўдисатва фақат ўзи нажот топиб қолмайди, балки жамики сансара (“турли ҳолатлар орқали ўтиш”) ҳолатларидан нажот топиши керак бўлади.

“Олтин ёрук”даги икки афсона – “Шаҳзода ва Барс” билан “Ку Тай” ҳақидаги афсоналарни кузатар эканмиз⁵, одамзоднинг вужуди, хулқи, ким бўлишидан қатъи назар, эзгуликдан иборат бўлмоғи, вужуд кимгадир ёки нимагадир яхшилик учун хизмат қилмоғи лозим деган ғоя бор. Аксинча, одамларга хизмат қилмайдиган одам тирик жасад, чирик бир нарса билан баробар. Мағастви - Бўдисатва, айни махаяна мазҳабидаги жонзотларнинг нажот топиши учун курашиб, ўз танасини оч она йўлбарсга қурбон қилди. Аслида махаяна таълимоти Будданинг нажоткорлик ақидасини ифода этади. Будданинг асосий ғояси инсонларни ва ҳайвонларни қутқаришга мўлжалланган. “Океан суви битта таъмга – шўр таъмга эга бўлганидек, менинг таълимотим ҳам бир йўсинга - қутқаришга мўлжалланган, - дейди Будда. Одамзод бажариши керак бўлган энг муҳим вазифа – атроф-муҳитни нафс асирлигидан, гуноҳлардан қутқаришга эришишдир. Қўрқувнинг йўқолиши одамзодни озод қилади. У озод бўлгандагина ўз озодлигини билади, қайта тирилишдан қутулганлигини тушунади, муқаддасликка тўлиқ эришилган ва бурчи бажарилган бўлади, одам бу дунёга қайтиб келмайди”. Фақат жасад қайтиб келмайди, борди-ю, қайтиб келадиган бўлса, қулликдан қутула олмайди. Умуман, буддавийликнинг асосий мақсади фақат одамзоднинг озод бўлишига йўл-йўриқ кўрсатишдангина иборат бўлмай, балки бутун жонли мавжудотларни қутқаришга мўлжалланган. Иродага эга бўла олиш ва иродани бирдан-бир мақсадга бўйсундира олиш буддавийликнинг идеалидир.

4.«Авесто»да маданий ҳаётнинг акс этиши.

“Авесто“ Ўрта Осиё тарихидагина эмас, балки дунё маданияти тарихида муҳим воқеадир. “Авесто“ тўғрисида сўз кетганда, албатта, Зардушт шахси ва у яратган таълимот тўғрисида сўз кетади. Зардуштгача ҳам Авесто таълимоти бор эди. Лекин Зардуштнинг саъй-ҳаракати билан “Авесто” қудратли таълимотга айланади.

“Авесто” Зардушт номи билан боғланар экан, бу ноёб асар бир даврнинг маҳсули эмаслигини ҳам таъкидламоқ даркор. “Авесто” бир неча асрлар давомида шаклланиб, яхлит асар ҳолига келган. Бу жараён дунё маданияти тарихида синовлардан ўтган тажриба бўлиб, “Авесто” ана шу тажрибанинг илк маҳсуллари билан биридир. Шарқда бу жараённинг ноёб намуналари кузатилади. Қадимги Хитойдаги фалсафий рисоалар, Библия ҳам шаклланганда, ана шу йўлни - асрлар йўлини босиб ўтган. Айни пайтда бу жараён “Авесто”нинг асрлар оша маълум ва машҳур бўлганини яна бир бор тасдиқлайди.

“Авесто”нинг маълум ва машҳурлиги Берунийнинг “Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар“ (XI аср), Табарийнинг “Тарихи Табарий” (X аср) каби

⁵ Бу афсоналар ҳақида қаранг: Н.Раҳмонов. Руҳиятдаги нур муроди. Тошкент, “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 2002, 115-бет.

асарларида ҳам баён қилинган. Берунийнинг ёзишича, “Авесто”нинг кўлёмаси ўн икки минг молнинг терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган экан. Искандар Эронга бостириб келгач, бу асарнинг Эрон подшолари хазинасида сақланаётган энг нодир нусхаларини олиб, тиб ва астрономияга оид қисмларини ҳаттотларга кўчиртириб, қолган қисмини катта гулхан ёқиб, ёндириб юборган. Кўчиртирган қисмларини юнон тилига таржима қилдирган. Сосонийлар сулоласининг илк ҳукмдори Ардашер Бобак Хирбадан номли донишмандга “Авесто”ни қайта тиклаш вазифасини топширади. Хирбадан бир қанча зардуштийликка эътиқод қилувчи уламолар билан бирга асарни қайта ёзиб олиб, қайтадан тартиб беради. Шопур II даврида Озарбод Меҳросин “Авесто”нинг пароканда қисмларини тўплаб, асардаги қўлаб номлар, атамаларни шарҳлаб, “Занд Авесто” номли китоб яратади. “Занд Авесто”ни бу улкан асарнинг шарҳи деб айтиш мумкин.

“Авесто”нинг энг қадимий қатлами **Гохлар**ни Зардуштнинг ўзи ёзган, деб айтилади. Гохлар (оврупоча - гатлар) - диний қасида, муножот демакдир. Асарнинг энг қадимий қатламига кўра шундай хулоса чиқариш мумкинки, зардуштийлик уруғчилик жамиятида - ҳукмрон табақа пайдо бўлган даврда шакллана бошлаган. Жамиятнинг кейинги босқичларида яна ҳам ривож топди. Айниқса, Сосонийлар (мил. III–VI асрлар) сулоласи даврида янгича кўринишда пайдо бўлди. Лекин қандай бўлмасин, Зардуштнинг таълимоти ўз моҳиятини сақлаб, янада мукаммаллашди. Яна шуни таъкидлаш керакки, “Авесто”нинг энг қадимий қатлами Гохлар ва Яштлар нотиқлик санъати босқичининг илк даврида юзага келган. Нотиқлик санъати, айниқса, ғоявий курашлар маҳсули сифатида юқори чўққига кўтарилганини эътироф этсак, Зардушт ўз давридаги қоҳинлар ҳаракатига ва эски культларга қарши чиққани, шу асосда ўз таълимотини яратгани янада ойдинлашади. Зотан, ғоявий кураш жамиятдаги икки қарама-қарши кучлар ўртасидаги курашнинг натижаси сифатида юзага чиқади.

Зардуштийлик таълимоти. Зардушт шахси тўғрисида турли қарашлар мавжуд. Баъзи овруполик олимларнинг айтишларича, Зардушт ўз даврида таъқибга учраган. Лекин у буюк пайғамбар, инсоният нажоткори деб эътироф этилган. Милоддан олдинги VII–VI асрлардаги сиёсий вазиятда Зардуштнинг муҳим роль ўйнаган фаолияти уни нажоткор сифатида талқин қилишга сабаб бўлган. Қоҳинлар халққа қарашли яйловларни тортиб олиб, халқ жамоа бўлиб сиғинадиган ибодатхоналарни вайрон қилиб, ўзларининг сиёсатини юргизар эдилар. Бунинг устига эски культларга сиғиниш оқибати ҳам қоҳинлар ва зодагонларнинг манфаати учун мос эди. Мана шундай таранг вазиятда Зардушт кенг омманинг манфаатларини ҳимоя қилиб, ўтроқ чорвадор қабилаларнинг вакили сифатида майдонга чиқди ва пайғамбар деб эътироф этилди.

Сосонийлардан беш - олти аср аввал ўтган Аҳмонийлар даврига оид матнларда, гарчи Зардуштнинг номи эсланмаса-да, унинг ғоялари, жумладан, Хурмуздни шарафлаш ғояси бош ўрин тутди. Аксарият манбаларда Зардушт

милоддан олдинги XIII-VII асрлар оралиғида яшаган деб эътироф этилади. Зардушт таъқибга учрагани учун ҳам, онгли равишда унутилган бўлиши мумкин. Янгилик ва янги ғояларнинг тақдири ҳар доим ҳам осон кечавермаган.

Хўш, Зардушт яратган таълимот нимадан иборат? У қандай шакл ва мазмундаги таълимот эди? Унинг таълимоти - эзгулик ёвузлик, нур ва зулмат руҳий кучлари ўртасидаги курашдан иборат эди. Зардуштийлик жамиятдаги мутаносибликни бузадиган номутаносибликка қарши кураш эди. Зардуштийлик таълимоти дастлаб яратилган пайтда диний эмас, балки ижтимоий-сиёсий қарашларнинг мажмуи сифатида юзага келган. Зардушт ўз таълимотини яратган пайтда эзгулик ва ёвузликни ижтимоий муаммо сифатидагина илгари суриб қолмади, балки ахлоқий қарашларини фазо билан, хусусан, оламнинг яратилиши ва тузилиши билан боғлади. Оқибатда бу қараш аста-секин илоҳий тус олди. Унинг таълимоти фақат даврлар синовидан ўтиш билан бирга, жуғрофий жиҳатдан ҳам кенгая борди. Бизнинг заминимиздан тортиб Мидия, Форс, Арманистон, Кичик Осиё, Ҳиндистон (хусусан, Панжоб) каби қатор мамлакатларга ёйилди. Барча диний оқимларнинг вазифаси маълум бир ҳудудда маданий ва маънавий юксалишни юзага келтирганидай, зардуштийлик ҳам бу мамлакатларда маданият ўчоқларини барпо қилди.

Зардушт шахси асрлар оша шунчалик машҳур бўлганки, у афсонавий қаҳрамон каби донг таратган. Милоддан олдинги I асрда яшаган Рим тарихчиси Помпей Трог “Филиппин тарихи” асарида Зардуштни Бактрия подшоҳи деб ёзган.

Зардушт Хўрмузддан муҳим қонун сўрар экан: “Ер юзида энг яхши жой қаерда?” дейди. Хўрмузднинг Зардуштга берган жавоби шу бўлди: “Қаерда солиҳ - Хўрмузднинг мухлиси ерга яхши ишлов берса, чорва туёқларини кўпайтирса, яхши жой ўша ердир.” Зотан, меҳнатнинг бу турлари инсоннинг фаровон яшаши учун қафолат. Айни пайтда Хўрмузднинг бу жавобидан агротехника қоидаларининг илк илдизлари тўғрисида хабардор бўламиз. Дарвоқе, Зардушт Хўрмузддан қонун сўраган эди, Хўрмузд қонуннинг ижроси сифатида меҳнатни берди. Гарчи қонун тушунчаси бугунги кунда ўз мазмуни ва моҳиятини ўзгартирган бўлса-да, “Авесто” қонуни ва ҳозирги қонун тушунчалари ўртасида фаолият жиҳатидан уйғунликни кўрамиз. Ҳамма даврда ҳам қонун инсон манфаатларига хизмат қилиб, инсониятни эзгуликка даъват қилишини, ёвузликнинг ҳар қандай кўринишига зарба беришига халқлар умид қилганини эътиборга олсак, Зардуштнинг саволига Хўрмузднинг берган жавоби ҳам ўз даврида муҳим қонун эканига амин бўламиз. Хўрмузднинг қуйидаги жавоби бу фикрларни яна бир бор тасдиқлайди: *“Кимки чап қўли ва ўнг қўли билан, ўнг қўли ва чап қўли билан ерга ишлов берса, фойда келтиради. Шунда ер солиҳга айтади: “Эй инсон! Сен менга чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан, ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан ишлов беряпсан. Дарҳақиқат, мен толиқмасдан тугаман. Ҳар турли*

егуликни, мўл ҳосилни етиштираман.” Кимки чап қўли ва ўнг қўли билан, ўнг қўли ва чап қўли билан ерга ишлов бермаса, унга ер айтади: “Эй инсон! Сен менга ишлов бермаяпсан, сен шубҳасиз тиланчилар орасида бўласан, бегона эшиклар олдида мунгайиб турасан.” Узоқ вақт ишлов берилмасдан, экувсиз қолиб кетган ер - турмушга чиқолмай, бефарзанд ўтган қариқиз билан барабардир, деган ҳикматли фикр «Авесто» замонидан бизгача етиб келган. Бу эса турли даврлар маданиятнинг ворисийлигини ва узлуксизлигини кўрсатди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Марказий Осиё ҳудудида қандай қадимги халқлар яшаган ва давлатлар мавжуд бўлган?
2. Марказий Осиё маданиятининг тарихан ўзига хослиги нимада?
3. Марказий Осиё маданияти ривожда Зардуштийлик ва “Авесто”нинг ўрни қандай бўлган?
4. Ўзбекистон ҳудудида қадимги даврга оид қандай ноёб ёдгорликлар топилган?
5. Қадимги даврда ёзув, илм ва фанни ривожланганлигини кўрсатувчи қандай маълумотлар мавжуд?
6. Селунгур маданиятининг ўзига хос жиҳатлари нимада?
7. Селунгур ғоридан топилган “фергантроп” одамининг ёши нечада деган хулосага келинган?
8. Қовунчи маданияти қайси даврга дахлдор?
9. Кушонлар маданияти Марказий Осиё халқлари тарихида қандай ўрин тутган?
10. Жаҳон маданияти ривожланишида Марказий Осиё маданиятининг ўрни қандай?

6-мавзу: Марказий Осиё халқларининг V-XIII асрлардаги ижтимоий, маданий ҳаёти.

Режа:

1. V-VII асрлар бошида Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар.

2. Минтақа ижтимоий ва маданий ҳаётининг юнон ва хитой йилномаларида ёритилиши.
3. Урхун-Энасой ёдгорликлари. Олтой маданияти.
4. Уйғониш даврининг Шарқ ва Ғарб халқлари маданий ҳаётига таъсири.

1.V-VII асрлар бошида Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар.

Мил. авв. I аср ва эрамизнинг IV асрига қадар Ўрта Осиёга кўчманчи юечжилар, хионийлар, эфталит қабилаларининг кириб келиши даври бўлди. Худди шу давр янги ер эгалиги муносабатларининг ҳам шаклланиш даври бўлди. Юқоридагилар туркий тилдаги қабилалар бўлиб, уларнинг кириб келиши туркийлашув жараёнини янада кучайтирди.

Эрамизнинг 551 йилида Олтойда янги давлат – Турк ҳоқонлиги юзага келди. Турк ҳоқонлиги ҳукмдори Муқанхоқон (554-576 йй.) ва унинг амакиси Истами Ябғуларнинг Ўрта Осиёга юришлари VI асрнинг 50-йиллари охири ва 60-йилларида айниқса кучайди. 568 йили Ўрта Осиё батамом улар қўлига ўтди. Улар аввал кўпроқ ўзлаштирилмаган ерларга, сўнгра аста-секин маҳаллий аҳоли яшайдиган қишлоқларга яқинлашиб, ерли халқ маданий-хўжалик ютуқлари таъсирида ярим ўтроқ ва кўп ҳолларда ўтроқ турмуш кечиришга, улар билан иқтисодий ва маданий алоқани кучайтиришга муяссар бўлдилар. Натижада Хоразм, Фарғона, Сўғднинг катта қисмида яшовчи туркий қабилалар улар билан аралашиб кетди.

VI асрнинг 60-70- йилларида ҳоқонлик қабилалари Бухоро воҳаси ва ҳатто Шимолий Афғонистон ҳудудларига ҳам бориб ўрнаша бошладилар. Бунинг натижасида маҳаллий аҳоли билан ўзаро яқинлашув ва қон-қариндошчилик алоқаларининг ривожланиши жараёни содир бўла бошлади. 603 йилга келиб Турк ҳоқонлиги узил-кесил 2 қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниб кетади. Ўрта Осиёдаги бир нечта кичик ярим мустақил давлатлар Ғарбий Турк ҳоқонлиги таркибида эди.

Янги ер эгалиги муносабатлари ривожланаётган Ғарб ҳоқонлигининг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукмронлик жараёнида туркларнинг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан аралашиб кетади. Ўтроқ ҳаётнинг анъанавий-маъмурий удумлари таъсирида бошқарув таркиблари аста-секин ўзгариб, ҳоқонлик қабилаларининг ижтимоий-сиёсий мавқеи

мустаҳкамланиб боради. Турклар этник-сиёсий ҳаётда фаоллашиб, Ўрта Осиё жамиятининг барча жабҳаларида тенг қатнаша бошлайдилар. Ҳоқон Шегуй вафотидан кейин (618 й.) ҳокимиятга келган Тўн Ябғу (Тўн баҳодир) даврида Ғарбий ҳоқонлик янада кучаяди.

Бу жараёни тўхтатиш учун ҳеч бир сиёсий куч майдонга чиқмади. Аксинча, маҳаллий аслзодалар, айниқса, сўғд зодагонлари турк ҳоқонлари ҳимоясида ўз савдо-сотик ишларини ривожлантириб, бу ишлардан жуда катта даромад олар эдилар. Туркий аҳоли сон жиҳатдан кўпайиб, уларнинг маҳаллий аҳоли ўртасидаги этник қатлами тобора қалинлашиб борди. Айниқса, туркий қатлам VII-VIII асрларда Шош ва Фарғонада устун даражага эга эди. Ғарчи Ғарбий Турк ҳоқонлиги 659 йилга келиб парчаланиб кетса-да, унинг этник таъсири ўлкада сақланиб қолди.

VIII аср бошида арабларнинг Ўрта Осиёга бостириб кириши маҳаллий аҳоли этногенезига деярли таъсир кўрсатмади. Араблар улардан сиёсий ҳукмронликни тортиб олиб, туркий халқларнинг Ўрта Осиёга кириб келиш жараёнига чек қўя бошладилар. Ҳоқонлик қабилаларининг маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетиши, уларнинг тобора ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиши ҳолати юз берди. Туркий тил тобора кенг тарқала бошлади. Араблар туркий халқлар таъсирини синдириш мақсадида Мовароуннаҳрни эронликларга яқинлаштириш сиёсатини тутдилар. Шу мақсадда Ўрта Осиёга VIII-IX асрларда арабий ва эроний оилаларни кўчириб келтириб жойлаштириш сиёсатини юргиздилар. Бу даврга келиб турклар ўз таъсирларида Еттисувни сақлаб қолдилар холос.

2.Минтақа ижтимоий ва маданий ҳаётининг юнон ва хитой йилномаларида ёритилиши.

Қадимги Ўрта Осиёнинг ижтимоий ва маданий тарихини ўрганишда асосий манбалар қуйидагилардир:

1. Урхун – Энасой ёдгорликлари:
2. Юнон муаррихларининг асарлари.
3. Қадимги Хитой йилномалари.

Маданий ҳаёт, биринчи навбатда, ижтимоий–сиёсий ҳаёт равнақи белгиси ва айни пайтда узоқ асрлар давомида шаклланадиган жараён бўлгани учун Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий тарихига қисқача тўхталамиз ва юқоридаги манбаларга таянамиз. Аммо ҳар бир манбанинг маълум даврдаги маданият тарихини ўрганишда ўз аҳамияти ва мавқеи бор.

Марказий Осиё тарихи милоддан олдинги даврларда Хитой йилномаларига таянган бўлса, Кўк турк ҳоконлиги даврида ўз манбаларига эга бўлди. Марказий Осиё халқларининг Кўк турк ҳоконлиги давридаги тарихи кўпроқ Тўба-хун ҳоконлиги давридан бошланади. Тўба-хун давлатида IV асрда юзага келган сиёсий вазият Марказий Осиё маданияти тарихида ҳам янги саҳифани бошлаб берди. Бу сиёсий вазият асосан Хитой империясининг таназули ва қайта тикланиши билан боғлиқ.

Европадаги тўкилай деб турган Римни бўйсундирган халқларнинг буюк кўчиши Шарқий Осиёда 100 йил олдин юз берди. Хитой тарихида “Беш ваҳший қабилалар даври” (304–399 йиллар) деб ном олган даврда Хитойни хунлар ва сяньбийлар босиб олгани ва оралиқ давлатларга асос солгани айтилади. Бу оралиқ давлатлар готлар, бургундлар ва вандаллар асос солган кироликларга ўхшаб кетарди. Европада Болкон ярим оролида Шарқий Рим империясида нисбатан маданият юксалган эди. Хитойда эса Янцзи дарёси қирғоқларида барпо бўлган Хан империясининг меросхўри Хитой империяси ҳамон мавқени қўлдан бермасди. Заиф, ношуд Хан императорлари Хуанхэ водийсидаги ўз халқларини “ваҳший қабилалар”га ўлжа қилиб қолдириб кетди. Аммо шунча кулфатларга, ташқи ҳужумларга, ички урушларга қарамай, Хитой халқи миқдор жиҳатдан кўпайиб бораверди. VI асрга келиб Хитойнинг тикланиши учун шароит юзага келди.

Биз Хитой тарихига шунчаки мурожаат этганимиз йўқ, аслида Марказий Осиё туркий қавмларининг тарихи шу даврдаги Хитой тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Хитой билан Марказий Осиё шарқидаги туркий қавмларнинг ижтимоий-тарихий муносабатлари худди шу даврдан аниқроқ юзага чиқди. Милоддан аввалги V асрда - Чин-хун давридаги тарихий муносабатлар алоҳида тарихий даврни ташкил қилади. Хан сулоласи билан Хун тангрикутлигидаги тарихий, маданий муносабатлар алоҳида тарихий даврни ташкил қилади ва бу алоҳида мавзу бўлгани, бунинг устига, бу даврдаги тарихнинг маълум қоронғу саҳифалари ҳали борлиги учун бу ҳақда фикр юритиш учун кўплаб далилларга мурожаат этишга тўғри келади.

V-VII асрлардан бошлаб Марказий Осиёда ижтимоий - сиёсий воқеалар янгича тус олди. Хусусан, V аср бошларида ташкил топган Тўба-хун давлати Марказий Осиёдаги маданий муҳитга кучли таъсир этди. Бу давлат гарчи Хитойдан кўра баланд мавқе эгаллаган бўлса ҳам, Тўба аҳолиси Хитой маданиятига муте бўлиб қолди. Улар ўз тилларидан воз кечиб, фақат хитойча гапирадиган бўлдилар, эски анъаналаридан воз кечиб, сочларини қирқдилар. Хуллас, Хитой маданияти олдида сажда қилдилар.

Бу давлатнинг келиб чиқиши тарихи бор. Милодий III асрдан бошлаб узоқ бир тарихий даврда хунлар билан бошқа қабилаларнинг ўзаро чатишиб кетишидан “Тўба-хун” деб ном олган қавм келиб чиқди. Тарихда: “Отаси хун, онаси сяньбий”лардан бўлганларни шимолдагилар тўба-хунлар деган ном билан юритганлар.

Тўба-хунларнинг шахзодаларидан бири Гирон Бур милодий 407 йили Тўба-хун давлатини курди. Бу давлат Хитой тарихида Шиё давлати деб аталади. Гирон Бур ғоят шафқатсиз эди. У Хан сулоласи подшоҳи кучига таяниб, доим душманлари устидан ғалаба қилиб келди. Милодий 410 йили Тўба-хун давлати қудратли давлатга айланди.

Гирон Бур вафот этгандан кейин (425 йили) унинг ўрнига ўғиллари Гирон Жон (425–427), Гирон Тин (427–431)лар подшоҳ бўлди. Уларнинг ҳукмронлиги даврида Тўба-хун давлати билан Шимолий Вэй империяси (386 - 543) орасида узлуксиз урушлар бўлди.

Хуллас, IV аср ўрталарига келганда, Тўба-хун аҳолиси Хитой маданиятига сажда қилиши оқибатида аввалги шон-шуҳратини ва доимо уларни ғалабага олиб келган яқдиллигини ҳам йўқотдилар.

Милодий V ва VI асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий ва маданий ҳаёт учун юнон муаррихларининг асарларидан кўра, Хитой йилномаларидаги маълумотлар аҳамиятлироқ экани тўғрисида XIX асрдаёқ Европа олимлари ўз фикрларини айтганлар.

Лекин милoddан аввалги асрлардаги Ўрта Осиё тарихи учун юнон манбаларининг аҳамиятини ҳам таъкидлаш керак. Аммо урушларнинг оқибатлари, қабилалар ва халқларнинг бир-бири билан қоришуви, даврнинг ижтимоий ва сиёсий ҳолати, қолаверса, бошқа бир қатор сабаблар қадимги давлатларни парчалади, аста-секин қабилалар ва тилларнинг, одатлар ва қонунларнинг бирлигини ҳам парчалаб ташлади, натижада ҳозир бизга етиб келган маълумотларнинг моҳияти ҳам ўзгаришга учради. Буларнинг ҳаммаси табиий жараён эди. Бу жараёнларнинг маҳсули сифатида Ўрта Осиёда бошқарувнинг удел системаси такомиллашди, яъни давлат майда ер эгаликларига бўлинди. Айни замонда ўша майда давлатлар гоҳ бирлашиб, гоҳ парчаланиб, қайтадан янги-янги давлатлар ташкил топарди.

3.Урхун-Энасой ёдгорликлари. Олтой маданияти.

Майда давлатларнинг гоҳ бирлашуви, гоҳ бўлинуви қабилаларнинг қоришувига ҳам таъсир кўрсатди. Марказий Осиёнинг асосий аҳолиси бўлган туркий қавмларнинг қайси ирққа мансублиги кўп мунозараларга сабаб бўлган.

Марказий Осиё Кўк турк ҳоконлиги даврида ҳам тил жиҳатидан, ҳам тарихий нуқтаи назардан туркий қавмлар учун муҳим аҳамиятга моликлиги ҳеч қандай мунозарага сабаб бўлмайди. Бу ўлкани ўрта, Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлган ҳолда ўрганиш мумкин. Ўрта қисм туркий халқлар тарихи нуқтаи назаридан энг диққатга сазовор ҳудуддир. Кўк турк ҳоконлиги даврида ўрта қисмда асосан туркий қавмларнинг катта бўлаги қирғизлар (хакаслар) яшаган. Бу ўлка тош даврида Шарқий ва Ғарбий Сибирь ҳамда шимолдаги Тундра маданияти билан яқин муносабатлар ўрнатган.

Антропологларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, бу ҳудуддаги халқлар Европа ва мўғул ирқларининг бир қисмидан пайдо бўлган экан. Айтиш пайтда жанубдаги Олтой маданиятидан бу ерларга баъзи таъсирларнинг ҳам бўлгани мумкиндир.

Қадимги турк даврида Гоби саҳроси, бугунги Мўғулистон муҳим ҳудуд бўлгани маълум. Неолит давридаги инсонлар серсув жойларда яшагани маълум бўлди. Ўлканинг неолит даври маданияти Урхун дарёси ва Байкал кўли бўйларидаги маданият билан ўхшашлиги археологик топилмалар асосида аниқланди. Умуман олганда, Марказий Осиёнинг шарқий ҳудуди маданиятида ўзаро таъсир аниқроқ кўзга ташланади. Шундай бир маданиятга туркийлар тарихининг сўнгги даврида ҳам дуч келамиз. Бу ҳолат Ўрта Осиё туркий қавмлари тарихига ҳамоҳанг равишда борди.

Ирқлар тўғрисида сўз кетар экан, милоддан олдинги учинчи минг йилликда Олтой тоғларида ўғуз типига қавмнинг яшагани тўғрисида маълумот бор. Бу қавм жанубдаги мамлакатлар билан, масалан, Орол денгизи соҳилларидаги маданият билан, ҳатто Хитой билан алоқада бўлганини кўрсатади. Сибирда ҳам шу сингари ирқлар қадимда яшаганини археологлар кузатганлар¹. Бу давр маданияти туркий халқлар тарихида **Олтой маданияти** деб ном олган. Милоддан аввалги учинчи минг йилликда ва иккинчи минг йиллик бошларида ҳозирги Ўзбекистон ва Помир ҳудудларида Окденгиз ирқига ўхшаш долихоцефал ирққа мансуб одамлар қолдиқлари топилган. Фарғонанинг тош даврига оид маданиятида ва Тошкент яқинидаги Қовунчи маданиятида ҳам бу ирқ кузатилган. Мазкур ирқ тури яна Анов маданиятида, Қуйи Волга бўйларида, Астрахань атрофларида, Ўрта Волга бўйларида Прохоров қўрғонидан ҳам топилган. Бу ҳақда археологлар Г.Серги, В. Гинзбург, Л. Ошанин, Г.А.Трофимова, С. Руденко каби инглиз ва рус олимлари XX асрда жиддий кузатувлари натижаларини эълон қилганлар. Ўрта Осиёнинг брахицефал² ирқи юқорида айтиб ўтилган ўлкаларга кўп таъсир этмаган. Фақат бронза даврида Ўрта Осиё брахицефаллари Амударё бўйларига ва Фарғонанинг ички ҳудудларига қадар таъсир этгани аниқланган.

Ҳақиқатан, Амударё билан Сирдарё орасидаги халқлар ирқ жиҳатдан Амударё жанубидаги туркман даштларида, Помир ва Афғонистонда яшаган ирқлардан кескин фарқланиб чиққан эди. Бу “туроний” (В.В. Гинзбург) ёки “икки дарё ораси” (И. Свидетский) ирқи деган ном олган бўлиб, брахицефал каллаларга мансуб эди. Шу олимларнинг олиб борган кузатувларига кўра, Олтойдаги брахицефал ирқларга яқин бўлган бу суяклар кейинги даврлардаги сўғдларнинг ҳам ота-боболари бўлгани тахмин қилинади.

¹Қаранг: BahaeddinOgel. Islamiyettan once turk kultur tarihi. –Ankara, 1991, s. 3.

²Брахицефал (фр.) – буирққамансубодамларҳамбўлиб, уларнингбошинингэниунлигиганисбатан 80 фоизкенгбўлган

Милоддан аввалги 1700 йиллардан эътиборан Ўрта Осиёда кўчманчи ва жанговар бир қавм маданиятининг аста-секин ҳукмрон бўлгани кўринади. Бу ирқ “Андроново одами” деб ном олиб, Олтой ва Тангри тоғларига ёйилган. Мазкур ирқ Хун даврида ҳам, Кўк турк ҳоконлиги даврида ҳам давом этган.

Аммо Кўктурк ҳоконлиги даврида Ўрта Осиёда мўғул ирқи кўрина бошлади. Бир томондан ўғуз қиёфасига мансуб бўлган туркийлар азалий ирқни давом эттирган бўлса, иккинчи томондан, чинакам ва асло аралашмаган мўғул унсурлари ҳам ғарбга силжий бошлади. Кўк турк даври бошланғичида Олтой ўлкасининг жануби-ғарб ва шимоли-шарқ ҳудудларида яшаган ўғуз қиёфали туркий қавмлар ҳамон ҳукмрон эди. Бу даврга оид Тангри тоғдан топилган скелетларда йирик кўзли одамлар кузатилади. Бу ҳақда рус олими В. Гинзбург ўтган асрнинг 50–йилларида ўз фикрларини баён қилган эди. Кўк турк давлати барпо бўлмасдан бир оз олдин ва давлат барпо бўлгандан кейинги даврларга оид мўғул қиёфали одамлар скелети топилган. Айни пайтда Тангри тоғдаги кўрғонларда ўғуз қиёфасидаги одамлар скелети ҳам топилгани маълум.

Милодий VI-VIII асрларга оид Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларидаги ирқлар милоддан олдинги брахицефал одамларнинг давоми эканини кўрсатади. Умуман, Ўрта Осиё ирқлари алоҳида ирққа – Туроний ирққа мансуб эди, деган маълумотлар ўзини оқлайди.

Топилмалар. Умуман, Турк ҳоконлиги давригача Марказий Осиё халқларининг ижтимоий, айниқса этник тарихи маданий ҳаёт учун замин ҳозирлади. Бизгача етиб келган тарихий манбалар - юнон, Рим тарихий асарлари, Хитой йилномаларида Марказий Осиёнинг маданиятига оид далиллар шуни кўрсатадики, Турк ҳоконлиги давридаги маданий ҳаёт учун узлуксиз замин ҳозирланган эди. Айниқса, Фарғона водийси милоддан олдинги Ўрта Осиё маданияти тарихида муҳим роль ўйнаган эди. Милоддан аввалги III-II асрларга оид Фарғона топилмалари маданий жараённинг узлуксизлигини, айни пайтда шу даврдаги Хитой билан тарихий муносабатларни кўрсатадиган далиллардир. Хитой манбалари Фарғонанинг зотдор, ўша даврда “самовий” деб ном олган отлари тўғрисида маълумот беради. Ана шу тарихий маълумотларни Фарғона атрофларида тошларга чизилган от суратлари тасдиқлайди.

Милоддан олдинги даврларга оид маданий ёдгорликлар ер остидан топилган бўлса, Кўктурк ҳоконлиги даврига оид манбаларнинг кўпи ер устида сақланиб қолган. Булар - йирик тошларга ёки қаттиқ жисмларга ўйилган ёзув ёдгорликлари, ҳайкаллар, қурбонгоҳлардир.

Кўктурк ҳоконлигидан қолган ёдгорликларнинг энг диққатга сазовори битигтошлардир. Йирик ҳажмдаги ёдгорликлар - Кул тигин ва Билга ҳокон ёдгорликлари асли қабр тошларидир. Тарихий маълумотларга қараганда, кўктурклар қабрлар устига иншоот қурганлар, иншоот деворларига

марҳумларнинг суратларини чизганлар. Кўктурк ҳоқонлигига Чин ҳоқонининг саройидаги рассомлар келтирилгани ва улар марҳум Кул тигин ва Билга ҳоқон учун бир иншоот (*барақ*) қурганлари, уйнинг ич–тошини суратлар билан беаганлари тўғрисида Кул тигин битигтошида маълумот берилган. Аммо ҳозирга келиб ўша иншоотлар, яъни барақлар бутун қолмаган, фақат балбаллар қолган, холос. Баъзи Европа олимларининг фикрича, ҳоқонларнинг қабри бошқа ерда, битигтошлар бошқа ерда бўлган бўлиши мумкин. Бу фикрлар асосли. Кул тигин битигтоши топилган жойдан бир ярим километр шимолга томон балбаллар ўрнатилган. Балбаллар тугаган жойда Кул тигиннинг қабри ўрнатилган бўлиши мумкин.

Кўктуркларда йиғи, яъни аза маросими бўлгани диққатга сазовор. Кул тигин битигтошида бир қанча халқлардан дафн маросимига вакиллар келгани айтилади. Аза халқнинг маданий савияси билан мутаносибдир. Бу ҳақда юнон манбалари яхши маълумот бера олади. II асрда юнон файласуфи Лукиан Самосат искиф қавмига мансуб Тўқсар билан юноний Муисип деган одамлар ўртасидаги қуйидаги суҳбатни келтиради:

Муисип: - Сиз, искифлар, Орест билан Пиладнинг жасадларига қурбонлик қиласизлар ва уларни тангри деб ҳисоблайсизлар. Тўқсар, сен бунга нима дейсан?

Тўқсар: - Ҳа, қурбонлик қиламиз, Муисип, қурбонлик қиламиз. Аммо уларни тангри деб эмас, яхши инсонлар деб ҳисоблаймиз.

Муисип: - Демак, яхши инсонлар вафот этгандан кейин, сизлар, тангриларга қилингани каби, қурбонлик қиласизлар.

Тўқсар: - Фақат шугина эмас, биз уларнинг шарафига байрамлар ва катта йиғинлар ҳам қиламиз.

Муисип: - Сизлар марҳумлардан нима истайсизлар? Улар марҳумлардир. Шуниси ҳақиқатки, уларга ҳурмат ва илтифот кўрсатиши учун қурбонлик қиласизларми?

Тўқсар: — Марҳумларнинг бизга ҳурмат—эътибори кўриниб турганда эди, улар ҳеч қачон ўлмаган бўлардилар. Фақат биз яхши инсонлар хотираси учун фойдали деб ўйлаймиз. Шу сабабдан марҳумларни ҳурмат қиламиз. Биз шундай тушунамиз: марҳумларни ёдга олсак, кўпларимиз улар сингари ўлмак учун ҳаракат қиламиз³.

Қадимдаги икки халқ вакилининг суҳбатидан кўриниб турибдики, Марказий Осиёда марҳумларга атаб ўтказиладиган удумлар ва урф—одатлар фақат шу ҳудудга хос бўлгани учун ҳам юнонийлар бу удумларга изоҳ талаб қилганлар. Мана шу кичик лавҳанинг ўзиёқ кўк турклар давридаги удумлар

³Иқтибостурқолими Абдуқодир Иноннинг *Tarihte ve bugun Shamanizm* (Ankara, 1954, s.190-191) китобиданолинди.

ва инонч-эътиқодлар милодий II асрда Осиёнинг кўп ерларига маълум бўлганини ва ёйилганини кўрсатади.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослиги. Марказий Осиёнинг ғарбий ўлкаларидаги туркий қавмларнинг маданий ҳаёти шарқий ҳудуддаги ўлкалар ҳаёт тарзидан баъзи ўзгачаликларга эга эди. Ўрта Осиёдаги этник жараёнларнинг мураккаблиги маданий жараёнга ҳам таъсир этмай қолмади. Шунинг учун бу ҳудуддаги маданий жараёнда бошқа этник гуруҳларнинг маданий жараёни изларини ҳам кўрамиз. Фарғона водийси бу жиҳатдан алоҳида ўлка ҳисобланади.

Мил.ав. III–II асрларда Тангри тоғидан Фарғонага кўчиш бўлди. Кўчиб келган қавмларнинг катта қисми юэчжилар ва усунлар эди. Юэчжилар икки қисмга бўлинган: катта юэчжилар ва кичик юэчжилар. Ботир тангрикут (Ўғузхон) тор–мор қилган ва Довонга келиб, дахларнинг ерларини босиб олган қавмлар *катта юэчжи* деб юритилган. Заифлашиб, кичик тўп-тўп бўлиб кетган, жанубий тоғларда ўрнашган қавмларни тангутлар *кичик юэчжи* деб атаганлар⁴.

Усун давлати тўғрисида Хитой йилномаларидаги маълумотлар шунини кўрсатадики, Шарқда уларнинг ерлари хунларнинг ерларига туташ бўлган, шимоли-ғарбда Қанғли давлати билан, ғарбда Довон давлати билан чегараланган.

Шунингдек, бошқа қабилалар Ўрта Осиёга кўчиши натижасида турли қавмлар маданиятининг бир-бирига қоришганини кўрамиз. Фарғона водийсидаги Исфара, Ширинчой, Тошкент яқинидаги Қовунчи маданияти шундан далолат беради. Тангри тоғларида илгаридан мавжуд бўлган маданият Фарғонада янги маданиятнинг юзага келишига сабаб бўлди, жумладан, одамларнинг яшаш тарзида, деҳқончилик маданиятида, ишлаб чиқаришда ва ҳ.ларда ўзига хосликлар кузатилади. Одамларнинг турмуш тарзи, яшаш шароити, ясаган буюмлари шундан далолат беради.

Кўк турк давлати ташкил топиши арафасида Фарғона атрофларида кўплаб отлиқ кўчманчилар яшарди. Бу кўчманчилар аста-секин ўтроқлашиб, деҳқончилик қила бошладилар. Чиғирчиқ, Ғулжадан топилган ашёлар деҳқончилик маданияти тўғрисида тасаввур уйғотади.

Кўк турк ҳоконлиги давридан бугунгача етиб келган энг ноёб маданий ёдгорлик ёзув маданиятидир. Исфара, Андижон, Поп, Бухоро, Қува ва бошқа катор ҳудудлардан топилган ёзув ёдгорликлари қадим Ўзбекистон халқининг азалдан салоҳиятли бўлганини кўрсатадиган аломатлардир⁵.

⁴ Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том-11, М.,–Л., 1950, стр. 183–184

⁵ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н. Раҳмонов, Б. Матбобоев. Ўзбекистоннинг кўхна туркий–рун ёзувлари. Тошкент, “Фан”, 2006.

4. Уйғониш даврининг Шарқ ва Ғарб халқлари маданий ҳаётига таъсири.

Шарқ Уйғониш даври маданияти

Уйғониш (фр. Ренаиссанс – Ренессанс) Шарқ ва Ғарб халқларининг маданияти тарихида кескин бурилишлари давридир. Уйғониш даври Шарқ ва Ғарбда турлича даврлаштирилади. Уйғониш (яъни Ренессанс) терминини илк бор италиялик ёзувчи Ж. Боккаччо Джотто ижодига нисбатан ишлатиб: “У антик санъатни уйғотди”, деб таърифлаган эди.

Шарқ Уйғониш маданияти Ғарб Уйғониш маданиятидан олдин юзага келгани айтилиши ҳақиқат. Уйғониш Европада биринчи марта XIV асрда бошланган бўлса, Шарқда хусусан, Ўрта Осиёда унинг илдизлари милоднинг бошларига қараб келади.

Агар уйғониш юзага келтирган маҳсулнинг моддий ва маънавий томонларига назар ташласак, Уйғониш – ташқи таъсир ёки ички маданий, илмий жараёнлар таъсирида халқнинг тафаккури, дунёқараши, янги, илғор маданий ҳодисанинг юзага келишидир. Уйғонишни шу жиҳатдан белгиласак ва унинг юзага келиш омиллари маълум бир даврда инқилобий ўзгариш юзага келтирганини эътиборга олсак, Шарқда, хусусан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида Уйғониш Кушон империяси давридан бошланган, деб айтиш мумкин. Кушон империяси маданий жараёни, ижтимоий муҳитни тубдан ўзгартирди. Ҳозирги Ўзбекистоннинг Шарқ билан маданий алоқалари, айтилса, буддавийликнинг катта маданий ҳодиса сифатида кириб келиши ва бунинг натижасида инсоннинг руҳан покланиш жараёни айтилиши шу даврда бошлангани Уйғонишнинг илдизларига ишора қилади, яъни янги ҳодиса маданий ҳаётни, тафаккурни тубдан ўзгартирди.

Уйғониш маданияти – хронологик томондан кенг тушунча бўлиб, айтилиши замонда катта ҳудуддаги маданий жараёни ўз ичига қамраб олади.

Шарқ Уйғониш маданиятининг қадимийлиги тўғрисида сўз кетганда, Хитойнинг Уйғониш маданияти қадим экани ҳам эътиборга олинади. Хитой Уйғониш маданияти милодий VII-VIII асрларда пайдо бўлди. Хитойнинг шу даврдаги файласуфи Хан Юй (768-824) инсонпарварликнинг ҳақиқий идеалини ваъз қилди ва нафақат илгаридан мавжуд бўлган “инсониятга муҳаббат” ғоясини, балки “ҳаммага муҳаббат” ғоясини илгари сурди. Ана шу ғоя Хитой Уйғониш маданиятини бошлаб берди. Бу фикрни академик И.Н.Конрад илгари сурган эди.

Ҳамма мамлакатларда - Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам Уйғонишни белгилаб берадиган битта омил бор. Яна И.Н.Конрадининг айтишича, бу омил – қишлоқ маданиятидан шаҳар маданиятига ўтишдан иборатдир.

Аммо шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, Шарқдаги Уйғонишни Европадаги Уйғониш билан бир, деб қараб бўлмайди. Европада Уйғониш ижтимоий–сиёсий соҳада кескин бурилишни пайдо қилган. XIV асрда Италиядаги, XI–XVI асрларда бошқа мамлакатлардаги ўзгаришлар бунга мисолдир. Ишлаб чиқаришнинг ривож топиши ҳам Европадаги Уйғонишга кучли таъсир кўрсатган. Шарқда эса ижтимоий–сиёсий жараён ўз оқими, йўналиши ва табиий ҳолатича давом этгани учун, Уйғониш биринчи навбатда ўз ўтмиши асосига қурилди. Иккинчидан, илм-фан, маданият қадимий анъана ва Шарқ илм-фанининг таъсири натижасида пайдо бўлди. Айни пайтда Шарқ илм-фани, маданияти ўзаро бир-бирига таъсир этиб, бир-бирини инкор этмасдан, аксинча бойитганини ҳам эътиборга олишимиз керак.

Ўрта Осиёдаги Уйғонишни уч босқичга бўлиш мумкин:

1. IX–XII асрлар Уйғониш даври.
2. XIV–XV асрлар Уйғониш даври.
3. XIX аср охири – XX аср бошлари Уйғониш даври.

Қайд этилган ҳар бир даврда Уйғониш маълум ижтимоий–сиёсий жараён маҳсулидир. **Биринчи давр** (IX–XII асрлар) араб истилосидан кейин юз берди. Бу даврдаги Уйғонишнинг асосий белгилари қуйидагича:

Дунёвий илмларга интилиш, бу соҳада кескин бурилишлар пайдо бўлиб, илм–фан натижаларини инсон манфаатларига хизмат қилдириш;

Дунё миқёсидаги илмий кашфиётларнинг юзага келиши ва бунинг учун замин яратилиши;

Диний-фалсафий ақидалар билан комил инсонни тарбиялаш масаласини уйғунлаштириш;

Араблар истилосидан олдинги маданий (тил муаммоси), сиёсий (хусусан давлат қурилишига оид) анъана Қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида янгича мазмун касб этди, бу сулола янгича тафаккур билан араблар истилосидан олдинги маданиятдан фойдаланди.

Ўрта асрлардаги Уйғонишнинг мазкур даври дунё маданияти тарихида энг ёрқин саҳифаларни ташкил этади. Форобийнинг кўп қиррали илмий фаолияти, Берунийнинг табиий ва ижтимоий фанларга оид кашфиётлари, Ибн Синонинг тиббиёт, фалсафа ва логикага оид ишлари айни шу даврда юзага келгани билан эмас, балки Ўрта Осиё маданий ҳаётида кескин бурилиш пайдо қилгани билан диққатга сазовор. Бу даврни ана шу буюк олимларнинг кашфиётлари Ўрта Осиё Уйғонишининг дастлабки даври сифатида юзага келтирди. Уйғониш даврининг илмий, маданий ҳаёти, бир томондан, инсон шахсини улуғлаган давр сифатида тарих саҳнасига чиққан

бўлса, иккинчи томондан, кейин Уйғониш босқичлари учун замин бўлгани билан аҳамиятлидир.

Иккинчи давр - XIV–XV асрлардаги Уйғониш мўғуллар истилосидан кейинги даврга алоқадор. “Бу босқич айнан Уйғониш даврига хос қандай хусусиятларга эга? Шунчаки тарихий давр деб номланса бўлмайдами?” деган савол туғилиши мумкин.

Бу асрлар тарихий жиҳатдан мўғуллар истилоси оқибатлари кўзга ташланиб қолган давр эди. Аммо мўғуллар истилоси фақат салбий оқибатлари билан из қолдирмади, балки Марказий Осиё маданияти тарихида, хусусан, адабий жараёнда кескин бурилишлар, кўтарилишлар даври ҳамдир. Мўғуллар истилоси Олтин Ўрда давлатини юзага келтирди. Шу билан бирга, бу давлатнинг тарихий “паспорти” деб аташ мумкин бўлган такрорланмас Олтин Ўрда маданияти ва адабиётини яратди. Ўзбек адабиёти айни Олтин Ўрда маданий муҳитида илк бор юзага чиқди, десак хато қилмаган бўламиз. Хўш, Олтин Ўрдадаги маданий ва адабий муҳитни қайси белгиларига кўра Уйғониш даврига боғлаймиз? Бунинг учун Ғарб Уйғониш маданиятидан қиёси сифатида фойдаланамиз.

Уйғонишнинг Ғарбий Европа мамлакатлари маданияти тарихидаги асосий белгиси сифатида ўрта асрлардан янги даврга ўтиш мезон қилиб олинади. Худди шу таърифни мўғуллар асос солган Олтин Ўрда маданияти ва адабиётига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Том маънодаги ўзбек (умуман туркий) адабиётини тиклашга, эски ўзбек тилини ривож топтиришга уриниш Олтин Ўрдада бошланди. Форс ва араб тилларидаги адабиётларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари Олтин Ўрдада ривож топди. Олтин Ўрда таркибига Хоразм, шимоли–шарқда Булғор вилояти, шимолда Рус князликлари, жанубда Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, Дарбандгача чўзилиб кетган Кавказ, ҳатто Бокугача чўзилиб кетган жойлар, ғарбда Днестрдан бошланган даштликлар, шарқда – Ғарбий Сибирь ва Сирдарё этакларигача бўлган ерлар кирган. Ана шу ҳудудларнинг ҳаммасида ягона анъана амал қилган эди.

Олтин Ўрда туркий халқлар ҳаётида маданиятнинг марказига айлангандан кейин бунинг ижобий томонларидан бири шу бўлдики, маданий ҳаёт Ўрта Осиёдан Олтин Ўрдага кўчиб ўтди. Албатта бу кўчиш табиий, тарих оқимига ҳамоханг табиий жараён эди.

Олтин Ўрда адабий муҳити шуниси билан диққатга сазоворки, мусулмон маданиятини ва ислом динини ёйиш учун пайғамбарлар тарихига оид асарлар ўзбек тилида биринчи марта Олтин Ўрдада яратилди. Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” (710|1310 йил), Маҳмуд ибн Али ас-Саройининг “Нахжул–фародис” (Жаннатларга очик йўл) (761|1361 йил) асарлари бунинг ёрқин намунасидир. “Қисаси Рабғузий” сингари “Қисасул–анбиё”ларнинг ўзбек тилидаги кўплаб нусхалари бугунги

кунда Туркия музейларида, кутубхоналарида сақланмоқда. Бу асарларнинг бир қисми Олтин Ўрда ҳукм сурган даврда яратилган. Мазкур “Қисасул-анбиё”ларнинг аксарияти форсчадан қилинган таржималардир.

Албатта, Уйғониш, А.Ф.Лосевнинг айтишича, одамнинг заминда ўзининг мавжудлигини тасдиқлашга уринишидир. Аммо инсоннинг заминда мавжудлигини тирикчилик ўтказиш, кун кечириш, турли эҳтиёжларини қондиришдир, деб тушунмаслик керак. Уйғониш даври маданияти ҳар қандай маиший ҳаётдан устун туради. Уйғониш юқорида биз кўрсатган уч босқичдан қайси бирида бўлмасин, биринчи навбатда тафаккурдаги ўзгаришдир. Тафаккурдаги ўзгариш - инсоннинг маънавий, руҳий, жисмоний, умуман олганда, моддий томондан озод бўлиши демакдир. Уйғониш эстетикаси айна шуни талаб қилади. Уйғониш босқичлари учун ана шу кўрсатиб ўтганларимиз асосий тамойиллардир.

Шарқ Уйғониш маданияти ўз доирасида қолиб кетмади, балки умуминсониятнинг ютуғига айланди. Тарихий далиллар шуни кўрсатадики, Шарқ ютуқларининг Ғарбга ёйилишида Византия маданий олами ҳам катта таъсир кўрсатди.

Ташқи ва ички қулай шароитлар Шарқ маданиятининг ривожини таъминлади. Шу билан бирга, Шарқ Уйғониш маданияти ўз доирасида қолиб кетмади, балки умуминсоният ютуғи бўлди. Алишер Навоий ижоди иккинчи босқичдаги Уйғониш даврини улкан чўққига кўтарди. XV асрдаги Уйғониш даври унинг “Хамса”си, дostonларидаги кўтарилган гуманистик ғоялар, тарихий ва илмий асарлари билан ажралиб туради. Ўзбек адабиётини юксак поғонага кўтариш, ўзбек адабий тилини яратиш, фаннинг турли соҳалари - тарих, фалсафа, мусиқа, санъатга ҳомийлик билан у XV аср маданий муҳитини тубдан ўзгартирди. Ғарбий Европада ҳам мумтоз адабиётнинг халқ тилида яратилгани Уйғониш даврининг энг буюк ютуқларидан бири экани айтилади⁶. Алишер Навоий ижоди ва фаолияти билангина XV аср Уйғониш даври Шарқ Уйғониш тарихида алоҳида мавқе эгаллайди.

Аммо Навоий давридаги Уйғонишни, хусусан, Навоий ижоди XV аср Уйғониш даврини пайдо қилганини юқорида айтилганлар билан чекланиш кифоя қилмайди. “Хамса” дostonлари Уйғонишнинг энг ёрқин маҳсули сифатида юзага келганини таъкидлаш даркор. “Хамса” асари ёзилгани учун эмас, балки Уйғониш романтизмини Навоий дostonларига олиб киргани билан белгиланади. Айниқса, Фарҳод образида идеал инсон тасвири ҳам Уйғониш даврининг идеалидир. У бир талай хунарларни ўрганади, отаси таклиф қилган тахтдан воз кечади, Ширинга бўлган севгиси уни қаҳрамонона ишларга ундайди, Хусрав билан мунозарада маънавий жихатдан

⁶ В.М.Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Л., “Наука”, 1979, 178–бет.

юксаклигини намоиш этади ва ҳ. Бу фазилатлар Шарқу Ғарб адабиётидаги Уйғониш даври қаҳрамонларига хос идеал фазилатлардир. Шунингдек, Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида антик давр мутафаккирлари номларини келтиради. Антик давр юнон мутафаккирларининг салоҳияти билан шаҳзода Фарҳоднинг истеъдоди солиштирилади, юнон файласуфлари бошқа давр одамлари учун бошқача қиёфада, бошқа замонлар учун, бошқа тафаккур тарзи учун XV асрга қайтади:

Эрур Искандари Румий нигори,
Жаҳон аҳлиға онинг ёдгори
Ки айлаб тўрт юз доно билан жаҳд,
Алардин ҳар бир Афлотунға ҳамаҳд...
Эрур ғор ичра Сукроти ягона,
Дема Сукрот, Букроти замона...
(“Фарҳод ва Ширин”дан)

Уйғониш даври Шарқ ва Ғарбда ўзига хос жузъий қонуниятларга эга. Шу боис Европа ўрта аср достонларининг фарқини тушунишимизга ҳам Навоий достонлари ёрдам беради. Масалан, ўрта аср Германиясида “Ошиқ Роланд”, “Роланд ҳақида кўшиқ” достонлари бор. Бу достонлар қаҳрамонлари ўрта асрдаги рицарлик ҳаётини айнан акс эттиради, яъни чинакам рицарь қиёфаси қандай бўлса, шундайича тасвирланган, ўша давр нуқтаи назари бўйича рицарнинг *реалистик қиёфаси* чизиб берилган. Уйғониш даври достонлари қаҳрамонлари *романтик қиёфада* тасвирланган. Бу ўз–ўзидан тушунарли: Уйғониш асрида рицарлар йўқ эди. Агар уларни қандайдир қиёфада тасвирлаш керак бўлса, тасаввурлар ҳаёлотни сафарбар қилиши керак бўлган⁷.

Худди шу сингари, милoddан олдинги IV–II асрлардаги юнон файласуфларини XV асрда тасвирлаш учун албатта романтик тасвир шарт эди. Уйғониш даврининг тафаккур тарзи айна шуни талаб қиларди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Уйғониш даври тушунчаси ва Шарқ Уйғонишининг ўзига хослиги нималардан иборат?
2. IX–XII асрларда Марказий Осиёда маданият равнақининг омиллари нималар билан боғлиқ?

⁷ Н.И. Конрад. Средневековое Возрождение Алишер Навои. Избранные труды. “Наука”, М., 1978, ст. 94.

3. Уйғониш даври маданиятининг асосий белгилари нималардан иборат?
4. IX-XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида амал қилган илмий-маърифий марказлар ҳақида нималарни биласиз?
5. Марказий Осиё мутафаккирларининг Араб дунёси ва жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси қандай?
6. IX-XII асрларда адабиёт ва санъатнинг гуллаб-яшнаши қандай намоён бўлди?
7. IX-XII асрларга оид машҳур меъморчилик ёдгорликлари қайсилар?
8. Алишер Навоийнинг маданиятимиз ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида нималарни биласиз?
9. Ҳозирги даврда маданий мерос ва ўтмиш анъаналарини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган ишлар юзасидан нималарни биласиз?

7- мавзу: Дунёвий ва диний маданият.

Режа:

- 1.Ўрта асрлар ижтимоий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришлар.
- 2.Ғарб маданиятининг ривожига христиан динининг таъсири.
- 3.Шарқ диний маданиятида ислом динининг тутган ўрни.
- 4.Ислом ва илмий билимлар ривож.

1.Ўрта асрлар ижтимоий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришлар.

Диний маданият инсоният ҳаётининг илк давлрларидан бошлаб руҳий ҳаётда асосий омил бўлиб келди. "...дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзотнинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир"¹.

Ўрта асрларда феодал муносабатларнинг шаклланиши ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда кескин ўзгаришларни келтириб чиқарди. Айниқса, диний ақидаларнинг расман тус олиб, кўп ҳудодикдан яққа ҳудодик - тавҳид ақидасига ўтиш жараёни инсониятнинг ҳаёт тарзини ўзгартирди. Библия, Таврот, Қуръоннинг пайдо бўлиши нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам тафаккурни ва ҳаёт тарзини жиддий ўзгартирди. Энди инсоният маълум тартибга солинган ҳаёт кечири бошлади.

Муқаддас ёзувлар ва манбаларнинг вужудга келиши нафақат халқлар ва давлатлар диний ҳаётининг ривожига балки, дунёвий маданий ҳаётнинг

¹ Каримов.И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, "Маънавият", 2008, 36–бет.

такомилида ҳам муҳим ўринга эга бўлди. Жумладан, иудаизм тарихи, назарияси қадимги яҳудийларнинг ҳаёти ва тақдири билан зич боғланган. Библиянинг Қадимги Аҳд-Таврот қисми бу тўғрида тўлиқ маълумот беради.

Библия таркибига кирувчи Тавротда (Мусонинг беш китоби) иудаизм Шарқдаги кўп худоликка қарши мафкура сифатида яратилди. Қадимги Исроил халқи илк бор яқка Худо Яхвега Иброҳим даврида эътиқод қила бошлаган. Кейин унинг ўғли Исҳоқ, (ислом тарихида – Исмоил) набираси Яъқуб ва унинг ўн икки ўғли Яхвени танҳо Худо сифатида эътироф қилдилар. Библиянинг Қадимий Аҳд қисми Муқаддас Китоб шаклида Яхве таълимоти сифатида - мил. авал. II минг йилликда шакллана бошлади.

Талмуд мил.авв. IV асрларда вужудга келган ва ёзма Торадан фарқли ўлароқ, авлоддан-авлодга оғзаки равишда ўтиб борган. Талмудда яҳудийларнинг маросимлари, урф-одатлари аниқ баён этилган бўлиб, улар 248 та буйруқ ва 365 та тақикни ўз ичига олган. Иудаизм динига эътиқод қилувчи халқларнинг диний маданияти ва маънавияти ана шу манбалар асосида шакллана борган.

Иудаизм тўғрисида бизга Библия ва у ҳақда ёзилган кўпгина асарлар маълумот бера олади. Исроил халқи Яъқуб пайғамбар (бошқа номи Исроил) қавмларидир. Библияда ҳикоя қилинишича, Мусо Яхве билан гаплашишга қодир бўлган Исроил халқи раҳнамоси ва Яъқубдан кейин Худо берган қонунларни амалга оширувчидир. Ўнта амрни Худо Мусо орқали Исроил халқига берган. Яхве Мусо орқали турли мўъжизалар (Мусо а.с.нинг фиръавн хузурида ҳассани илонга айлантириши, Қизил денгиздан Исроил халқини олиб ўтиши, қояга ҳассани уриб, қоядан сув чиқариши) кўрсатиб, Исроил халқининг диний раҳнамоси, иудаизм динининг отаси бўлиб қолди.

Қадимий Аҳд 39 китобдан иборат. Бу китоб қуйидагича гуруҳланади: Мусонинг бешта китоби (Таврот): “Ибтидо”, “Чиқиш”, “Левит”, “Сонлар” ва “Иккинчи қонун”дир. Иудаизмнинг асосида ана шу бешала китобдаги ақидалар ётади.

Библиянинг давоми Ҳакамлар китоби, Шохлар китоблари (тўртта), Пайғамбарлар китоблари, Довуднинг “Забур”и, Сулаймоннинг «Ҳикматлар”и ва бошқа кичик ҳажмли китоблардан иборатдир. Мазкур китобларни иудаизмга эътиқод қилувчиларгина эмас, балки Исо Масиҳ таълимотига эътиқод қилувчи барча масиҳийлар - христианлар муқаддас китоблар сифатида ўрганадилар.

Қадимий Аҳдда оламнинг ибтидоси тўғрисидаги чуқур мушоҳадаларни, одамлар ўртасидаги муносабатларни, ахлоқий мезонларни, ижтимоий қадриятларни ва бошқа кўплаб фалсафий ғояларни, ахлоқий ўғитларни кўрамиз. Бир сўз билан айтганда, Қадимий Аҳд Шарқ халқлари минг йиллар давомида амал қилиб келган ахлоқий тизимни ва Танҳо Худо тўғрисидаги таълимотни ўзида мужассамлантиради.

Монотеистик таълимотга асосланган учта оқим - иудаизм, масихийлик, ислом бир-бирига боғлиқ. Буларнинг орасида қадимийси иудаизмдир.

Милоддан аввалги учинчи минг йилликда илк диний тизим шакллана бошлади. Тарихда марказлашган ҳукмронлик пайдо бўлган мамлакатларда, жумладан, Мисрда мутлақ ҳукмронлик ва илоҳийлаштирилган ҳукмдор - фиръавннинг дахлсизлиги монотеизмга олиб келган эди. Миср фиръавнига қарам мамлакатлар халқи ҳукмдор қиёфасида олий илоҳий рамзни кўрдилар. Ҳукмдорнинг рамзи қарам давлатларнинг этник маданиятида ва ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ўсиб боришида умумий жараёни ифода қиларди. Заминий ҳукмдорлиқнинг бир қўл остида тўпланиши натижасида шундай қарашлар келиб чиқди: осмонда, яъни ғайритабиий кучлар оламида ҳокимият тизими заминдаги сингари тизимни ўзида зоҳир этади. Айни ана шундай қарашлар, тахминлар монотезимни - Танҳо Худо тўғрисидаги ғоянинг ўсишига ёрдам бериши керак эди.

2. Ғарб маданиятининг ривожига христиан динининг таъсири.

Христианлик ёки масихийлик - дунёдаги кўп тарқалган ижтимоий, фалсафий, диний оқимлардан бири бўлиб, Библиянинг Янги Аҳд қисмига асосланади. Янги Аҳд (ёки «Хушхабар») Исо Масих яратган таълимотдан иборатдир. Христианлиқнинг асосий ғояси - Исонинг одамзоднинг халоскори “мессия” эканлиги яҳудийликда мавжуд бўлиб, охиратга яқин келиши кутилаётган халоскор ҳақидаги таълимотдан келиб чиққандир. Христианликдаги бу ғоя Исонинг ўзини ихтиёрий тарзда қурбон қилиши ҳақидаги таълимот билан мустаҳкамланди. Христианлик Ота Худо, Ўғил Худо ва Муқаддас рух – Уч юзлик Худо тўғрисидаги таълимотга асосланади. Бу дин дунёнинг ҳамма мамлакатларида учрайди. Аммо Европа, Америка, Австралия қитъаларида асосий давлат дини расмий мафкурадир. Гарчи масихийлик бугунги кунда Ғарб мамлакатларига хос оқим бўлса-да, аслида Шарқ ва унинг маданияти билан зич боғланган. У, Шарқнинг бой мифологик, бадиий ва ақидапарастлик имкониятларидан фойдаланди. Бу имкониятлар масихийлиқнинг пайдо бўлиши учун битта имконият ва асосдир. Иккинчи имконият - Масих таълимотининг юзага келишида иудаизмнинг муҳим асос бўлгандир. Битта далил: инсониятнинг гуноҳ қилиши ва гуноҳлардан фориғ бўлиб нажот топиши ғояси асли Қадимий Аҳднинг барча китобларида ўз аксини топган. Гуноҳ ва инсониятни гуноҳлардан халос бўлиб, нажот топиш ғояси Европа учун ҳам, Шарқ халқлари ҳаёт тарзи учун ҳам муҳим ахлоқий мезондир. Инсониятни ҳалолликка ва ортиқча ҳашаматларга, бойликка берилмасликка даъват қилиш ҳам масихийлик таълимотининг муҳим жиҳатларидандир. Қуйидаги парча бунга далилдир: *“Ҳеч бири мулкидан бирон нарсани меники демас эди, ҳамма нарсани умумий деб билишар эди”* (Ҳаворийларнинг фаолияти, 4:32).

Илк масихийлик, барча диний таълимотлар сингари, ижтимоий-сиёсий ғоялар маҳсулига, иудаизмга ва Рим ҳокимиятининг собиқ Яҳудия

худудидаги ҳукмронлигига қарши ўлароқ юзага келди. Очикроқ айтганда, эзилган, хўрланган, азоб чекаётган халқнинг таълимоти сифатида вужудга келди. Масиҳийлик таълимоти оммани курашга даъват қилмади, шу маънода бу оқимни асло инқилобий деб бўлмайди. Аксинча, турли кўринишдаги кўзғолон ва урушларнинг, низоларнинг олдини олган оқим сифатида пайдо бўлди. Қуйидаги парча диққатга сазовордир: ортодоксал яҳудийлар билан Рим империяси аскарлари Исони ўлдириш режасини тузиб, уни қўлга олганларида, Исо қон тўкилишнинг олдини олади: *“Исо билан бирга бўлганлардан бири қиличини қинидан суғуриб, қулочкашлаб олий руҳонийнинг қаролига даст солди-да, қулогини узиб ташлади. Лекин Исо унга:*

– Қиличингни жойига қайтариб қўй! Қилич кўтарган бари қиличдан ҳалок бўлур. Ёки ўйлайсанки, Мен Отамга илтижо қилолмайманми? У Менга ҳозироқ ўн икки тумандан кўпроқ фаришталарни юбориши мумкин” (Матто 26:51).

Масиҳийлик таълимоти Шарқнинг маҳсули бўлса-да, Европа маданиятининг юзага келиши ва тараққиётида катта хизмат қилади. Шубҳасиз, Европанинг бой маданияти илдизлари антик давр фалсафасидан, ҳайкалтарошлигидан, архитектураси ва театридан озиқланган бўлса ҳам, Леонардо да-Винчи, Дона Тело, Джотто, Микеланжело, Рафаэл асарлари масиҳийлик тафаккури дурдоналаридир. Аммо Масиҳ таълимоти ўрта асрларда Европа адабиёти, Коперник ва Галилейнинг илмий кашфиётларига қарши курашди. Бу курашни Масиҳ таълимотининг бўлиниши маҳсули ва ўзига хос диний таълимотнинг “зўравонлик” сиёсати деб баҳолаш лозим. Бу фикримизни далиллаш учун масиҳийликнинг илк ўрта асрлардаги фаолиятдан бошлаб ўрта асрларгача бўлган тарихига эътибор қаратайлик.

IV аср охирида Рим империяси Ғарбий ва Шарқий қисмларга бўлиниб кетгач, масиҳий жамоатларида ҳам бўлиниш юз берди. Европа халқларининг анъаналарига, маданияти ва турмушига жамоатларнинг таъсири икки йўналишдаги жамоатларни пайдо қилди: ғарбий (католик–протестант) ва шарқий (православ) жамоатлари. Булар ўртасидаги зиддият Рим жамоати (черкови) ҳукмронлигига қарши эътироз сифатида шаклланди. Бу жамоатлар ўртасидаги сезиларли фарқлар Европа мамлакатлари ва халқлари ижтимоий тараққиёти йўлларида, сурати ва натижаларига турлича ёрдам берди.

Ғарбий империяда императорнинг ҳукмронлиги заифлашди. Жамоатларнинг (черковларнинг) мавқеи аста–секин кучая бошлади. Бешинчи асрда Рим епископи Папа деб эълон қилинди. Папанинг қўли остида катта ҳукмронлик бор эди. Рим Папаси: *“Менинг ҳукмронлигим Худо томонидан берилган, мен гуноҳсизман”*, деб эълон қилди. Шу тариқа Рим Папасининг обрў-эътибори, сиёсий мавқеи ўрта асрдаги Европа ҳукмдорларидан юқори бўлди. Энди католик оқими ўрта аср Европа тарихида ўз ҳукмронлигини зўрлик билан ўтказадиган бўлди. Ҳукмдорлар ҳам Рим папасининг обрўйига таяндилар, жамоатларнинг обрўйидан фойдаландилар. *“Раббийнинг қабрини*

имонсизлардан халос қилиш” учун Қуддусга қилинган салиб юришлари бу тўғрида гувоҳлик беради.

XIV–XV асрларга келиб Рим католик жамоатларининг ҳукмронлигига қарши даъват пайдо бўлди. Бу даъват айнан маданият соҳасида юз берди. Чунки католик жамоатлари худди шу маданиятга ўз ҳукмронлигини ўтказган эди. Уйғониш даври ана шу даъват маҳсули сифатида юзага келди. Уйғониш даври фикр эркинлигига, илмий билишга қаршилиқ қилиб келган жамоатларнинг ҳукмронлигига зид ўлароқ Данте, Рабле, Рафаэль, Боккаччо, Коперник, Галилей ва бошқа кўплаб олим ва ижодкорларни етиштирди. Улар маданиятнинг ташқи қатламидагина ислоҳот ўтказдилар. Католик оқимининг заминига кучли зарбани Уйғониш ортидан келаётган Ислоҳотчилик (реформация) ҳаракати берди. Ислоҳотчилик ҳаракати католик жамоаларини Уйғонишга хос ҳурфикрлилик зарбаларидан сақлаб қолиш мақсадида ва Уйғониш даври маданияти элементларини Ислоҳотчилик оқимига олиб киришларга, яъни ассимиляциялашувга қарши чиқди. Лютер, Калвин, Мюнцер ва бошқалар Папанинг бегуноҳлиги тўғрисидаги ақидага, католиклар жамоатида Худога хизмат қилишга оид дабдабаларга, католиклар жамоати инсон ва Худо ўртасидаги воситачидир, деган жамоанинг ролини ҳаддан ташқари оширишга қарши чиқдилар.

Католик жамоати латин маданиятидан озикланган бўлиб, антик маданиятга оид қўлёзма мероснинг бир қисми сақланиб қолишига ёрдам берди.

Православ жамоатларининг католик жамоалардан фарқ қиладиган томонлари қуйидагилар. Православлар Учликни бошқача талқин қиладилар. Уларнинг қарашича, Муқаддас Рух фақат Ота–Худодан келиб чиқади, жаннат ва дўзах оралиғидаги Аросатни тан олмайди. Аросат - католикларга мансуб ақида. Индульгенция (бандаларнинг гуноҳи кечирилганлиги тўғрисида Рим Папаси томонидан бериладиган ёрлик) протестант жамоаларига татбиқ қилинмайди, ҳамиртурушли нон ва шароб тановул қилиш маросимини ўтказадилар. Православлар бу фарқларга, айниқса, 1054 йилда католиклар билан тамомила айрилганларидан кейин қатъий риоя қиладилар.

Масихийлик, хусусан, католик оқими, ўрта асрдаги ўз тараққиётидан хулоса чиқариб, кейинги ривожда жамиятга ва одамларга тазйиқ ўтказишнинг ҳар қандай кўринишларига барҳам берди.

Масихийликнинг европаликлар феъл-атвори, маданияти шакллари, тафаккур тарзи ва қадриятларига ижобий таъсирини алоҳида таъкидлаш керак. Библия, ундаги образ ва сюжетлар асрлар давомида тасвирий санъатда ва ҳайкалтарошлиқда асосий мавқени эгаллади. Европа меъморчилиги яратган жамоат (черков) архитектураси Худонинг ва жамоатларнинг улуғворлигини шарафлашга қаратилди. Маъбаддаги мусиқа, худди жамоат хори сингари, Европа

халқларининг муסיқа маданиятига таъсир кўрсатмай қолмади. Жамоат муסיқаси ва кўшиқ халқона маданият билан зич алоқадорликда ривожланди. Масиҳий жамоатлари таъсири остида яратилган маданият Европада Худони шарафлаш, эътиқоднинг мустаҳкамлиги учун хизмат қилди.

Бир сўз билан айтганда, асрлар давомида, ҳатто минг йиллар давомида турмуш ва ахлоқ мезонлари, маданий анъаналар, адабиёт яратиш - буларнинг ҳаммаси масиҳий жамоатларининг кучли таъсири остида шаклланди.

4. Шарқ диний маданиятида ислом динининг тутган ўрни.

Исломий маданият. Масиҳийлик жамоатининг мавқеи Европа, Америка ва бошқа кўплаб қитъалардаги мамлакатларнинг ижтимоий, сиёсий ва ахлоқий маданиятида қанчалик роль ўйнаган бўлса, ислом маданияти Шарқда шунчалик катта роль ўйнади. Ислом - дунёда монотеизмга, яъни танҳо худоликка асосланган учинчи ва охириги диндир. Бу дин ҳам Яқин Шарқда пайдо бўлди.

Ислом фақат араб оламида эмас, балки Яқин Шарқ мамлакатларида, Эрон, Туркия, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Индонезия, Покистон, Бангладеш, Кавказ, Волга бўйлари, Болқон, Африканинг катта қисмига ёйилиб, бу халқларнинг тарихи ва маданиятида муҳим аҳамият касб этди.

Исломнинг тарихи, илк даврдаги фаолияти Муҳаммад с.а.в. ва тўрт халифа - Абу Бакр (ҳукмронлик даври 632-634 йиллар), Умар (ҳукмронлик даври 634-644 йиллар), Усмон (ҳукмронлик даври 644-656 йиллар) ва Али (ҳукмронлик даври 656-661 йиллар) билан боғлиқ.

Ислом илк даврдаёқ икки мазҳабга бўлинди. Тўртинчи халифа Али даврида шиа мазҳаби вужудга келди. Бу мазҳаб тарафдорлари ҳам, суннийлар каби, Қуръонни илоҳий деб эътироф этадилар, аммо халифалар даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган, деб ҳисоблайдилар. Шиа тарафдорлари фақат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни тан олганлар ва шундай ҳодисалардан иборат мажмуалар тузганлар. Бу тўпламлар *Ахбор* деб аталган. Шиа мазҳабида тавҳид (Аллоҳнинг ягоналигини эътироф этиш), адл (Аллоҳнинг одиллиги), нубувват (пайғамбарлик), қиёмат ёки маод (охират кунининг келиши ва марҳумларнинг тирилиши) асосан суннийлик мазҳаби билан мос келади. Яна шиа мазҳабида бешинчи ақида ҳам борки, улар имомат (имомлар) ҳокимиятини эътироф этадилар. Бу мазҳаб Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан олади. 874–878 йиллар орасида 7–9 ёшида бедарак йўқолган ўн иккинчи имом Муҳаммад ал-Маҳдийни улар “яширинган” деб ҳисоблайдилар. Замона охир бўлганда, у қайтиб келади, адолат ўрнатади, деб кутадилар.

Уммавийлар сулоласи (661–750 йиллар) халифа Али ҳукмронлиги ўрнига келгандан кейин, суннийлик мазҳаби ҳам пайдо бўлди. Суннийлик

шиаликка қараганда кенг тарқалган. Суннийлар Қуръон билан бирга, суннага ҳам эътиқод қиладилар. Сунна –исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад(с.а.в.)нинг сўзлари ва амалларидан иборат. Пайғамбаримиз ҳаёт вақтларида: “*Менинг сўзларимни ёзманглар, фақат Аллоҳ оятларини ёзиб олинглар*”, деб буюрган эдилар. Шундай қилинди ҳам. Албатта, кимлардир ўз ташаббуси билан у ҳазратнинг айтган гаплари ва қилган ишлари ҳақида аниқ маълумотларни қайд этиб борган бўлиши мумкин. Аммо Аллоҳнинг китоби бут бўлмай, ягона ўзгармас матн ҳолига келтирилмай туриб, унга бошқа сўзлар аралашиб кетиш хавфига йўл қўйиб бўлмас эди. 651 йили – халифа Усмон даврида, Қуръоннинг расмий нусхаси тузилиб «Иймон» деб номланди. Ундан бир неча нусха кўчирилиб, кўпайтирилди. Кўчирилган нусхалар «Мусхафи Усмон»деб аталди. Ана шундан сўнг VII асрнинг 2-ярмидан бошлаб Абу Ҳурайра (вафоти 676 йил), Анас ибн Молик (вафоти 710 йил), Абдуллоҳ ибн Аббос (619 - 686 йиллар), Абдуллоҳ ибн Умар, Жобир ибн Абдуллоҳ каби илк ровийлардан Расулуллоҳ сўзлари ва амаллари хусусида минглаб ҳадислар ёзиб олинди. VIII аср бошларида Уммавий халифаларидан Умар ибн Абдулазиз (717-720) ноибларига Муҳаммад(с.а.в.)нинг ҳадисларини жамлаш ҳақида фармон берди. Натижада ҳадис илми ривож топиб, йирик ҳадис тўпламлари яратилди. Имом Молик ибн Анас (713-795)нинг “ал-Муватта”, имом Шофеъий (767-820) ва имом ибн Ҳанбал (780-855)ларнинг “Муснад” номли ҳадис тўпламлари бунга мисолдир. Дастлаб имом Аъзам Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит (699-767) таълимоти асосида сунний йўналишида Ҳанафия мазҳаби шаклланди. Кейин унинг шогирдлари ва издошлари имом Молик – Моликия мазҳабини, имом Шофеъий - Шофеъия, имом Ҳанбал - Ҳанбалия мазҳабларини шакллантирдилар. Шиа мазҳабида эса пайғамбаримиз авлодидан олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700-765) Жаъфария мазҳабини юзага келтирди¹.

Ислом, ўзидан олдинги динлар каби, ижтимоий қайта қуришга даъват қилмайди. Аксинча, бу дин итоаткорликка, мўминликка ўргатади. Қуллар хўжайинларига итоат этишлари лозим, хўжайинлар ҳам ўз қулларига мулойим муносабатда бўлишлари керак. Аллоҳ олдида гарчи ҳамма тенг бўлса ҳам, ҳаётда бундай тенглик йўқ. Солиҳ инсон ижтимоий тизим иерархиясига риоя қилмоғи даркор.

Исломий маданиятнинг яна бир муҳим жиҳати шуки, ислом зулмни қаттиқ қоралайди, зулм куфрликдир: “Аллоҳ золимлар қавмини ҳидоятга йўлламагай” (Оли Имрон, 86 - оят).

¹М.Имомназаров. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Тошкент, “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1996, 31–бет.

Ахлоқий қонун-қоидалар, жисмоний ва маънавий томондан пок ҳаёт кечиришга оид ўғитлар, нопоклик учун бериладиган жазо, маиший ҳаётнинг бошқа томонларига оид барча йўл-йўриқлар билан ислом ижтимоий ахлоқни такомиллаштиришга катта ҳисса қўшди. “*Зинокор аёл ва зинокор эркакнинг - ҳар бирини юз дарра урингиз. Агар Аллоҳга ваохират кунига иймон келтирувчи бўлсангиз, Аллоҳнинг дини (ҳукми)да уларни (зинокорларга) нисбатан раҳм - шафқат (туйғулари) тутмасин!*” (Нур сураси, 2-оят). Аммо миш–миш ҳам оғир гуноҳ эканлиги, миш–миш тарқатган одам ҳам, зинокорлар сингари, жазога лойиқдир. Ундай тоифадаги одамлар фосиқлар деб ном олган, итоатсиз кимсалардир. “Ифбатли аёлларни (зинокор деб) ҳақорат қилган, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсалар(ни) – саксон даррадан урингиз ва абадул-абад уларнинг гувоҳликларини қабул қилмангиз” (Нур сураси, 4-оят). Мазкур ахлоқий тушунчалар Шарқ оламида азалий ва ҳамма динлар учун умумий бўлиб, зардуштийликда, иудаизмда ва масиҳийликда ҳам қаттиқ қораланади. Кундалик ҳаётда ахлоқ ва маданият уйғун, доимо бири иккинчисини талаб қилган, соғлом маънавий, маданий муҳит жамиятнинг илгарилаб бориши учун хизмат қилган. Ислом пок ҳаёт кечиришга оид мавжуд ақида ва қонун–қоидаларни такомиллаштирди.

Умуман, исломда ахлоқий маданият кенг тушунча, жамиятнинг ҳамма томонларини қамраб олиб, маънавий соғлом муҳит яратиш учун хизмат қилади.

Исломда илм ўрганиш ташвиқи ва тарғиботи алоҳида таъкидланади. Қуръон ҳам Муҳаммад(с.а.в.)нинг илоҳий ҳикматларини англашга даъват этди. Ислом ҳам, якка худоликка асосланган бошқа динлар каби, инсониятни тубан кетишдан сақлашга, пок ҳаётга йўллашга қаратилган.

Ислом қадимий Шарқ, Юнонистон, Эрон, Туркистон ва қисман Ҳиндистону Чиннинг тафаккур маҳсулидан янги маданият юзага келтирди. Илм маданий босқичнинг олий чўққиси эканига даъват қилиб, илм таҳсилини мусулмон аҳлига даъват этди. Олим билан жоҳилнинг тенг бўлмаслигини уқтирди. Дарвоқе, одам илм эгаллагандагина, у маданиятли тоифа қаторига қўшилади.

Туркий қавмлар яшайдиган ўлкаларда исломнинг тарихи ўзига хос кечди. Ислом Мовароуннаҳрда қарор топгач, шимолда хазарлар, булғорлар орасигача ёйилди. Туркий маданиятнинг узлуксиз ривожига ислом маданияти таъсир этди. Айниқса, ўғуз ва қарлуклар орасида ислом динининг ёйилиши нафақат туркий халқлар тарихида, балки жаҳон тарихида ҳам улкан натижалар берди. 960 йилда икки юз минг кўчманчи ўғуз ва қарлук қабиалари ёппасига исломни қабул қилди.

4. Ислом ва илмий билимлар ривож.

Исломнинг ёйилиши ва Ўрта Осиёда мустаҳкам қарор топишида араб тили асосий роль ўйнади. “Тарихда фавқуллодда бўлган ва биз Уйғониш деб атайдиган

даврни яратган кучлар”² худди шу даврда юзага келди. Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўзларининг амалий фаолияти, тарих, фалсафа, мантиқ, шунингдек, аниқ фанлар соҳасидаги кашфиётлари билан Ўрта Осиё тарихида чуқур из қолдирдилар.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780, Хива - 850, Бағдод). Бағдодга таклиф қилинган. Аввал халифа ал-Маъмун (813–833), сўнгра ал-Муътасим (833–842), ал-Восиқ (842–847) саройида ишлади. У Шарқнинг илк академияси - “Байт ул-ҳикма” (Донолар уйи)да фаол меҳнат қилди. Бу ерда унинг раҳбарлигида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби Ўрта Осиёлик олимлар тадқиқотлар олиб борганлар. Хоразмий “Ал-жабр вал-муқобала”, “Китобу сурат ал-арз” каби асарлари билан математика, астрономия фанларининг асосчиларидан бўлди.

Хоразмий “Ал-жабр” асарида олимларни уч тоифага бўлади: Биринчи тоифаси ўзигача қилинмаган ишларни қилиб, ўша ишларни келажак авлодларга қолдириб, бошқалардан ўзиб кетадилар. Иккинчи тоифаси ўтмишдошларининг меҳнатларини шарҳлаб берадилар ва бу билан қийинчиликларни енгиллаштирадилар, қулфларни очадилар, йўлларни ёритадилар. Бу эса тушунишни енгиллаштиради. Учинчи тоифаси баъзи китоблардаги нуқсонларни топади ва узилган жойларини улайди.

Шу тасниф бўйича Хоразмийнинг ўзини “Алгебра”нинг муаллифи сифатида биринчи гуруҳга, “арифметика”си билан иккинчи гуруҳга киритиш мумкин.

Хоразмий астрономия соҳасида ҳам ишлар яратган. Бағдод расадхонасида ўтказилган кузатишлари ва ҳиндларнинг астрономия жадвалларини ҳар томонлама танқидий таҳлил қилиш асосида янги “Астрономия жадвали”ни тузди. Бу асар XIII асрда араб тилидан латин тилига италян олими Аделард Батский томонидан таржима қилинди.

Хоразмий “Устурлоб ҳақида рисола”, “Қуёш соатлари тўғрисида рисола”, “Тарих рисоласи”, “Муסיқа рисоласи” каби асарлар ҳам ёзганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Абу Наср Форобий (873, Ўтрор - 950, Дамашқ) Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро, Самарқанд, Бағдодда таълим олган. Ҳалабда, Дамашқда яшаган. 160 дан ортиқ асарлар яратган.

Форобий қомусий олим сифатида фалсафа, мантиқ, муסיқа, тиббиёт, математика, астрономия, тилшунослик ва бошқа бир қатор фанларга оид рисолалар билан Шарқ оламида машҳурдир.

² Н. Конрад. Алишер Навоий. // Ўзбек тили ва адабиёти журнали. Тошкент, 1969, № 1, 16–бет.

Форобий қадимий фалсафа билан танишар экан, аввало Аристотель асарларини синчиклаб мутолаа қилган. Зотан, Аристотелнинг асарлари Шарқ тилларига таржима қилиниб, кенг кўламда ўрганилар эди. Лекин Аристотелдан кейин фалсафа соҳасида Шарқда Форобий сингари зот чиқмади. У фикр доираси кенглиги учун Аристотелдан кейинги мутафаккир-“муаллими ас-соний” деб аталади. Муаррихларнинг хабар беришларича, Дамашкнинг ўзида Форобийнинг ўзидан таълим олувчиларнинг сони ўн мингга етган.

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта асрларда олимлар таҳсинига сазовор бўлган. Мантиқ илмининг буюк устози, араб олими Ибн ал-Қифтий (1172-1248) Форобийнинг “Ихсо ал-улум ва ат-таъриф” (Илм саноғи ва уларнинг таърифи) асарига таъриф бериб: “Бундай асарни ёзишда ҳеч ким Абу Насрдан ўзиб кета олмаган”, дейди. Байҳақий (вафоти 1169) Форобийни исломдан кейин ўтган энг буюк ҳаким деб таърифлайди: “Ҳакимлар аслида тўртта бўлган экан. Иккитаси исломдан олдин чиққан - Арасту ва Искандар (Афрудусий) бўлганлар. Иккитаси ислом даврида етишган. Улар Абу Наср билан Абу Али ибн Синодир... Ибн Сино Абу Насрнинг китоблари орқали унга шогирд саналган”³.

Шарқдаги яна бир машҳур тарихчи ва библиограф Ибн Ҳалликон (1211 - 1282) ёзади: “Абу Наср Форобий мантиқ, мусиқа ва бу иккала фандан ташқари яна бир қанча соҳаларга оид асарлар муаллифи ва у мусулмонларнинг энг йирик файласуфидан саналади. Ҳеч ким бу кишичалик илм-фан даражасига эришолмаган”⁴. Абу Наср шеърлар ҳам ёзгани тўғрисида Ибн Абу Усайбия хабар бериб, унинг шеърларидан намуналар ҳам келтиради⁵.

Форобий юнон олимларининг асарларини таржима қилиб, ўша асарларга шарҳ ёзгани ҳам маълум. У Эпикур, Зенон, Птоломей, Парфирий асарларига шарҳлар ёзган, турли фалсафий мактаблар – эпикурчилар⁶, стоиклар⁷, пифагорчилар⁸ мактабларини яхши билган.

Форобийнинг фандаги энг катта хизматларидан бири “Афлотун қонунлари моҳияти” ва “Аристотель фалсафаси” асарларини яратгани бўлди. Форобийнинг ҳар икки асари ҳам Афлотун ва Аристотелнинг асарларига шарҳдир.

Араб тили, қолаверса, форс тили ҳам, Ўрта Осиё маданий ва илмий ҳаётида катта роль ўйнади. Ўрта Осиё Шарқдаги илм-фаннинг энг муҳим

³ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент, “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 1993, 192-193-бетлар.

⁴ Ўша асар. 200-201- бетлар

⁵ Ўша асар. 211-212-бетлар

⁶ Эпикурчилар – Эпикур (мил.ол.370–241 йиллар) тарафдорлари, уларнинг қарашича, одам бахт-саодатга онгли равишда интилади.

⁷ Стоиклар – буларнинг қарашича, одам онгга итоат этиб, ҳис-туйғулардан ва майллардан халос бўлиб яшаши керак.

⁸ Пифагорчилар — табиатдаги ҳамма ҳодисалар миқдор муносабатларига боғлиқ, деб қараш тарафдорлари.

марказларидан бирига айланишида араб ва форс тиллари катта омил бўлди. Қолаверса, алоҳида диний–фалсафий оқим - тасаввуфнинг шаклланиб, ривож топиши ҳам араб ва форс тилларидаги асарларга боғлиқ бўлди.

Тасаввуф ва маданият. Ислом ва унинг воситаси бўлган араб тили аниқ фанлар ривожига ўрта асрларда муҳим роль ўйнади. Албатта, илк ўрта асрлар – кескин бурилишлар, кўтарилишлари давридир. Мафкурани белгиловчи омиллардан бири бўлган жаҳон динлари инсоният тараққиётининг муайян босқичида яъни маънавий–руҳий зарурат, фикрий ва ҳиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқасида пайдо бўлди. Ислом Шарқда, Марказий Осиёда катта маданий кўтарилиш пайдо қилиши билан бирга, қабилачилик хурофотларига барҳам бергани билан аҳамиятлидир.

Ислом маданиятининг энг юксак қадрияти тавҳид эътиқодидир. Шунингдек, шариат ҳам ислом маданиятида муҳим, ҳар бир мусулмон фарзанди бажариши керак бўлган анъанавий амаллар, ақидалардир.

Тавҳид эътиқоди шубҳасиз, исломдан олдин ҳам шаклланган эди. Тавҳид тасаввуфни вужудга келтирди. Тасаввуф тўғрисида сўз юритар эканмиз, ислом тасаввуфининг шаклланиши ўзига хос, алоҳида диний фалсафий оқим сифатида жаҳолат ва худбинликка қарши ўлароқ майдонга чиққанини таъкидлаш лозим.

Тасаввуф ўрта асрлар ижтимоий ҳаётида катта куч бўлди. Бу оқимнинг шаклланишида аслида кундалик турмушдаги оддий ҳаётини воқеалар, тушунчалар ҳам муҳим роль ўйнаганини айтиб ўтишимизга тўғри келади. Ана шундай ҳаётини тушунчалардан бири - *мурувват*дир.

Мурувват - тасаввуфнинг илк кўринишларидан бири, худбинликка қарши майдонга келган *футувват* (ёки *жавонмардлик*) оқимининг илк ибтидосидир. Мурувват - биронтасига ўзи учун, яқинлари ва мол–мулки учун мажбурият юклайди. Мурувватли одам бошқаларнинг бурчини ҳам ўз зиммасига олгач, уларнинг роҳат–фароғати йўлида машаққатларга дуч келади. Шу тариқа бу одам футувватли инсонга айланади.

Футувват - тариқатнинг бир бўлаги, футувват асослари билан тасаввуф ғоялари бир–бирига мувофиқдир. Футувват ҳам, тасаввуф ҳам инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни тарғиб этади. Содда қилиб айтсак, футувватнинг зоҳирий ва ботиний рукнлари инсониятни маънавий соғлом бўлишга даъват этадиган, комилликка етаклайдиган, умуман бугунги тил билан айтганда, энг маданиятли одам, деб таъриф беришга лойиқ инсон қилиб тарбиялайдиган тариқатдир.

Футувватнинг зоҳирий рукнлари қуйидагилар:

Биринчиси - ғийбат, ёлғон, бўҳтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш. Зеро тилидан халққа озор етмайдиган одамгина футувватга даъво қила олади.

Иккинчиси - ножўя, номақбул сўзлар, бўҳтон, ғийбатдан кулоқни беркитиш.

Учинчиси - кўриш ножоиз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмиш.

Тўртинчиси - ҳаром нарсалардан, халқ озоридан қўлни тортиш.

Бешинчиси - бориш манъ қилинган ношоиста жойлардан оёқни тортиш. Ҳақорат ва гуноҳга сабаб бўладиган, гап ташиш ва зиён–заҳмат, озорга етаклайдиган ишларга кадам қўймаслик.

Олтинчиси - ҳаром овқатлардан оғизни, зинодан аъзони беркитиш. Зино - футувват аҳдини бузиш, ҳаромхўрлик ва футувват риштасини узишдир.

Ботиний рукнлар мана булардир: *биринчиси* – саховат, яъни тиламасдан бурун ўз маҳалида бағишламоқ ва оқибатини ўйламаслик, лаёқату қобилиятни андиша қилмаслик. *Иккинчиси* – тавозеъ, яъни бошқаларни ўзидан афзал билмоқ, барчага камтар, хоксор муносабатда бўлиш. *Учинчиси* - каноат... *Тўртинчиси* - авф ва марҳамат, яъни халққа шафқат кўргазмоқ, кишилар гуноҳини кечирмоқ ва иложи борица уларга яхшилик, мурувват билан муомала қилиш... *Бешинчиси* - ҳавобаландлик ва ғурурни тарк этиш, яъни қанчалик маъқул ва мақбул ишларни амалга оширса ҳам мағрур бўлмаслик. Зеро иблис кибру ҳаво туфайли жаннатдан бадарға бўлди. *Олтинчиси* - курб (илоҳиётга яқинлашиш) ва васлат (йўл) мақомига бутун вужуди, дилу жони билан интилиш⁹.

Футувват тариқатига мансуб одамлар жамоа бўлиб уюшиб, ўзларининг эзгу мақсадларини амалга оширганлар. Хуросон ва Мовароуннаҳрда Х асрдан бошлаб футувват анча кенг ёйила бошлади. Бу тариқатга мансуб одамлар муайян қоида ва талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, нима иш қилсалар ҳам, мардлик, олийжаноблик намунасини кўрсатар, зулмга, ҳақсизликка қарши курашардилар.

Тасаввуфнинг шаклланишида зоҳидлик ҳаракати ҳам муҳим роль ўйнаган. Куфа, Бағдод шаҳарларида таркидунё қилган зоҳидлар кўп эди. Қолаверса, уларнинг халқ орасида обрўйи ҳам катта бўлди. Чунончи, Увайс Қораний, Ҳасан Басрий каби сўфийлар аслида зоҳид кишилар эдилар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш, Қуръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур–ҳаловатига етишиш эди. Сўфийлар назарида эса жаннат умидида тоат–ибодат қилиш ҳам таъманинг бир кўринишидир. Сўфий учун на дунёдан, на охиратдан таъма бўлмаслиги керак. Уларнинг ягона истаги - Худо дийдоридир, холос.

⁹Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Тошкент, “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 1994, 10–11–бетлар, Форс–тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси.

Зоҳидлик тушунчаси ва ҳаракатини фақат ислом билан боғлаш бирёқламадир. Асли зоҳидлик Буддадан бошланган. Будданинг ҳаёти тўғрисидаги ривоят шундан далолат беради.

Будда - ҳақиқат нажоткори демакдир. Унинг асл номи Сиддхартха. Сиддхартханинг онаси – шакийлар ҳукмдорининг хотини Майя бир куни тушида ёнига оқ филнинг кириб ётганини кўрди. Маълум вақтдан сўнг у ўғил туғди. Унинг овозини коинотдаги ҳамма худолар эшитди. Борлиқдаги укубатларнинг олдини оладиган одам келди, деб хурсанд бўлдилар. Доно Асита чақалоқнинг буюк қаҳрамонликлар кўрсатиши ҳақида каромат қилди. Чақалоққа Сиддхартха деб от қўйдилар. Бу “топширикни бажарувчи” деганидир.

Отаси ўғлининг диний руҳда тарбия топишини истамади. У ҳаётнинг салбий томонларини ўғлидан яшириб, дабдабали ҳаётни муҳайё қилди. Ўғлига ҳақиқий дунёвий тарбия берди, чиройли кизга уйлантирди. Хотини ўғил туғиб берди.

Бир куни Сиддхартха Гаутама шаҳри бўйлаб сайр қилиб юрган эди, қартайган бир чолни кўрди. Унинг бутун танасига яра тошган, тарки дунё қилган, йиллар давомида қадди букилган эди. Шу тариқа Сиддхартха жонли мавжудотларнинг муқаррар азоб чекишини билди. Шу кечаси у ҳеч кимга билдирмай саройни тарк этди, зоҳидликда ҳаёт кечиришни бошлади ва азоблардан қутқариш йўллари излай бошлади.

Етти йил давомида у азоб–укубат билан тер тўкиб, коҳин брахманларнинг муқаддас китобларини ўқиди. Очиқни бас қилиб ва ёлғон доноликдан воз кечиб, узоқ мушоҳадалардан кейин қутқаришга йўл очди. У *“тўрт олийжаноб ҳақиқат”*ни фаҳмлади.

Исо Масихнинг таълимоти ва фаолияти ҳам аслида зоҳидликнинг энг мукамал кўринишидир. Масихийлик таълимоти аслида заминий бойлик ва ҳашаматдан воз кечиб, Худо йўлида хизмат қилиш, жамики гуноҳлардан тийилиш ва шу орқали Худо берадиган Самовий Шохликка эришишга даъват қилишдан иборатдир. Масихнинг энг буюк ақидаларидан бири - фақирликни ихтиёр қилиш борасида шахсий намуна кўрсатганидир.

Зоҳидлардан кейинги давр сўфийлари тафаккурий–шуурий ривожланишни - дунёни ва илоҳни билишни, танишни асосий мақсад деб ҳисоблаганлар. Бу давр орифлик даври деб аталади.

Тасаввуфнинг пайдо бўлишида яна бошқа омиллар ҳам бор. Булар - шиа мазҳаби, юнон фалсафаси, ҳинд фалсафий қарашлари, зардуштийлик, Исо Масихнинг таълимотидир. Тасаввуф амалиёти ва фалсафасида буларнинг самарали таъсири бўлди.

Тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Дастлабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида саноқли даражада зоҳид ва сўфийлар яшаган бўлсалар, бора–бора мусулмон оламида шайху машойихлар, суфий давешлар, қаландарларнинг сони кўпайди, ўзига хос ҳаракатга айланди. Биргина Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул–унс” китобида 664 шайх ва сўфийларнинг номи зикр этилади. Бу китобга кирган сўфийлар фақат XV асргача яшаб ўтганларидир. XV асрдан кейин ҳам кўплаб авлиёлар яшаб ўтганлар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Дунёвий маданият деганда нимани тушунасиш?
2. Диний маданият деганда нимани тушунасиш?
3. Дунёвий маданиятнинг асосий белгилари ва кўринишлари.
4. Диний маданиятнинг ўзига хослиги нимада?
5. Маданий тараққиётда христианлик ва исломнинг тутган ўрни?
6. Диний маданият элементларининг маънавий ҳаётга таъсири.
7. Диний маданият маданий тараққиётнинг қайси даврини ифодалайди?
8. Диний маданиятнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларини тушунтиринг.
9. Диний маданият бағрида қандай субмаданиятлар амал қилади?
10. Ўрта асрнинг адабиёти, санъати ва меъморчилигига оид ёдгорликларни сўзлаб беринг.
11. Умуминсоний маданиятда диний маданиятнинг ўрни қандай?

8-мавзу: Амир Темур ва темурийлар даври маданияти.

(XIV асрнинг иккинчи ярми – XV аср)

Режа:

- 1.Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси. Ободончилик ишлари.
- 2.Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда илм-фан ривож.
- 3.Ўзбек адабиётининг вужудга келиши. (А.Навоий, З.М.Бобур, Ҳ.Бойқаро).

4.Темурийлар даврида тасвирий санъат ва унинг турлари ривож.

1.Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси. Ободончилик ишлари.

Амир Темур ва темурийлар даври Ўрта Осиё маданияти тарихида алоҳида ўрин тутди. Бу даврдаги маданий ютуқлар умумбашарий цивилизацияси даражасида бўлган. Маданият тарихидаги ушбу мумтоз даврда ўзбек маданиятининг шаклланиши бу даврдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан боғлиқдир.

Амир Темур даврида Ўрта Осиёнинг мустақил бир давлат қилиб бирлаштирилиши мамлакатнинг иқтисодий-маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. Хусусан, меъморчилик, илм-фан, адабиёт, санъат, ҳунармандчилик равнақ топди. Мамлакат, шунингдек йирик шаҳарлар Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Термиз, Тошкент ва Хиротнинг ободончилиги, маданий равнақи йўлида Мовароуннаҳр ва Ўрта Шарқ мамлакатларидан, Ҳиндистондан кўплаб фан ва санъат аҳллари, ҳунармандлар, меъмор ва мусаввирлар жам бўлган. Уларнинг саъй-ҳаракати билан Шохизиндадаги бир гуруҳ меъморий ёдгорликлар, Бибихоним масжиди, Дор ус-сиёдат (Кеш), Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбараси кабилар барпо этилди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Амир Темур ва темурийлардан Шохруҳ, Улуғбек, Бойсунғур Мирзо, Абу Саид Мирзо ва бошқалар маданият, адабиёт, наққошлик, меъморлик ривожига катта эътибор бердилар ва уларга ҳомийлик қилдилар.

Соҳибқирон даврида салтанатда жуда катта **ободончилик** ишлари олиб борилган. Бунга Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа жойларда қурилган меъморий мажмуалар, Самарқанд атрофидаги дунёнинг йирик шаҳарлари номи билан аталган Дамашқ, Миср, Бағдод, Султония, Фориш, Шероз каби қишлоқларни кўрсатиб ўтиш жоиздир.

Ободончилик, суғорма деҳқончилиكنинг ривожланиши иқтисодий ҳаётда муҳим соҳа – ҳунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврида тоғ-кон ишлари йўлга қўйилиб, турли маъданлар қазиб олиниши туфайли ҳунармандчилик юксак даражада ривожланди. Ҳунармандчиликка катта эътибор туфайли шаҳарларда махсус гиламдўзлар, сандиқчилар, шишасозлар, эгарчилар, заргарлар маҳаллалари кўпайди, янги бозор расталари, тим ва тоқлар қурилди. Тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, темирчилик ва бинокорлик, меъморчилик соҳалари асосий ўрин тутди. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохруҳия, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши шаҳарларида янги ҳунармандчилик маҳаллалари вужудга келиб, бу шаҳарлар савдо ва маданият марказларига айланди. Ип, жун, канош толасидан газмоллар тўқилган. Ипакдан шойи газламалар - атлас, кимхоб, банорас,

духоба, хоро, дебо каби газмоллар тўқилган бўлиб, улар маҳаллий ва хорижий савдогарлар томонидан харид қилинар эди.

XIV-XV асрда металл буюмлар, уй-рўзғор буюмлари, асбоб-ускуна, курол-яроғлар кўплаб ишлаб чиқарилган. Самарқанд куролсозлик марказига айланиб, шаҳарда махсус совутсозлар маҳалласи вужудга келган. Шаҳарларда мис ва жездан буюмлар ва танга пул зарб қилинган. Амир Темур фармони билан уста Иззиддин бин Тожиддин Исфаҳоний Аҳмад Яссавий мақбараси учун ясаган шамдон, Абдулазиз бин Шарофуддин Табризий куйган улкан жез қозон ҳозиргача сақланиб қолган. Мисгар ва чилангарлар металлни тоблаш, қуйиш, сиртига нақш солиш, олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишларни бажарганлар.

Самарқанддаги Бибихоним масжиди эшиклари етти хил металл қотишма (ҳафтжўш)дан тайёрланган. Заргарлар олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан нафис зеб-зийнат буюмлари ясаганлар. Олтин ва кумуш гардишли, қимматбаҳо тошлар қадалган идишлар сиртига нақш ва ёзувлар ишланган.

Кулолчилик сертармоқ соҳа бўлган. XIV-XV асрларда сирли сопол буюмлар юксак бадий ранг-баранг шакли ва сифати билан ажралиб турган. Тоштарошликда нақш, ҳаттотлик кенг қўлланила бошланган. Бинокорликда ғишт терувчилар «панно», пештоқ, равоқ ҳамда тоқларга парчин ва чирок коповчи пардозчилар «устод» деб аталган.

Самарқандда шишасозлик ривожланиб турли идиш ва буюмлар ясалган. Қурилишда рангли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлигида нақшинкор эшиklar, панжаралар, устунлар, дарвозалар қурилган ва турли буюм, жиҳозлар ясалган. Самарқанд қоғози ҳатто чет ўлкаларда ҳам машҳур бўлган. Тарихчи Ибн Арабшоҳ, Шамсиддин Муншийнинг хат ёзишдаги маҳоратини Амир Темур найзаси тиғининг ўткирлиги билан тенглаштирар эдилар.

Бу даврда ҳунармандчилик моллари ишлаб чиқарадиган корхона бошлиғи «уста», ёрдамчи ва шогирдни «ҳалфа» деб юритилган. Ҳунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақасига мансуб ҳисобланган.

Темурийлар давлати Хитой, Тибет, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи, Сибирь билан мунтазам савдо-сотик алоқалари олиб борган. Чет давлатлар билан савдо алоқаларини кенгайтиришда темурийларнинг элчилик алоқалари муҳим аҳамият касб этган. Амир Темур йирик шаҳарларда савдо расталари, бозор ва йўллар қурдирди, савдо йўлларида карвонсаройларни кўпайтирди. Айниқса, Самарқанд ва Бухорода бозор, чорсу, тим, тоқ, каппон каби савдо-ҳунармандчилик иншоотлари қад ростлади. Самарқанднинг марказий қисми бўйлаб ўтган кенг кўчанинг икки томонига савдо дўконлари (растаси) жойлаштирилган. Самарқанд ва Бухоро савдо майдонларининг кенглиги ва ихтисослаштирилган бозорларга эгаллиги билан ажралиб турган. Бозор савдо маркази бўлиши билан бирга ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жойи ҳам

бўлган. Шунингдек, бозорларда кўлёзма китоблар, ёзув қоғози сотилган, ариза ёки мактуб ёзувчи мирзалар ҳам ўтирган. Савдо растаси унда сотилувчи товар номи билан аталган (Тоқи заргарон, Тоқи телпакфурушон каби). Бозорларда адабиёт, шеърят, илм-фан ҳақида суҳбатлар ташкил этилган, фармонлар эълон қилинган ва айбдорлар жазоланган. Турли томошалар шу жойда кўрсатилган, масжид, мадраса, ҳаммом бозорга яқин жойга қурилган.

Темурийлар даврида карвон йўлларида элчилар, чопарлар ва савдо карвонлари учун дам олиш, отларни алмаштириш жойлари— ёмлар, работлар, сардобалар қурилган.

XIV-XV аср охирларида Мовароуннаҳр кўп мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий, баъзан сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган карвон йўллари билан боғланган эди. Бу йўллар халқ турмуш тарзи, диний, иқтисодий, маънавий ва моддий маданияти жиҳатидан бир-биридан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Карвон йўллари савдо, дипломатик муносабатлар борасидаги амалий вазифасидан ташқари, айтиш мумкин, вақтда мамлакатлар ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларини мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилди. Айтиш мумкин, бу даврда Буюк Ипак йўли тикланиб, минтақаларнинг маданий тараққиёти учун хизмат қилди.

Ўрта Осиё заминида темурийлар даврида меъморчилик, илм-фан, адабиёт, санъат соҳалари камолот босқичига кўтарилди. Темурийлар давлатининг қудрати айтиш мумкин **меъморчилик**да намоён бўлди. Оқсарой пештоқида битилган “Агар бизнинг қудратимизга ишонмасанг, иморатларимизга боқ!» деган ёзув Амир Темур салтанатининг сиёсий мақсадини ҳам англатар эди. Чунки барпо этилаётган иншоотларнинг улуғворлиги сиёсий вазифалардан бири эди. Бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарлари қурилишида мудофаа деворлари, шоҳ кўчаларни тартибга солиш, меъморий мажмуаларни қуриш авж олган. Илк ўрта асрлардаги шаҳарнинг асосий қисми бўлган «шаҳристон»дан бирмунча фарқ қилувчи «ҳисор» қурилишини Самарқанд ва Шаҳрисабзда кузатиш мумкин. Амир Темур даврида Кеш (Шаҳрисабз) шаҳар қурилиши якунланди. Ҳисорнинг жануби-ғарбида ҳукумат саройи - Оқсарой ва атрофида работлар қурилди, боғ-роғлар барпо этилди.

Салтанат пойтахти Самарқандни безатишга Амир Темур алоҳида эътибор берди. Унинг фармони билан ҳисор, қалъа, улуғвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд этилган. Самарқандга кираверишдаги Кўҳак тепалигидаги Чўпон ота мақбараси Мирзо Улуғбек даврида қурилган бўлиб, бу иншоотдаги ажойиб мутаносиблик, умумий шакл нафислиги, безаклардаги сиполик ўзаро уйғунлашиб кетган. Амир Темур даврида Самарқанд Афросиёбдан жанубда, мўғуллар давридаги ички ва ташқи шаҳар ўрнида қурила бошлади ҳамда бу майдон қалъа девори ва ҳандақ билан

ўралиб (1371 й), ҳисор деб аталди. Ҳисор 500 гектар бўлиб, девор билан ўралган. Шаҳарга олти тарафдан дарвозадан кирилган.

Шаҳар маҳаллалардан иборат бўлиб, бир қанчаси гузарларга бирлашган. Шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Темурийлар даврининг энг катта ютуғи бўлди. Меъморчилик тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди. Бу жараён муҳандис, меъмор ва наққошлар зиммасига янги вазифаларни қўйди. Амир Темур даврида гумбазлар тузилишида қирралар оралиғи кенгайди. Икки қаватли гумбазлар қуришда ичкаридан ёйсимон қовурғаларга таянган ташқи гумбазни кўтариб турувчи пойгумбазнинг баландлиги ошди. Мирзо Улуғбек даврида гумбаз ости тузилмаларнинг янги хиллари ишлаб чиқилди. Аниқ фанлардаги ютуқлар меъморчилик ёдгорликларида ҳам яққол намоён бўлди (Шоҳизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир мақбаралари, Бибиҳоним масжиди, Улуғбек мадрасаси). Уларнинг олд томони ва ички қиёфаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгиловчи ҳандасавий тузилмаларнинг аниқ ўзаро муносиблиги бўлган. Безак ва сайқал ишлари ҳам бино қурилиши жараёнида барабар амалга оширилган.

Темурийлар давригача ва ундан кейин ҳам Мовароуннаҳр ҳамда Ҳуросон меъморчилигида безак ва нақш бу қадар юксалмаган эди. Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даври меъморчилигида безакда кўп ранглилик ва нақшлар хилма-хиллиги кузатилади. Эпиграфик битикларни ҳаттотлик санъатини мукаммал эгаллаган усталар бинонинг махсус жойларига олти хил ёзувда ёзганлар.

Кошин қопламаларда тасвирий мавзулар кам учрайди. Оқсарой пештоқларида шер билан қуёшнинг жуфт тасвири мавжудки, бу рамзий маънога эга. Бу даврдаги бино ичининг беағи ҳам хилма-хил бўлган. Девор ва шифт, ҳатто гумбаз ҳам нақш билан зийнатланган. Амир Темур даврида қурилган биноларда кўк ва зарҳал ранглар устун бўлиб, дабдабали нақшлар ишланган. Мирзо Улуғбек даврида эса Хитой чиннисига ўхшаш оқ заминдаги кўк нақшлар кўп учрайди.

Бу даврда масжид, мақбаралар кўплаб қурилди. Амир Темур Ҳиндистон юришидан сўнг (1399 й.), Самарқандда жомеъ масжидини қурдирди. Унинг рўпарасида Бибиҳоним мадрасаси ва мақбара бунёд эттирди. Мирзо Улуғбек Бухоро жомеъ масжиди (Масжиди Калон)ни кенгайтириб, қайта қуриш ишларини бошлаган эди. Бироқ у кейинроқ XVI асрга келиб якуний қиёфасига эга бўлди.

Амир Темур даврида Сароймулкхоним (Бибиҳоним) мадрасаси ва Гўри Амир мажмуасидаги мадраса қурилган. Мирзо Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар бунёд эттирди. Бухородаги мадрасада «Билим олмоққа интилиш - ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир» деган ҳадис битилган.

XV асрда мадраса меъморчилиги ўзининг узил-кесил шаклланган кифасига эга бўлди. Мадраса қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз кифасига эга эди. Темурийларнинг икки санъат дурдонаси – Самарқанддаги Улуғбек ва Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, бир-биридан фарқ қилади.

Темурийлар даврида яратилган мақбара, дин арбоби ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи панжара-ҳазира, авлиёлар қадамжолари, даҳмалар алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Самарқандда Амир Темури даврида шайх Бурҳониддин Соғаржий хилхонаси - Руҳобод мақбараси ва темурийлар хилхонаси - Гўри Амир мақбараси, шунингдек, Шоҳизинда мажмуасида пештоқли мақбаралар гуруҳи қурилади.

Амир Темури даврида тузилиши ва миқёси бўйича улкан иншоот - Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбараси барпо қилинди. Бу мақбара мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбдир.

Қадамжолар меъморчилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Амир Темури Бухорода Чашмаи Айюб ёдгорлигини қурдиради (1380 й.) Шунингдек, Соҳибқирон Шаҳрисабзда зиёрат ва дафн маросимлари учун ҳазира– “Дор ул-Сиёдат» (“Сайидлар уйи”) (1379-80 йй.) хилхонасини, ўғли Жаҳонгир вафот этгач, Шаҳрисабзда Жаҳонгир Мирзо мақбараси (Ҳазрати Имом мақбараси) қурдирган. Унда Хоразм меъморчилиги анъаналарини кўриш мумкин. Чунки, Амир Темури Хоразмни Мовароуннаҳр ҳудудига қайта қўшиб олгач, у ердаги меъмор ва усталарни аввал Шаҳрисабз, сўнгра Самарқандга кўчиртирган.

Темурийлар даврида қурилган **саройлар** икки хил бўлган. **Биринчиси**-маъмурий-сиёсий вазифани бажарган бўлиб, қалъа ёки ҳисор ичига қурилган. **Иккинчиси** - шаҳар ташқарисидаги қароргоҳлар бўлиб, қабул маросими, мажлислар ўтказилган ва ҳордиқ чиқарилган. Шаҳрисабздаги Оқсарой гумбазининг диаметри 22 метр бўлиб, тоқи ва равоқлари бекиёс даражада катта бўлган. Амир Темури ва Мирзо Улуғбекнинг асосий қароргоҳи Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстонсаройда бўлган. Шунингдек, шаҳар ташқарисида Амир Темури ўн иккита боғ бунёд эттирган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз номи, катта-кичиклиги, вазифаси, ободонлаштирилганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Бу боғларда уюштирилган қабул маросимлари ва тўйлар Р.Г.Клавихо ва Шарафиддин Али Яздийлар томонидан ёзиб қолдирилган.

2. Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда илм-фан ривож.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда ўзига хос илмий академия шаклланди. Ер қуррасини ўлчаш ва фалакиётшунослик жадвалларини тузиш

ишлари амалга оширилди. Самарқанд расадхонасининг қурилиши улкан маданий воқеа бўлиб, жиҳози ва илмий ютуқлари жиҳатидан ўша вақтда дунёда тенги йўқ эди. Мирзо Улуғбек математика, геометрия, фалакиётшуносликда чуқур билимлар соҳиби эди. Расадхонада ижод этган Али Қушчи, Муҳаммад Хавофийлар унинг севимли шогирдлари бўлган.

Мирзо Улуғбек «Зижи жадиди Кўрагоний» асарида VIII-XI асрларда бошланган фалакиёт илмига оид анъанани давом эттириб, юқори даражага кўтаради. Математикага доир «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», фалакиётшуносликка оид «Рисолаи Улуғбек» ва мусикага оид «Мусиқа илми ҳақида рисола» каби асарлар ёзди. Булардан ташқари, Улуғбек «Тарихи арбаъа улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асар ҳам ёзган.

Илм-фан ва маданиятнинг бутун мусулмон оламида янгидан гуркираб ривожланиши Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Амир Темурнинг илм-фан ривожига ғамхўрлиги туфайли Самарқанд дунёнинг илмий-маърифий марказларидан бирига айланди. Соҳибқироннинг саъй-ҳаракатлари билан машҳур олимлар Самарқандда жам бўлган. Чунончи, Саййид Шариф Журжоний, Масъуд Тафтазоний, Жамшид Коший, Али Қушчи, Қозизода Румий, табиб Хусомиддин Кермоний, фалакиётшунос Мавлоно Аҳмад, шунингдек, Улуғбек даврида маҳаллий ва турли мамлакатлардан келган 200 дан ортиқ олимлар илмий-ижодий фаолият кўрсатган. Темурийлар замонида табиий ва гуманитар фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чиқди ва улар жаҳон фани ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Фалакиётшунослик фанида Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар янги кашфиётлар қилди. Тарих илмида Ҳофиз Абрў, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий ва бошқалар қимматли асарлар яратдилар. Бадиий ижод ва тилшуносликда Давлатшоҳ Самарқандий, Жомий, Алишер Навоий, Атоулло Ҳусайний, Ҳусайн Воиз Кошифий сингари ижодкорлар юксак санъат асарлари билан машҳур бўлдилар.

Мирзо Улуғбек даврида ижодий изланишлар самараси даҳмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир ўтказди. Шоҳизинда мажмуасида саккиз қиррали мақбара ва ҳозиргача Қозизода Румий мақбараси деб келинаётган («Султоннинг онаси» учун қурилган, кимлиги номаълум) мақбара қурилади. Мирзо Улуғбек Бухоро, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам ноёб иморатлар қурдирган. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги обидалар устунлик қиларди. Тошкентда Занги ота мақбараси ва Шайхонтоҳур мажмуаси бўлиб, унинг таркибидаги Қалдирғочбий мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқанднинг Регистон майдони шаклланди, Масжиди муқаттаъ, 210 гумбазли Кўкалдош жомеъ масжиди қад кўтарди. Шоҳизиндадаги айрим мақбаралар, Чилустун ва Чиннихона саройлари, Шаҳрисабзда Кўкгумбаз масжиди унинг даврида қурилди.

Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси меъморий санъатнинг ноёб ёдгорлигидир. Расадхона диаметри 48 метрли айлана шаклда бўлиб, уч қаватлидир. Расадхонада Улуғбек билан бирга Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи ва бошқа алломалар астрономия илмини ривожлантирдилар.

XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Хожа Ахрор мадрасаси, Ишратхона, Оқсарой мақбаралари бунёд қилинди.

3. Ўзбек адабиётининг вужудга келиши. (А.Навоий, З.М.Бобур, Ҳ.Бойқаро).

Бу даврда халқ оғзаки ижоди намуналари яратилди. Бадиий адабиёт шакл ва мазмун жиҳатдан ўзгарди, адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарлар яратилди. Туркий тилда мумтоз “чиғатой” адабиёти - ўзбек адабиёти вужудга келди. Темурийлар даврида етук ижодкорлар Қутб Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ (“Шайбонийнома” муаллифи), Камолиддин Биноий ва бошқалар яшаб ижод қилдилар. Айниқса, Алишер Навоийнинг ижоди ўзбек адабиётини камолот босқичига кўтарди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Хуросондаги туркийтилли халқлар ва уларнинг зиёлилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар, шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро яқин муносабатда бўла бошладилар. Қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ўша ерда яшаб ижод қилди. Масалан, хоразмлик шоирлар Ҳайдар Хоразмий Шерозга, Исмоил Ота авлодларидан бўлган шоир Шайх Атоий Турбатдан (Тошкент яқинидан) Балхга, Мавлоно Лутфий ҳам асли Тошкентдан бўлиб, Ҳирот яқинига бориб яшаб қолганлар.

Темурий ҳукмдорлар ва шахзодалар адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Улардан 22 нафари шоир бўлиб, ўзлари шеър ёзиш билан бирга ижодкорларга ҳомийлик ҳам қилган. Халил Султон, Ҳусайн Бойқаро девон ҳам тузганлар.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда форсий ва туркийда ижод қилувчи шоирлар кўп бўлиб, адабий ҳаёт юксалган. Шарқ мумтоз адабиёти таржималарига ҳам эътибор кучаяди. Бадиий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топди. Адабий жараёнда шоҳлар ҳам, оддий косиб ва хунарамандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига Бойсунғур Мирзо (Шохруҳнинг ўғли)нинг ўрни беқиёс бўлиб, у ўз ташаббуси билан фанларнинг барча соҳаларига ва санъат ривожига катта ҳисса қўшган. Унинг раҳбарлигида Фирдавсий “Шоҳнома”сининг кўп қўлёзмаларини қиёслаш асосида асарини ишончли илмий матни яратилди. Бойсунғурнинг ўзи ҳам форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Ҳаттотлик ва наққошлик санъатини мукаммал эгаллаган.

Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим масжиди безаклари ва китобларини шахсан Бойсунғур Мирзонинг ўзи бажарган. Унинг кутубхонасида қирқта ҳаттот, етмишта рассом ижод этган. Алишер Навоийнинг ёзишича, ҳеч ким Бойсунғур Мирзочалик созанда ва наққош, ҳаттот аҳлига ҳомийлик қилмаган.

Мовароуннаҳрда Мирзо Улуғбек даврида кўплаб форсий ва туркий ижодкорлар тўпланди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари йиғилган эдилар. Шоирларнинг сардори («Малик ул-калом») қилиб Мавлоно Камол Бадахший тайинланган эди. Саккокий ўз қасидаларидан бирида Мирзо Улуғбекнинг шеър ёзишини ва унинг шеър ҳақидаги тушунчаси юқори бўлганлигини таъкидлаб ўтган. Мирзо Улуғбек Мавлоно Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий асарлари билан тенг кўрган. Ўзбек мумтоз адабиёти вакили Мавлоно Лутфий аслида сўфиёна шеърятда Салмондан устун эканлигини айтиш адолатлидир. Чунки Салмон асосан қасидалар ёзган.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ўзбек шоирлардан Саккокийнинг лирик шеърлари билан бирга қасидалари ҳам бу шеърый жанрнинг сезиларли ютуғи бўлди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берса, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ўтмишда ўтган ижодкорлар ҳақида маълумот берган. Яқинда (1993 й) маълум бўлган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг ўзбек тилида ёзилган «Фунун ул-балоға» (1437 йил) асари темурийлар даврида Мовароуннаҳр адабий ҳаётини ўрганишнинг янги имкониятларини очди. Шайх Тарозий ўз асарида бизга маълум бўлган машҳур шоирлардан ташқари, бизга номаълум бўлган Муҳаммад Темур Буғонинг туюқларини, Шамс Қисорийнинг «ал-матлубул-баъд» шеърый санъати намуналарини, Жалолий деган шоирнинг ишқий мазмундаги байтларини, «мутасалсал» санъатига оид ўзининг ғазалидан намуналар келтиради.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксаклик темурий Султон Ҳусайн Бойқаро ва ўзбек адабиётининг порлоқ қуёши Алишер Навоий номлари билан боғлиқдир. Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳукмдори бўлган давр (1469-1506)да адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берилди. «Ҳусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган Султон Ҳусайн ўз ҳукмронлиги давомида Алишер Навоийга “Амири кабир”, «Муқарраби ҳазрати султоний», (“Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси”) мансабларини бериб, у билан биргаликда маданиятнинг ривожланишига ҳомийлик қилди. Алишер Навоий устози Абдурахмон Жомий билан ҳамкорликда маънавият тараққиётига раҳнамолик қилди. Улар тимсолида бадиий адабиёт улкан ютуқларга эришди. Алишер Навоийнинг «Ҳамса»си ва «Ҳазойин ул-маоний» девони, Жомийнинг «Ҳафт авранг» ва шеърый тўпламлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди.

Султон Ҳусайн Бойқаро ўз “Рисола”сида унинг ҳукмронлиги даврида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

Темурийлар даври ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги инсонпарварлик ва халқчиллик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари ҳамон ўз тароватини йўқотгани йўқ. Бу адабий мерос Ўзбекистонда ҳали асрлар давомида ўзининг бой мазмуни билан, ғоявий-мафкуравий теранлиги ва илоҳийлиги билан комил инсонни тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксаклик бутун мусулмон Шарқидагина эмас, Европа мамлакатларини ҳам ҳайратга солди. Бу юксаклик Марказий Осиёнинг сўнгги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, кўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта таъсир кўрсатди.

Бу даврдаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шунинг кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксакликни юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сиёсий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Улкан ҳудуд ягона салтанатга бирлаштирилиб, ижтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи – иқтисодий омил - Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталикка, ишлаб чиқаришнинг жадал ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тadbирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи - маънавий омил - аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX-XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, буюк муҳаддислар, алломалар имом Бухорий, Абу Исо Термизий, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан, мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий бойликларидан кенг фойдаланилди. Бу даврда Амир Темури салтанатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларнинг ўзаро алмашинувида кенг йўл

очиб берди. Хусусан, Эрон, Араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи - ғоявий омил - бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланган нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV-XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда низоҳатда муҳим роль ўйнади, маънавий ўзгаришлар маълум даражада эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Чунки Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил-ба ёр - у, даст-ба қор» «Кўнгил Худога бўлсин, қўл иш билан банд бўлсин» шиори етакчи тасаввуф намояндалари билан бирга кенг жамоатчиликнинг ҳаёт тарзига айланган эди.

XV асрда яшаб ижод этган нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хожа Аҳрор Валий нафақат маданий ҳаётда, балки ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётда ҳам муҳим ижобий роль ўйнади.

Бу омиллар Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари узоқ асрлар давомида кейинги маданий ривожланиш учун асос бўлди.

XIV-XV асрлардаги маънавий-маданий ривожланиш ислом мафкураси мустаҳкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлган. Исломий илмлар мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, қонун-қоида, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борила эди. «Темур тузуклари»да азиз-авлиёлар, шайх, сайид, уламолар фаолияти алоҳида қайд этилиб ўтилган.

Амир Темур, мутасаввиф шоирлар ва олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлган. Амир Темурнинг уч пири бўлган: Шамсиддин Кулол, Сайид Барака ва Зайниддин Абубакр Тойободий.

Тасаввуф таълимотининг Муҳаммад Порсо, Ёқуб Чархий, Хожа Аҳрор каби йирик вакиллари нақшбандия тариқатига оид қатор рисоалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, давлат арбоблари билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Бу даврда **тиббиёт илми** ҳам ўзининг йирик намояндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурҳониддин Нафис ибн Эваз ибн Ҳаким ал-Кирмоний, Султон Али Хуросоний, Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда **мантиқ ва фалсафа фанлари** билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожидан, асосан икки йирик мутафаккир - Саъиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Булардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Абдужаббор Хоразмий, Шамсиддин Мунший, Абдулла Лисон, Бадриддин Аҳмад, Нуъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Хокий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфасссал баён қилина бошланди. Саккокий, Жомий, Лутфий, Навоий, Биноий, Амир Қосим Анвор ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор берилди. Низомиддин Шомий, Ғиёсиддин Али Яздий, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Абру, Фасих Аҳмад Хавофий, Муиниддин Натанзий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчиларнинг асарлари ҳозирда биз учун ўша давр маданий юксалишини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Илм-фан ва адабиётнинг ривожидан китобат санъати — янги қўлёзма асарларни кўчириш, ҳаттотлик, мусаввирлик, муқовасозлик каби санъатлар тараққиётига ҳам ижобий таъсир қилди. Нафис китоб ва ҳаттотлик XIV-XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Ҳаттот Мир Али Табризий настаълик хатини кашф қилди. Бу усул Ҳиротда Султон Али Машҳадий томонидан юксак босқичга кўтарилди ва Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвоий, Рафикий каби ҳаттотлар, Мирак Наққош, Камолиддин Бехзод, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб каби мусаввирлар етишиб чиқдилар. Самарқанд ва Ҳиротда, Исфохон ва Шерозда темурийларнинг сарой кутубхоналари ташкил этилди. Уларда қўлёзма асарлар тўпланиб, сақланган.

XIV-XV асрлар Ўрта Осиё халқларининг **музыка санъати** тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва музыка назариясига доир асарлар яратилди. Маҳоратли созандалар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди. Абдуқодир Найий, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шохқули Ғижжакий, Аҳмад Қонуний, Хожа Юсуф Андижоний, устод Шодий, Нажмиддин Кавкабий кабилар шулар жумласидандир. Мирзо Улуғбек, Жомий, Навоий ва Биноийлар музыка илмига оид асарлар ёзиб, янги куйлар ижод қилдилар. IX-XII асрларда шаклланган 12 мақом бу даврда такомиллашди. Шунингдек, кенг оммага мўлжалланган театрлашган

томошалар - халқ сайлларида масхарабозлар, кўғирчоқбозлар, дорбозлар ўз санъатини намоёни қилган.

4. Темурийлар даврида тасвирий санъат унинг турлари ривож.

Темурийлар даврида тасвирий санъат турли йўналишлар бўйича юксалди. Ўрта Осиёдаги қадимги деворий суратлар ва умуман тасвирий санъат анъаналари Амир Темур даврида янги шакл ва мазмунда тикланди. Миниатюра санъатига ҳам аввало нақш сифатида қаралган. Самарқанддаги темурийларнинг сарой, қароргоҳларида қабул маросими, жанг воқеалари, ов манзаралари, халқ байрамлари тасвири туширилган деворий суратлар бўлган. Уларда Амир Темур, ўғиллари, набиралари, аёллари ва канизаклари тасвири акс эттирилган. Улуғбек расадхонаси деворида ҳам деворий суратлар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, услубий жиҳатдан миниатюра жанрига яқин бўлган. Абдурахмон ас-Суфийнинг фалакиётга оид асарига ишланган бир суратда Андромеда юлдузлар туркуми чочлик аёл қиёфасида тасвирланади. Расадхонада эса тўққиз фалак кўриниши, етти гардиш, етти ёритқич юлдуз даража, вақт бўлимлари, Ер юзининг етти иқлими тасвирланган.

Амир Темур даврида қурилган Ширинбека оғо, Бибихоним, Туман оғо иншоотларида наққошлик ва ҳаттотлик билан бирга, тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека оғо мақбарасида рангли тасвир кўп бўлса, қолган икки бино деворларида оқ ва мовий рангдаги ислимий нақшлар тасвирланади.

Ҳаттотлик санъати тараққий этди, XV асрда анъанавий куфий, насх, девоний хатлари қаторида пештоқларни безовчи сулс ва тезкор-настаълик услублари ривожланди. Ноёб кўлёма асарлар кўчириладиган махсус устахона китобатчиликнинг раванқига ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур даврида Самарқандда **миниатюра мактаби** ташкил топди. Бу даврдаги етакчи мусаввир Хожа Абдулхай Наққошдир. Ҳозир Туркия ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган хомаки миниатюра нусхалари XIV-XV асрларга оид бўлиб, улар алоҳида шахслар, дарахтлар, кичик композициялар, нақшларда чизиклар уйғунлиги, ҳаракатлар аниқлиги, қиёфаларнинг ўз ўрнида жойлаштирилиши билан ажралиб туради.

Тарихий шахсларнинг қиёфалари ҳам миниатюраларда акс этган. Амир Темур ҳаётлик вақтида қиёфаси акс этган миниатюралар ҳали топилмаган. Асл ҳолатига яқин суратлар «Зафарнома»нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Унинг бир мунча ёрқинроқ қиёфаси Хиротда (1467 й.) кўчирилган «Зафарнома»да келтирилади. Дастлаб Мирак Наққош бошлаган ва Камолиддин Беҳзод якунлаган ушбу миниатюралар тарҳининг мураккаблиги ва сержило рангларнинг уйғунлиги билан ажралиб туради.

Шарқ миниатюрасининг тараққиёти бадиий адабиётнинг ривож билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар кўпинча Фирдавсий, Низомий, Хусрав

Дехлавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлашган. XIV асрда Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг «Жомеъ ут-таворих» тарихий асарига ҳам миниатюралар ишланган. Бу анъана темурийлар даврида ҳам давом эттирилиб, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Хотифийнинг «Темурнома» каби асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда диний асарларга ҳам Макка ва Мадина каби муқаддас жойлар тасвири туширилган. Бадиий асарларнинг баъзиларида Муҳаммад пайғамбарнинг (муборак юзлари ниқоб билан тўсилган ҳолда) одамлар орасида турган ҳолатлари ва меърожга чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV аср миниатюраларининг аксариятида Шарқ шеърятининг қаҳрамонлари Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Рустам, Искандар, Баҳром билан боғлиқ жанг лавҳалари тасвирланади. Умуман миниатюра санъати мусулмон Шарқининг Ироқ, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонгача бўлган ҳудудида муайян бир даврнинг ўзига хос бадиий - эстетик ҳодисаси эди. Бу санъат темурийларнинг ҳомийлик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, Исфаҳон, Шероз, Табриз, Ҳирот, Самарқанд, Деҳли каби марказий шаҳарларда илғор миниатюра мактаблари вужудга келди.

Самарқанд миниатюра мактаби XIV-XV асрнинг биринчи ярмида шаклланган бўлиб, турли туркумда яратилган бу миниатюраларда Шарқий Туркистон санъатига хос бўлган туркона тимсолларда хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради.

Самарқанддаги сарой мусаввирлари Хожа Абдулҳай Наққош ва унинг шогирдлари Шайх Маҳмуд Талилий, Пир Аҳмад Боғи Шамолий, Муҳаммад бин Маҳмудшоҳ ал-Ҳайём, Дарвеш Мансурлар ишлаган расмларда нозик, ранглар усталик билан қўлланган. Ушбу миниатюралар темурийлар даврига хос ов-шикор мавзуида яратилган. 1420 йилдан кейин Бойсунғур Мирзо Ҳиротда кутубхона, ҳаттотлик ва наққошлик устахонасини ташкил қилгач, бу рассомларнинг айримлари (Масалан, Маҳмудшоҳ ал-Ҳайём) Ҳиротга кўчиб ўтади. Хожа Абдулҳайнинг тарихий асарларга («Зафарнома») ишлаган миниатюраларида Амир Темур ва темурийларнинг қиёфаларигина акс этса, баъзи бадиий асарларга ишлаган расмларида ҳам улар турли ҳолатларда тасвирланади. Халил Султон даврида ишланган айрим миниатюралар муҳим тарихий ҳужжат бўлиши билан бирга, бадиий жиҳатдан ўзига хос «сиёҳи қалам» услубида ишлангани билан ажралиб туради. Амир Темур ҳаётлик даврида унинг сарой деворларида шоҳ ва шаҳзодалар бор бўйича тасвирланган. Ҳақиқий портрет жанрини Камолиддин Бехзод шакллантирган.

Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари тасвирланган кўплаб миниатюралар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Уларнинг аксариятида расм чизилган давр ёки рассом, жой, мактаб кўрсатилмаган. Бироқ бу миниатюраларда нур сочиб турган кўёшсимон шернинг боши тасвирланган туғ - Амир Темур асос солган рамз-унинг саройи пештоқида, Халил Султон ва Улуғбек зарб қилган тангаларда учрайди. Шунингдек,

табиат тасвирида тўқ яшил ва жигаррангнинг кўплигидан, кийимлар туркий миллатга хос бўлганлигидан бу миниатюраларни Самарқанд миниатюра мактабига мансуб дейиш мумкин. Чунки Ҳирот ва Шероз миниатюралари қаҳрамонларининг кийимлари бошқачароқдир. Самарқанд миниатюра мактаби вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирида маҳоратлироқ бўлишган.

Мирзо Улуғбек даврида машҳур бўлган ҳаттот ва мусаввир, обивардлик Султон Али Бовардий миниатюралари чизиқларнинг кескинлиги, рангларнинг ёрқинлиги билан ўзига хосдир. Самарқанд мактабига хос бўлган 18 та миниатюра Низомийнинг «Хамса» асарига ва 49 та миниатюра «Шоҳнома» асарига ишланган бўлиб, улар ҳозир Туркиянинг Тўпқопу сарой кутубхонасида сақланади. Абдурахмон ас-Суфийнинг «Силжимас юлдузлар рўйхати» асарига ишланган миниатюраларда хариталар қизил ва қора доиралар билан, катта ва кичик юлдузларнинг ўринлари кўрсатилган бўлиб, ранг бермай, қора сиёҳда график тарзда чизилган. Юлдуз туркуми оддий халқ вакили қиёфасида тасвир этилади. Шарқ миниатюрачилигида оддий халқ ҳаёти мавзуи айнан темурийлар даврида пайдо бўлган. Масалан, «Самарқанд масжидини қуриш», «Искандар деворини бунёд этиш», «Кўчманчилар турмуши», «Жамшиднинг оддий халққа ҳунар ўргатиши» мавзуидаги миниатюралар бунга мисолдир.

Темурийлар даврида маданиятнинг юксалиши **бадий ҳунармандчилик**нинг турли шаклларида ҳам намоён бўлди. Уларнинг айримлари меъморчилик билан, баъзилари кошинкорлик, ёғоч ва тош ўймакорлиги билан ҳам боғлиқ эди. **Қабртошлар**га қисман ислимий ўсимликсимон, асосан геометрик нақшларда ҳаттотлик намуналари билан сўзлар битилган. Бу ёзувлар чуқур, қуйма ўйиқларда битилган. Қабртошлар сағана ёки супа шаклида бўлиб, маҳаллий хом ашё - бўз рангли мармардан, айрим ҳолларда ўта ноёб тошлардан ишланган. **Ёғоч ўймакорлиги**да Гўри Амир, Шоҳизинда, Яссавий мақбаралари эшиклари, шунингдек, XV асрга оид уй устунлари ўймакор нақшлар билан ишланган. Бу даврда **металл ўймакорлиги** (кандакорлик) тараққий этади. Буюм ва идишлар зарҳал бронза, латун, қизил мисдан ишланган. Нақшлар ўйиқ ва бўртма усулда, қимматбаҳо тошлар қадалиб тайёрланган. Яссавий мақбарасидаги улкан шамдонлар, айниқса, икки тонналик қозон бронза қуйиш санъатининг энг юксак намунасидир.

Амалий санъатнинг **кулолчилик** тури учун яшил, зангори тусдаги ёрқин сир устига содда ўсимликсимон нақшларни қора бўёқлар билан тушириш ёки уюрма гуллар ишланиши, бу даврда пайдо бўлган оппоқ садафдек идишларга шаффоф сир устидан кобальт ёрдамида нақш берилиши янгилик бўлди. Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Олдинги асрларда сопол буюмларига нақшлар чизишган, темурийлар даврига мансуб чиннисимон сопол буюмларда кулол-рассом турли услубда оч ҳаворангдан то ложувардга

кадар рангларни қўллайди. Бу даврнинг амалий санъат турларидан тўқимачилик, гиламдўзлик, каштачилик юксак санъат даражасига кўтарилди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёда Темурийлар даврида маданият юксак ривожланди ва камол топди. XIV-XV асрлардаги Мовароуннахр ва Хуросондаги маданий тараққиётнинг тамал тоши буюк соҳибқирон Амир Темур томонидан қўйилди.

Ҳозирги замон фани Амир Темур ва темурийлар даврини ҳақиқий Ренессанс – Уйғониш даври деб эътироф этмоқда. Зеро, бу даврда ўтмиш даврлар тажрибаларини ижодий ўзлаштиришга ва янгича ёндашувларга, олимлар, меъмор ва ҳунармандлар, миниатюрачи рассомлар, шоирлар, мусикачилар, янги давр томоша санъати вакиллари олдида турган масалаларни ҳал этишда жиддий янгиликлар киритишга асосланган энг яхши анъаналар тикланди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Мовароуннахрда XIV-XV асрларда маданият равнақининг омиллари ва шарт-шароитлари.
2. Темурийлар шажарасини жаҳон тарихида энг маърифатли шажара эканлигини мисоллар билан тушунтиринг.
3. XIV-XV аср Мовароуннахрдаги маданий юксалишнинг асосий белгилари.
4. Темур ва темурийларнинг маданий сиёсатида меъморчиликнинг ўрни ва аҳамияти.
5. Ўзбек адабиёти равнақида Навоий, Бобурларнинг роли.
6. Камолиддин Беҳзод ижодининг тасвирий санъат ривожига аҳамияти.
7. Улуғбек илмий мактабининг ютуқлари ва унинг жаҳон фани учун аҳамияти нимада?
8. Темур ва темурийлар даври маданиятининг ҳозирги шароитдаги аҳамияти.
9. Темур ва темурийлар маданий меросини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган ишлар.

9- мавзу: XVI–XIX аср биринчи ярмида минтақа халқлари маданияти.

Режа:

1. Мовароуннахрдаги ижтимоий-сиёсий вазият ва маданий ҳаёт.

2.Ўрта Осиё хонликларидаги ижтимоий-фалсафий тафаккур.

3.Абулғозий Баҳодирхон ва унинг «Шажарайи тарокима» ва «Шажарайи турк» асари.

4.Бухоро ва Қўқон хонлигидаги адабий муҳит.

1.Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий вазият ва маданий ҳаёт.

XV аср охирида Мовароуннаҳр тахти учун темурий шаҳзодалар ўртасидаги тинимсиз курашлар оқибатида салтанат таназзулга юз тутди. Натижада Мовароуннаҳрни эгаллашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Муҳаммад Шайбонийхон учун қулай тарихий вазият вужудга келди. Унинг темурийларга қарши 1500-1509 йилларда олиб борган шиддатли курашлари оқибатида Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонни ўз ичига олган Шайбонийлар давлати вужудга келди ва ўзбек давлатчилиги тарихида шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даври бошланди. Самарқанд пойтахт шаҳар деб белгиланди. 1510 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Эрон сафавийлари шоҳи Исмоилдан мағлуб бўлиб, қатл этилгач, Хуросон қўлдан кетди. Тахтга Кўчкунчихон (1510-1530) чикди. Бироқ шайбоний зодагонлар, ҳарбий қўмондонлар жипслашиб, Исмоилшоҳга қарши курашиш ўрнига Шайбонийхон бирлаштирган вилоятлар ва ерларни тақсимлашга киришдилар, улар ўртасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Шайбонийлар орасида юз берган маънавий парокандаликдан фойдаланиб Исмоил Сафавий тез орада Хуросон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳрда эса Шайбонийлар ҳукмронлиги сақланиб қолди. Убайдулла Султон бошчилигидаги шайбоний султонлар бу тазйикни бартараф этиб, мамлакат худудини сақлаб қолишга эришганлар.

Хоразмда Исмоилшоҳ ҳукмронлигига, унинг шиалик диний мазҳабига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шаҳрининг қозиси Умар қори ва Саид Ҳисамиддин етакчилик қилди. Улар Шайбонийлар авлодидан бўлган Берка султоннинг ўғли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишини таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан келиб Вазир, Урганч, Хива, Хазораспни Исмоилшоҳ қўшинларидан тозалади. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди, Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. Арабхон (1602-1621) даврида пойтахт Хивага кўчирилди.

Мовароуннаҳрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғинбарот урушлар, ўзаро ички курашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти ноиби бўлиб келган Убайдулла султон

1533 йилда Шайбонийлар сулоласининг олий ҳукмдори этиб кўтарилди. Убайдулла султон Самарқанддаги Кўчинчихон авлодлари қаршилиги сабабли олий ҳокимиятни Бухорода туриб бошқарарди. Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан кучайди ва Мовароуннаҳрнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантирилди. **Абдуллахон II** даврида (1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий ҳукмдор деб эълон қилинган бўлса-да амалда ҳукмдор Абдуллахон II эди) 1557 йилдан бошлаб пойтахт расман Бухоро бўлиб қолади ва бу сана тарихга Бухоро хонлиги ташкил топган йил бўлиб кирди. У ҳукмронлик қилган йилларда мамлакат иқтисодий ва маданий ҳаётида бирмунча ўзгаришлар рўй берди.

Хонликлар тарихи иқтисодий ва маданий ҳаётнинг бир текисда бормаганлигидан, айрим даврларда силжиш кузатилса-да, хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш авж олган йилларда эса таназзуллик ҳоллари юз берганлигидан гувоҳлик беради.

Шайбонийлар, хусусан Абдуллахон II даврида деҳқончилик ишларини ривожлантиришга аҳамият берилди. Зарафшон, Сирдарё, Амударё, Чирчиқ, Вахш, Мурғоб дарёлари бўйларида кўплаб каналлар, анҳорлар, ариқлар қазилиб, атрофдаги ерларга сув чиқарилган, янги экинзорлар ва боғлар барпо этилган. Биргина Қашқадарё бўйларидаги ерларга сув чиқарувчи ўндан ортиқ каналлар қазилганлиги ва ишлаб турганлиги маълум. Абдуллахон II даврида қурилган Зарафшон дарёсидаги Кармана, Меҳтар Қосим, Чаҳорминор, Жондор кўприк-сув айирғичлари, Сангзар дарёсидаги Туятортар канали, Амударё-Чоржўй канали, Тошкент вилоятидаги Заҳариқ, Нурота тоғлари сувларини тўпловчи Оқтоб ва Банд сув омборлари йирик иншоотлардан эди. Бу тадбирлар ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳаларнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Хива хонлигида ҳам сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилган. 1681 йилда барпо этилган, узунлиги 143 км бўлган Шоҳобод, хон Али Султон (1558-1567) даврида қурилган узунлиги 96 км бўлган Ёрмиш, Янгиариқ ва бошқа ўнлаб каналлар деҳқончиликнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Хонликларда пахта, ипак ва жун газламалари етиштириш, тикувчилик, кулолчилик, темирчилик, заргарлик, кўнчилик, дурадгорлик асосий ҳунармандчилик тармоқлари ҳисобланарди. Деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари Эрон, Ҳиндистон ва бошқа қўшни мамлакатлар бозорларида ҳам сотилар эди.

Маданий-маърифий ҳаётда бир қатор тадбирлар амалга оширилган. Бу йирик шаҳарларда бунёд этилган масжид, мадраса, работ, карвонсарой, ҳаммом, бозор ва бошқа қурилиш мажмуаларида яққол кўзга ташланади.

Ҳозирги кунгача қад кўтариб келаётган Бухородаги Мир Араб, Абдуллахон, Қулбобо, Қўкалдош, Калон, Абдулазизхон, Убайдуллахон мадраса ва масжидлари, Тошкентдаги Қўкалдош, Қаффоли Шоший, Бароқхон мадрасалари, Самарқанддаги Шердор ва Тиллакори мадрасалари, Хивадаги Араб Муҳаммадхон, Шерғозихон, Муҳаммад Амин Иноқ мадраса ва масжидлари хонликлар даврида қурилган ва юксак маҳорат билан безатилган меъморчилик ёдгорликларидир. Мактаб ва мадрасаларда ёшларни ўқитиш, таълим-тарбия ишлари йўлга қўйилган. Мактаб таълимида болаларга ўқиш-ёзиш ва ахлоқ-одоб қоидалари ўргатилган. Мадрасаларда эса диний илмлар, шунингдек, грамматика, мантиқ, алжабр, хандаса, ҳисоб амаллари ўргатилган. Мадрасани битирганлар қози, унинг ёрдамчиси, масжид имоми лавозимида ишлаганлар, мударрислик қилганлар.

2.Ўрта Осиё хонликларидаги ижтимоий-фалсафий тафаккур.

Ўрта Осиё ҳудудида X-XII асрларда вужудга келган сўфийлик тариқатлари бу даврга келиб нафақат диний соҳада, балки сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ҳам муҳим роль ўйнай бошладилар. Айниқса нақшбандийлик тариқати кенг қулоч ёйди. Сиёсий ҳокимият шайбонийлар сулоласи қўлига ўтиши билан темурийлар давридаги диний арбоблар ўрнини янгилари эгаллай бошлади. Хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярмидан Жўйбор хожалари (шайхлари) нуфузи кучайди. Машҳур Махдуми Аъзам Косоний (1549 йил вафот этган)нинг шогирди бўлган Жўйбор шайхларидан Хожа Муҳаммад Ислон ва унинг ўғли Хожа Саъдлар мамлакат маънавий, сиёсий-иқтисодий ҳаётида етакчи роль ўйнайдилар. Улар XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоронинг шайхулислонлари, шайбонийлар ҳукмдорларининг пирлари бўлишган. Уларнинг Жўйбор хожалари номини олиши Хожа Муҳаммад Ислоннинг бобоси Хожа Муҳаммад Яҳё Бухородаги Жўйбор деган мавзегга кўчиб келиши билан боғлиқдир. Жўйбор хожалари ўзларини ислом динини тарғиб қилиш учун Маккадан Нишопурга, ундан Бухорога келган Имом Али Муртазо авлоди деб ҳисоблаганлар.

Хожа Муҳаммад Ислон шайбонийлар давлатидаги тож-тахт учун бўлган курашларга аралашиб, ўз муриди Абдуллахон II нинг тахтга чиқишига ёрдам берган. Шу туфайли унга Бухоро яқинидаги Сумитон қишлоғи инъом этилади. Жўйбор хожаларининг ота-боболари Бухоро яқинидаги Чор бакр мазорига қўйилгани учун XVI асрдан бошлаб бу ер зиёратгоҳга айлантирилган.

XVI асрдан эътиборан Ўрта Осиёда ижтимоий-фалсафий тафаккур икки босқич (XVI-XVII асрлар ва XVIII-XIX асрнинг биринчи ярми)да ривожланган. Биринчи босқичга Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Иноятullo Бухорий каби ўз даврининг етук файласуфларини киритиш мумкин. Улар фалсафа, тарих, тилшунослик бўйича кўплаб асарлар муаллифлари бўлишлари билан бирга фалсафий характердаги кўплаб шарҳлар ҳам ёзишган. Масалан, Юсуф Қорабоғий

(1563-1647) ўтмишдаги буюк файласуфларнинг анъаналарини давом эттириб, XVI-XVII асрларда фалсафанинг Ўрта Осиёдаги тараққиётига катта ҳисса қўшган. Унинг “Рисолаи ботинийа” (бу асар “Етти жаннат” номи билан машҳур), “Фи таърифи илм” (“Илм таърифида”), “Мафотих” (“Калитлар”) ва бошқа асарлари маълум. Олим, шунингдек, араб тили, мантиқ, риёзиёт, луғатшунослик ва фикҳ масалаларига оид қатор рисоалар, шеърлар ҳам ёзган.

Ўрта Осиё фалсафий тафаккури Ҳиндистондаги Бобурийлар давлатига ҳам ёйилиб, ҳинд фалсафаси билан маълум даражада уйғунлашган. Бунда Бедил фалсафаси кенг тарқалган. Бедил инсон эркинлиги, тафаккури ҳақида фалсафий фикрлар баён этган. Унинг йирик асари “Чор унсур” (“Тўрт унсур”, 1703)да тўрт унсур - ҳаво, сув, ер, олов тўғрисида; ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақида сўз юритилади. Бедил “Ирфон” (“Билим”, 1711-12; “Комде ва Мудан”, “Нукот” асарлари ҳам шунинг таркибида) достонида фалсафа, тарих, табиат, адабиёт ва илоҳиётнинг хилма-хил масалаларига тўхталган. Бедилнинг ижтимоий масалаларга оид қарашларида маърифатпарварлик, мурувват ва одамийлик асосий ўринни эгаллайди. Унинг асарлари айниқса XIX асрдан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Иккинчи босқичда айрим шарҳлар, фалсафий рисоалар ёзилган. Фалсафий тафаккур соҳасидаги йирик муаллимлар бу даврда учрамайди, тасаввуф таъсири кучайган, ижтимоий-сиёсий характердаги шеърлар битган шоирлар ижод қилган.

Табиий фанлар. XVI-XIX асрларда ўтган даврга нисбатан Ўрта Осиё табиий фанлар ривожига бирмунча турғунлик ҳолати вужудга келди. Бу жамият маданий ҳаётида ва мусулмон руҳонийларининг мутаассиб қатламини нуфузи кучайиб кетиши билан боғлиқ эди. Шунга қарамай Ўрта Осиёлик олимлар ўтмишдаги буюк аجدодлари Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи каби алломаларнинг асарларига шарҳлар ёздилар, янги ғояларни ўртага ташладилар. Бу давр математик олимлари қаторида Муҳаммад ал-Ходи Тож ал-Сайидий, Латиф Муҳаммад ибн Бобо Самарқандий (Бобокалон Муфтий номи билан шуҳрат қозонган), Муҳаммад Амин ал-Мўминободий, Абдусамад ибн Қози Муҳаммад Акбархон (Хон Улум лақаби билан машҳур), Турсун аз-Зоминий ал-Фархизий, Соқи Муҳаммад ибн Муҳаммад Амин ас-Сон Чаҳорёқий, Мирза Бадеъ девонларини кўрсатиш мумкин.

Бу олимлардан Латиф Муҳаммад ибн бобо Самарқандий (XVI аср)нинг Ўрта Осиёдаги мадрасаларда XVII–XIX асрларда дарслик сифатида ўқитилган “Рисола дар илми ҳисоб” (“Ҳисоб илми рисоласи”), “Васийат бар чаҳор қисм” (“Тўрт хил васият”) ва бошқа асарлари диққатга сазовор.

Қозизода Румийнинг набираси Маҳмуд Муҳаммад Мирам Чалабий астрономиява математикага оид бир қанча асарлар ёзган.

Аштархонийлардан бўлган Бухоро хони Субхонқулихон илми нужум (астрономия)га доир “Лубб ул-лавийиҳ ул-қамар фил-ихтиёрот” (“Бахтли соатни аниқлашда ой манзилларининг моҳияти”) рисоласи муаллифи ҳисобланади. Астрономия илми ривожига, шунингдек, Аҳмад Дониш (1827-1897) ҳам “Манозир ул-кавокиб”, “Сайёраларнинг жойлашишлари” асарлари билан муносиб ҳисса қўшган. XVI-XIX асрларда **география** фани ҳам бирмунча ривожланди. Географияга доир махсус асарлардан ташқари мемуар характердаги рисоалар, саёхатномалар пайдо бўлди. Низомиддин Абдували ал-Биржандий, Бобур, Султон Муҳаммад ал-Балхий, Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Маҳмуд ибн Вали, Сайид Муҳаммад Тохир ибн Абдулқосим, Абулғозий Баҳодирхон, Абдулкарим Бухорий, Худойберди ибн Қушмуҳаммад, Абу Тохирхожа Самарқандий кабилар бу соҳага муносиб ҳисса қўшганлар. Жумладан, Биржандий (тахминан 1525 йил вафот этган) “Ажойиб ул-булдон” (“Мамлакатлар ажойиботлари”) асарида Ўрта Осиёда кенг тарқалган бўлиб, унда етти иқлимдаги денгизлар, тоғлар, дарёлар, шунингдек, йирик шаҳарлар – Самарқанд, Бухоро ва Хоразм ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Бобурнинг “Бобурнома”сида Фарғона водийси, Бухоро, Тошкент, Ҳисор, Ҳирот ва Кобулнинг табиий шароитлари ҳақида маълумотлар келтирилган ҳамда бошқа мамлакатлар ҳақидаги географик маълумотлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, аҳолиси ҳақида қизиқарли фактлар берилган.

Ўрта Осиё халқлари ўртасида **тиббиёт**га доир асарлар кенг тарқалган. Уларнинг орасида Шарқ олимларининг тиббиётга оид мумтоз асарларининг таржима нусхалари, шунингдек, маҳаллий олимларнинг рисоалари ҳам бўлган. Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ҳиравийнинг форс тилида ёзилган “Жомеъ ал-фавоид” (“Ҳойдали маълумотлар тўплами”) асари (1511й) кўплаб касалликларни даволашда қўлланма бўлган. У 1882 йил Мулла Муҳаммад Зоҳир ал-Хоразмий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Шунингдек, Нуруллоҳ Аъло ал-Ҳаким, Мулла Муҳаммад Юсуф Қаҳҳол, Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али, Муҳаммад Козим, Солиҳ ибн Муҳаммад Солиҳ Қандаҳорий, Жаъфархўжа ибн Насриддинхўжа, Жунайдулло ибн Шайх ал-Ислом, Муҳаммад Шариф Бухорий ва бошқалар тиббиёт соҳасига оид кўплаб асарлар ёзди. Субхонқулихоннинг “Иҳйо ат-тибб Субҳоний” асари турли касалликларни даволашга бағишлаган.

3.Абулғозий Баҳодирхон ва унинг «Шажарайи тарокима» ва

«Шажарайи турк» асари.

Хива хонлигидаги адабий ҳаёт. Хива хонлигининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги воқеалар маданий ҳаётга ҳам таъсир этмай қолмади. Ижтимоий тафаккурнинг барча соҳаларида реакцион ва прогрессив дунёқараш ўртасида кураш олиб борилди. Буни биз ўша даврда яратилган тарихшуносликка оид асарларда ва шеърӣ тўпламлардан кузатишимиз

мумкин. Абулғозий Баҳодирхоннинг икки тарихий асари алоҳида эътиборга сазовор.

Абулғозий Баҳодирхон (1603-1664) машҳур адиб, тарихчи олим ва давлат арбоби, табиб, туркий халқлар шажарасининг яратувчиларидан. Шайбонийлар сулоласидан. Абулғозий Баҳодирхон Хива хони Араб Муҳаммад оиласида (1603) туғилди. Ўн уч ёшлигидан (1616) бошлаб, тож-тахт учун курашларда иштирок этган.

Абулғозий Баҳодирхоннинг оғалари Ҳабаш султон ва Элбарс султон оталари Араб Муҳаммадхонни енгиб, уни Қум қалъасига қамадилар. Отасининг тарафдорлари бўлган катта оғаси Асфандиёр Эронга, Абулғозий Баҳодирхон эса Бухорога Имомқулихон ҳузурига қочди.

1623 йилда акаси Асфандиёрхон Хива тахтини эгаллагач, Абулғозий Баҳодирхон Урганчга ҳоким қилиб тайинланди. Лекин Асфандиёрхон билан ўрталарида низо чиқиб, Абулғозий Баҳодирхон 1627 йилда қозоқ хони Эшимхон ҳузурига қочди; кейин икки йил Тошкент ҳокими Турсунхон билан бирга бўлди.

Кўп ўтмай, туркманларнинг таклифига биноан у яна Хоразмга қайтди. Асфандиёр уни Хива ҳокими қилиб тайинлашга мажбур бўлди. 1629 йилда туркманлар Эронга тобе бўлган Нисо ва Дурунни босиб олдилар. Асфандиёрхон Эрон билан муносабатларнинг тамоман жиддийлашиб кетишидан чўчиб, айбни Абулғозий Баҳодирхонга тўнкади ва уни 1630 йил кишида Эрон подшоҳи ҳузурига гаров тариқасида юборди.

Абулғозий Баҳодирхон шу тариқа 10 йил Эронда, Исфаҳон яқинидаги Таборак қалъасида қамоқда яшади. 1639 йилнинг ёзида у тутқунликдан қочишга муваффақ бўлди. Абулғозий Баҳодирхон бир неча йил тахт учун кураш олиб бориб, ниҳоят 1644 йил Хива тахтига ўтирди.

Абулғозий Баҳодирхон марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун кураш олиб борди. У 1663 йилда ҳокимиятни ўғли Анушахонга топширди.

Абулғозий Баҳодирхон йирик тарихчи олим сифатида ҳам эътиборга сазовор. Унинг “Шажарайи тарокима” ва “Шажарайи турк” асарлари Ўзбекистон, умуман Ўрта Осиё тарихига оид қимматли манбалардан ҳисобланади. Абулғозий Баҳодирхон тиб илмига оид “Манофиъул инсон”(“Инсонга фойдали нарсалар”) номли асар ҳам ёзган.

Абулғозий Баҳодирхоннинг асарлари ичида “Шажарайи тарокима” (“Туркманлар шажараси”), “Шажарайи турк” (“Турклар шажараси”) муҳим ўринни эгаллайди. Муаллифнинг айтишига қараганда, “Шажарайи тарокима” туркман оқсоқоллари ва улуғ бошлиқларнинг таклифига кўра оддий турк кишиси тушунадиган, ҳатто беш яшар турк ўғлони ҳам англайдиган тилда ёзилган. Асарда Одам ато авлодлари, Муҳаммад алайҳиссалом

пайғамбаримизга қадар ўтган пайғамбарлар эсланади, Нух пайғамбарнинг Хом, Сом, Ёфас ҳамда Ёфаснинг ўғли Турк ҳақида ҳикоя қилади, турк, мўғул халқлари тарихи сўзланади, Қорахон ўғли Ўғузхон фаолияти ҳақида тўхталади, бутун ўғуз эли ва туркман халқининг қабилавий таркиби, уруғларининг бир-бири билан боғланган нуқталари, тарихий-этногенезини кўрсатиб ўтилади. Шунингдек, Хива хонлиги билан туркманларнинг сиёсий курашлари ҳам эслаб ўтилган. “Шажарайи тарокима” асари Абулғозий Баҳодирхон тахтга ўтиргандан анча вақт ўтгандан сўнг ёзилганлиги таъкидланган. Бу маълумотга қараганда, 1660-1661 йиллар орасида ижод қилинган. “Шажарайи тарокима” ёзма обидасида туркман қавми билан Хива хонлиги орасидаги сиёсий курашлар, туркманларни итоат қилдириш учун олиб борилган курашлар баён этилган, ўзбек ва туркман халқлари ўртасида иноқлик ўрнатилиши таъкидланган. Абулғозий Баҳодирхон 1630-1639 йиллари Эроннинг Исфахон шаҳрида сиёсий туткунликда яшаган даврларида Рашидиддин, Шарафиддин Али Яздий каби тарихчиларнинг асарлари билан танишган. Бу асарни ёзганда Эрон ва Туроннинг тарихига оид ўн саккизта ёзма манбалардан ҳамда халқ оғзида сақланиб қолган ривоятлардан фойдаланган. Асарнинг ўнлаб қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида, Тошкентдаги Алишер Навоий номли кутубхонада, Ашхободдаги Туркменистон Фанлар академияси кутубхонасида, Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтида ҳамда Истанбул кутубхоналарида сақланмоқда.

“Шажарайи турк”, “Шажарайи турк ва мўғул” (“Туркий халқлар ва мўғуллар шажараси”) – тарихий асар. Эски ўзбек тилида ёзилган. “Шажарайи турк” XIII-XVII асрлардаги мўғул ва турк ҳукмдорлари ҳақидаги маълумотларни, хусусан, Марказий Осиё хонликлари, жумладан, Хива хонлигининг муаллиф яшаган давргача бўлган тарихини ўз ичига олган. “Шажарайи турк” Абулғозий Баҳодирхоннинг ўлими туфайли ниҳоясига етказилмай қолган бўлса-да, унинг ўғли Ануша Муҳаммадхон (1663-1687) топшириғига мувофиқ, урганчлик тарихчи Маҳмуд ибн Мулла Муҳаммад Замон Урганжий томонидан баъзи маълумотлар билан тўлдирилган. “Шажарайи турк” нинг ёзилиш сабаби муаллиф томонидан куйидагича изоҳланган: “Аммо бизнинг ота-ақаларимизнинг бепарволиқи ва Хоразм халқининг бевукуфлиқи, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизнинг Абдуллахоннинг (Абдуллахон II) оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридин то бизга келгунча тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилалитебфикрқилдук, ҳечмуносибкишитопмадук, зарурбўлди (ва) улсабабдин ўзимизайтдук”.

Асармўъжазмуқаддимава 9 бобданташқилтопган. “Шажарайи турк”нинг 7, 8 ва 9-боблари (1644 йилгачакечганвоқеалар) Абулғозихонтомониданёзилган. 1, 6-бобларва 9-бобнингдавоми (1644-1664) МаҳмудибнМуллаМуҳаммадЗамонУрганжийтарафиданбитилган. “Шажарайи турк”дакўплабэтнографикҳамдаХоразмнингижтимоий, иқтисодийаҳволигадоирмаълумотларбор.

Асарнинг бизгача еттидан ортиқ қўлёзма нусха саноати билан келган. Улар Тошкент, Ашхобод, Санкт-Петербургдаги фондларда сақланмоқда.

“Шажарайи турк” омма ташуна диган тилда ва омма бо пу сулда ёзилган лиги билан ажралиб туради. Ходисалар баёнидаги ихчамлик, ифоданинг изчиллиги, воқеаларни латифа ва ғаривоя тусида содида, равонтасириллаш асарнинг муҳим томони ҳисобланади. Манба грамматик курилиши, луғат таркиби нуқтаи назаридан халқсўзлашув тилига яқин туради. Абулғозихон “Шажарайи турк”ни ёзишда илгаридан битилган бир нечта тарихий асарлар, хусусан, Рашидиддиннинг “Жомеъ ут-таворих”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Муқаддимаи Зафарнома” сидан керакли ўринларда унумли фойдаланган. Мазкур асар рус, француз ва немис тилларида нашр этилган.

“Шажарайи турк” ва “Шажарайи тарокима” асарлари ўзбек, туркман, тожик, мўғул халқлари тарихини ёритишда таянч манбалардандир. Б.Аҳмедов, Қ.Муниров, К.Юсупов, Я.Ғуломов, М.Йўлдошев каби олимлар Абулғозий маълумотларидан кенг фойдаланишган. А.Н.Кононов, А.М.Шчербак, С.И.Иванов каби тилшунос олимлар Абулғозий асарларига суянишган. О.Шарафиддинов, М.Юнусов, В.Абдуллаевлар адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этишган.

Абулғозий Баҳодирхон асарларининг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида бир қанча қўлёзма нусхалари мавжуд (инв. № 7668, 1223, 4017).

Хива хонлигида ижод этган адиблардан Андалиб, Паҳлавон Равнақ, Раҳим, Нишотий, Муҳаммад Хокисорларни санаб ўтиш мумкин.

XVII–XVIII асрларда “Тўрўғли” достонлари туркуми ва “Тоҳир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёдхон ва Ҳамро”, “Санобар”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Баҳром ва Дилором” каби достонлар халқ орасида кенг тарқалди. Бу даврда Муҳаммад Юсуф Рожий, Бобожон Санойи, Худойберган Муҳркан, Муҳаммад Ризо Охунд ва бошқа ҳаттотлар ижод этди.

Мунис ва Огаҳийларнинг тарихий асарлари “Фирдавс ул-иқбол”, “Риёз уд-давла”, “Зубдат ут-таворих”, “Гулшани давлат” ва бошқалар Хива хонлиги тарихини ўрганишда беқиёс қимматга эга. Муниснинг “Саводи таълим” асари ёшларни ҳаттотлик санъатини ўрганишларига бағишланган.

Бу даврда Хоразмда кўплаб тарихий, илмий ва бадиий асарлар ўзбек тилига таржима қилинган. Хонликда ўзига хос таржима мактаби шаклланган. Огаҳий, Комил, Санойи, Диловар хожа, Муҳаммад Ёқубхўжа ва бошқалар кўплаб асарларни таржима қилишган.

Комил Хоразмий (1825-1899) шоир, бастакор, ҳаттот ва рассом бўлган. У мусиқага оид “Хоразм нотаси”ни ёзган.

5. Бухоро ва Қўқон хонлигидаги адабий муҳит.

Бухородаги адабий ҳаёт. XVI асрда Самарқанд ва Бухоро мамлакатнинг маданий ва адабий марказлари ҳисобланган. Тарих ва тилшунослик, адабиётшунослик ва сўфийликка доир XVI асрда ёзилган ва бизгача етиб келган асарлар ўша даврдаги адабий, фалсафий ва ижтимоий қарашларни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Бундай асарлар сирасига Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг “Тарихи Абулхайрхоний”, номаълум муаллифнинг “Таворихи гузида Нусратнома”, Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг “Зубдат ал-осор”, Камолиддин Биноий ва Муҳаммад Солихнинг “Шайбонийнома”, Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳоннинг “Меҳмонномаи Бухоро”, Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг “Абдулланнома”, Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома”, Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Бобурнинг “Бобурнома”, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” кабиларни киритиш мумкин.

Ҳофиз Кўҳакий (1490-1584) Улуғбекнинг шогирди Али Кушчининг авлодидан бўлиб, шайбонийлар даврининг етук тарихчиси, мантиқ, фикҳ, калом илми олими бўлган. Унинг “Тарихи али Чингиз” (“Чингизхон ва унинг авлодлари тарихи”), “Шарҳи одобул ал-мунозара” (“Одоб ва ахлоқ тўғрисида мунозара” китобига шарҳ), “Фавоид зиёия” (“Мунаввар фойдалар”) каби асарлари маълум.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода кўплаб адиблар, шоирлар бўлиб, улар орасида форсигўй шоир Абдурахмон Мушфикий ажралиб туради. Ҳажвий шоир сифатида шуҳрат қозонган Мушфикий Абдуллахоннинг сарой шоири бўлгани учун унга аталган кўплаб мадҳиялари сақланиб қолган. Шайбоний ҳукмдорлар, шахзодаларнинг кўплари ҳам шоир бўлишган. Шайбоний, Убайдий, Хоний ва бошқаларнинг шеърлари бизгача етиб келган. Шу даврда ижод этган шоирлардан Мажлисийни қайд этиб ўтиш жоиз. Унинг “Қиссаи Сайфулмулк” достони халқ меҳрини қозонган. Асарда адолат, яхшилик ва эзгулик мадҳ этилган, подшоҳлар адолатга чақирилган, хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ғоялари илгари сурилган. Шоир Ибодулла Сайид Подшохожа ибн Абдулваҳҳобхожа ҳам машҳур бўлиб, у Хожа таҳаллусида ҳам наср, ҳам назмда ижод қилган.

Бухорода бу даврдаги адабий ҳаёт тўртта асосий тазкира – Мутрибийнинг “Тазкират аш-шуаро”, Малехо Самарқандийнинг “Музаққир ал-асҳоб”, Мулла Содик Самарқандийнинг “Риёз аш-шуаро” ва Нурмуҳаммад Насафийнинг “Мазҳар ал-мусаннифин”ларнинг яратилиши билан эътиборга молик.

Турди Фароғий, Мулла Мастий Охундий ва бошқалар шу давр адабиётида прогрессив роль ўйнадилар. Уларнинг ғазалларида ижтимоий-

иқтисодий ҳаётдаги адолатсизликлар қораланди. Шунингдек, Сайидо Насафий ижоди алоҳида ажралиб туради. Унинг “Ҳайвонотнома” асари машҳур. Шоир ҳайвонлар тимсоли орқали адолатсизлик, порахўрлик, амалдорларнинг кирдикорларини фош этади.

Шоир Мужрим Обид ўзбек ва тожик тилларида ёзилган шеърларидан махсус девон тузган. Булардан ташқари, Вола, Шавқий Каттақўрғоний, Хиромий каби шоирлар ҳам ижод қилишган.

Қўқон хонлигидаги маданий ҳаёт. XIX аср бошлари (яъни Олимхон (1798-1809))да хонликнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида ривожланиш маълум даражада содир бўлди. Пойтахт Қўқон шаҳри Марказий Осиёнинг яна маданий марказларидан бирига айланиб борди. Умархон даврида (1802-1822) маданий, илм-фан, адабиёт, шеърият маҳаллий нуктаи назардан ривожланди.

XIX асрда уч ўзбек хонлигида содир бўлаётган ўта нохуш сиёсий ва фикрий танглик илм-фан, маърифий ишлар таназзулга юз тутди, замонавий тараққиётнинг бош омили ҳисобланган илмий янгиликлар мутаассиб, хурофий дин пешволари томонидан таъқиб остига олиниб жиддий тўсқинлик қилинар эди. Натижада ўша даврдаги Европа, Россия ва бошқа халқлар ҳаётида сиёсий танглик кескин илмий-техник, маданий жараёнлардан четда қолиб узоқ давом этаётган турғунликни бошидан кечираётган эди.

Қўқон хонлигидаги таълим ҳақида гапирадиган бўлсак, у даврда мадраса ва масжидларда аксарият диний билимлардан иборат бўлиб дунёвий фанлар ҳам кам бўлса-да ўқитилар эди. Демак, мусулмон мамлакатларида бўлгани каби мадрасаларда олий ва ўрта махсус таълим берилган. Масжид-мактабларда чегараланган ўрта махсус билим берилар эди.

Бу даврда бошқа ўзбек хонликлари маданий ҳаётида бўлгани каби Қўқон хонлигида ҳам ҳаттотлик санъати юксак санъат даражаси мақомига етганлигини кўришимиз мумкин. Сарой, айрим мадрасаларда мавжуд бўлган кутубхоналарда ноёб ва қимматбаҳо қўлёзма ҳамда тошбосма усулда нашр этилган китоблардан иборат бой фондларига эга бўлган.

Қўқон хонлигида халқ ҳунармандчилигини ўзига хос анъанавий услубларга эга бўлган ҳунармандчилик саноат ишлаб чиқарилишида ёғоч ва ганч ўймакорлиги, нақшкорлик, майший ва меъморий кулолчилик ва заргарлик санъати, айниқса тўқимачилик, газмолга гул босиш, каштачилик, сифатли қоғоз ишлаб чиқариш соҳаларида нафақат Марказий Осиёда, балки, кўплаб Шарқ мамлакатларида маълум-машҳур бўлган. Қўл меҳнатига асосланган бўлса-да пойтахт Қўқон заргарлик ва абри баҳор номи билан машҳур бўлган қоғоз маҳсулотлари билан машҳур бўлган бўлса, Шаҳрихон ва Чуст тикувчилик, темирдан тайёрланадиган ишлаб чиқариш маҳсулотлари, Андижон ва Марғилон эса нафис ипак газлама, Тошкент тикувчилик, темир ва мисдан ясалган маҳсулотлари билан машҳур бўлган. Қўқонлик шоир

Абдулкарим Фазлий Намангоний томонидан 1821 йилда ёзилган “Мажмуа уш-шуаро” асари XVIII-XIX аср бошларида Қўқон хонлигидаги адабий ҳаёт ҳақида батафсил маълумот берувчи муҳим манбадир. Возеҳнинг “Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб” тазкирасида 200 га яқин шоир ва олим ҳақида маълумот тўпланган.

XVIII аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири Ҳувайдо эди. Унинг “Девони Ҳувайдо” куллийетидаги шеърларда инсонпарварлик ғоялари, севги, садоқат, ахлоқий поклик тараннум этилган.

Қўқон хони Умархон ва унинг умр йўлдоши, машҳур ўзбек шоираси Нодирабегим ўзлари ижодкор бўлганлари туфайли шоир, тарихчи, адабиётшуносларга ҳомийлик қилишган. Улар атрофида **Қўқон адабий муҳити** вужудга келган. Бу муҳит намояндаларидан Акмал Шер, Муҳий, Муҳсиний, Насимий, Писандий, Рожий, Садоий, Умудий, Фурқат, Шухрат, Амирий (амир Умархон), Бокихонтўра, Гулханий, Ёрий, Завкий, Зорий, Махжуб, Махмур, Мушриф, Низомий, Нодир, Нозил, Ғозийларни санаб ўтиш мумкин. Қўқон адабий муҳити шоирлари ўзбек ва тожик тилларида ижод этишган ва истедодли шоиралардан: Анбар Отин, Баҳри Ойим, Дилшод, Зебунисо, Зийнат, Кароматой, Нодира, Саидабону, Тўтиқиз, Увайсий, Махзуна, Фазилатбону, Фидоийа, Ҳофиза Отин, Хайринисаларни айтиб ўтиш лозим.

Гулханий “Зарбулмасал” асари билан ўзбек адабиёти тарихига масал жанрини бойитган шоир сифатида кирди. Махмур “Ҳапалак” ҳажвий шеърида Қўқон хонлигидаги халқ турмуш тарзини акс эттирган. Ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларидан бири бўлган Махмур ижоди меросида ҳажв санъатининг мураккаб, айнаи замонда, маҳсулдор ва ёрқин усулларида бири – ўз-ўзини фаш этиш усулида яратилган асарлар алоҳида ўрин тутди.

Қўқон адабий муҳитини Жаҳон отин - Увайсий ва Моҳларойим-Нодирабегимларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Увайсий шеърлятида эл-юрт дарди, халқ қисмати, ҳасрати бош мезон бўлган. Нодирабегим шеърляти асосини лирик шеърлар ташкил қилган, уларда муҳаббат, садоқат, меҳр-вафо, айнаи пайтда шарқ аёлларининг дард-аламлари куйланади. Нодирабегим нафақат ажойиб шоира, маърифатпарвар, балки етук давлат арбоби ҳам бўлган. У мамлакатда бунёдкорлик ишларига ҳам катта эътибор берган. Хусусан, бозор ва расталар, масжид ва мадрасалар, карвонсаройлар қурилишига бошчилик қилган. Нодирабегимнинг адабий мероси ўз ғоявий-баддий аҳамияти нуқтаи назаридан мумтоз шеърлятимизнинг гўзал намуналаридир.

XVI асрдан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудида Бухоро, Хива ва кейинчалик Қўқон хонликларининг барпо этилиши хонликдаги халқлар санъатининг кейинги тараққиётига ўз таъсирини кўрсатди. Бунда ҳар бир хонликда анъаналарга кўра, санъат маҳаллий ижтимоий, этник хусусиятлар, географик

мухит, маҳаллий мактаб йўналишида ривожланди. XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярмида бадий маданият марказлари Мовароуннаҳрда (Бухоро, Самарқанд), Хоразмда (Хива) ва Фарғона водийсида (Қўқон, Андижон, Наманган) қарор топди.

Қўқон хонлиги маданий ҳаёти ўтмишида ўзига хос ўрин эгаллаган санъат турларидан бири бу халқ сатираси эди. Халқ сатираси ўша давр ижтимоий-маданий ҳаётида содир бўлаётган турли нохуш воқеалар, зулм ва зўравонликлар ҳамда иллатларни фош қилувчи халқ “қуроли” га айланган эди. Кенг сатира репертуарларига эга бўлган қизиқчи Бидиёршум труппаси шаҳарлараро сайёр саҳналар уюштирар эдилар. Умуман, Зокир Эшон Саъди Махсум, Мулла Ҳошим, Умон қизиқ, Абдулҳасан Қашғарий кабилар раҳбарлигида йигирмадан ортиқ қизиқчи труппалари фаолият кўрсатган.

Бундан ташқари хонлик маданий ҳаётида ўзига хос бўлган дорбозлик, аскиячилик, халқ театрлари ҳосил байрамлари, Наврўз кунлари, диний байрамларда саҳна томошалари намоиш этилар эди.

Меъморчилик. Меъморчилик тараққиётида тўртта давр кўзга ташланади. **Биринчиси** – XVI асрнинг бошидан 60-йилларигача бўлган давр. Унинг хусусияти шундан иборатки, темурийлар даври анъанасини давом эттиришга ҳаракат қилинди. Хусусан, пойтахт Бухорога кўчирилиши муносабати билан унинг бош майдонида Масжиди Калон (1514), унинг қаршисида эса Мир Араб мадрасаси бунёд этилди (1535/36). Маҳалла гузарларда Хожа Зайниддин хонақоҳи ва баланд масжид қурилган. **Иккинчи давр** – XVI асрнинг 60-йилларидан асрнинг охиригача бўлган давр. Унда Абдуллахон ҳукмдорлиги вақтида давлат ҳокимияти мустаҳкамланиши муносабати билан қурилиш ва меъморчилик юксалган. Айниқса, Бухоро ва унинг атрофида кенг қурилиш ишлари олиб борилган. Бухорода ўз таркибига Модарихон мадрасаси (1566) ва Абдуллахон мадрасалари (1588-90)ни бирлаштирган Қўш мадраса мажмуаси, Говкушон мадрасаси (1570) олдида майдон ва Хожа масжиди (1598) қурилди. Шаҳарнинг бош савдо йўли четларида расталар, марказий бозор бунёд этилди. Работнинг шарқий қисмида йирик Қўқалдош мадрасаси (1568-1569), шаҳар четидаги Намозгоҳ масжиди қайта қурилди. Шунингдек, Абдуллахон даврида мамлакатда 1000 дан ортиқ работ ва сардоба, кўплаб масжид, мадраса, кўприк, сув омборлари қурилган. Хусусан, шундай сув омбори қолдиқларидан бири Нурота тумани марказидан 65 км шарқда, эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида ҳозиргача сақланиб қолган. XVI асарда ушбу тўғон ёрдамида 1,2 минг гектар ер майдони суғорилган. Абдуллахон даврида қурилиш ишлари нафақат Бухоро воҳаси, балки Самарқанд, Тошкент, Балх ва бошқа шаҳарларда ҳам кенг кўламда олиб борилган.

Учинчи давр – XVII асрда йирик меъморий мажмуалар қурилиши давом эттирилди. Бухорода Лабиҳовуз (1619-1622) Нодир девонбеги мадраса ва хонақоҳи қурилиши якунланди. Айниқса, Самарқанд ҳокими

Ялангтўшбий Баҳодирнинг ободончилик, қурилиш ишлари соҳасидаги фаолияти эътиборга сазовор. У ўз маблағлари ҳисобига Регистон майдонида Шердор мадрасасини (1619-1636), Улуғбек даврида бунёд этилган Мирзойи карвонсаройи ўрнида Тиллакори мадрасасини қурдирган (1641-1646). Тиллакори мадрасасидан жоме масжиди ва мадраса сифатида фойдаланилган. Масжид беағида бошқа бир обида қурилишига етадиган миқдорда олтин сарфлангани учун “тиллакори” (тилладан ишлов берилган) деб аталган.

Тўртинчи давр – XVIII аср охири - XIX асрлар меъморчилиги. Бу давр меъморий обидалари Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида сақланиб қолган. Бу давр ўзидан ажойиб шаҳарсозлик ансамбли – Хивани қолдирди. Унинг обидалари айнан шу вақтда бунёд этилган. Муҳаммад Амин иноқ (1805), Қутлимурад иноқ (1809), Сайидбой (1842) мадрасалари, Солихбий масжиди (1842) ва бошқалар шулар жумласидандир. Оллоқулихон томонидан қурилган Хивадаги Тошҳовли қасри (1832-1841) Хоразм меъморчилигининг ўзига хос услубини ўзида акс эттирган

Амалий безак санъати. XVI-XIX асрлар амалий безак санъатида икки асосий йўналиш-расмий ва халқ санъати мавжуд бўлган. Халқ санъати изчил, бирмунча эркин, ҳаётга яқинроқ бўлган. Халқ санъати кўп турли анъаналарни сақлаб қолган, бироқ XVII аср охиридан эътиборан унинг ривожланишида турғунлик ҳолатлари кузатила бошланди, буюмлар тури, шакли ва беағи соддалашиб борган.

XVI аср охири – XVII асрда амалий безак санъати секин ривожланди, бу мужассамот тузилишидаги бир хилликда, безакнинг мураккаблашуви ва вазминлашувида, гулларнинг майдалашуви ва такомиллашувида, ташқи безакнинг кучайишида ўз ифодасини топди.

XVIII асрдаги мураккаб тарихий шароитларда амалий безак санъати гарчи секин ривожланса-да, бироқ у ўзининг асосий ҳаётийлик мазмунини ва ип матолар ишлаб чиқариш, ипакчилик, гиламчилик, палос тўқиш, заргарлик, кулолчилик, чарм, тош, ёғоч, металлга бадий ишлов бериш каби барча турларини сақлаб қолди. XVIII асрнинг охирида амалий безак санъати тараққиётида юксалиш кўзга ташланиб, у XIX асрнинг сўнгги чорагига қадар давом этган. XIX асрнинг биринчи ярмида қатъий шакл мужассамотини тузишга интилиш кузатилади. Бу хусусиятлар, айниқса, бадий ҳунармандчилик (абрли матолар гули, зардўзлик, кандакорлик)да аниқ кўзга ташланади. Нақш мужассамоти ва мавзу шаклига кўра бир оз қатъий, сипо ва ташқи кўриниши такомиллашган. Хонадонларда яратилган кашталарда XVIII аср санъати хусусиятлари (соддалик ва гўзаллик) узоқроқ сақланган. Бу давр амалий безак санъатининг барча соҳалари шакл, расм ва ўзига хослигини сақлаган.

Миниатюра. Мовароуннаҳрда миниатюра санъати XVI-XVII асрнинг биринчи ярмида равнақ топди. Ўрта Осиё халқлари орасида миниатюра санъати “нақши нигор” номи билан маълум бўлган. Бугунги кунларимизда жаҳон музейлари тўпламларида Ўрта Осиё мусаввирлари томонидан безатилган 60 дан ортиқ нодир қўлёзмалар сақланади. Маҳаллий ва хиротлик усталарнинг ўзаро ижодий ҳамкорлиги туфайли Самарқанд ва Бухорода миниатюра мактаблари гуллаб-яшнади. Бехзод анъаналари билан боғлиқ биринчи йўналиш қаламтасвирининг ўта нозиклиги, манзара ва меъморий тасвирларга бойлиги, жарангдор, тиниқ рангларнинг уйғунлиги, мураккаб мужассамоти билан диққатга сазовор. Маҳмуд Музаҳҳиб ва Чағри Мухассин (Низомий асарларига ишланган расмлар, 1537-38 йиллар), “Ашъор”ни безаган номаълум мусаввир (1529 й.) ва бошқалар машҳур бўлган. Иккинчи йўналиш қаҳрамонлар сонининг чекланганлиги, тасвирий воситанинг лўндаллиги, ихчамлиги, кескин рангларга бойлиги билан фарқланади. Жумладан, Шайбонийлар даврида ҳукмдорлар учун шажаравий, тарихий асарлар кўплаб яратилиб, улар миниатюралар билан безатилди. Хусусан, Муҳаммад Шодининг “Фатҳнома” (1502-1507), Маъсуд ибн Усмон Кўхистонийнинг “Тарихи Абдулхайрхоний” ва бошқалар шулар жумласидандир. Миниатюраларда ҳукмдорлар ва уларнинг турли ҳаётий жараёнлардаги тасвирларидан ташқари, тасаввуф ғоялари, фольклор, меҳнат ва ижод, табиат, ҳайвонот дунёси каби мавзулар акс эттирилди.

XVIII асрда маданий ҳаётнинг кескин пасайиши кузатилади. Аммо шундай бўлса-да, китобат санъатининг ривожланиши мусаввирларнинг фаоллашувиغا олиб келди. XIX аср бошларида яратилган қўлёзмалардаги сураатларда аввалги бадиий нафосат кўринмайди. Ҳиндистон, Кошғар ва Эрон миниатюра мактабларига тақлид ортди. Хусусан, Навоийнинг “Хамса”сига ишланган миниатюралар (1824, Фарғона қўлёзмаси) мавзуи, бадиий талқини ўта жўн, ранглар мажмуи тор, оҳанги сўниқ ва ясамалиги билан ажралиб туради.

Муסיқа. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида муסיқий ҳаёт асосан пойтахт ва йирик шаҳарларда жонланди. Моҳир муסיқачилар худди аввалги даврлардаги каби ҳукмдорлар саройида тўпланган. Ўтмиш анъаналарига садоқат, ворисийлик, моҳирона ижрочилик санъати туфайли Бухоро ва Самарқанд Ўрта Шарқнинг муסיқа марказларига айланди.

XVI аср бошида Хуросоннинг, Хирот ва бошқа шаҳарларидан Мовароуннаҳрга кўплаб муסיқачилар келди. Бухорога Ҳусайн Удий, Ғулом Шоди ва бошқа атоқли қўшиқчилар, созандадар, муסיқа назариётчилари кўчиб келди. Бу маълум даражада маҳаллий муסיқа-ижрочилик ва муסיқий-назарий фаолиятнинг жонланишига олиб келади. XVI-XVIII асрда мақом жанри тараққий этди. XVIII аср ўртасида Бухоро (ўзбекча-тожикча) Шашмақоми шаклланди.

Мовароуннахр муסיқачилари Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Афғонистон, Хитой, Русия давлати билан муסיқий алоқалар ўрнатганлар. Ушбу мамлакатларнинг муסיқачилари ва шоирлари ижоди Ўрта Осиё шаҳарларининг муסיқий ҳаётини қандайдир маънода бойитишга хизмат қилди.

Бу даврнинг муסיқий ҳаётида Нажмиддин Кавкабий, Жаъфар Қонунӣ, Али Дўст Найи, Ҳофиз Маҳмуд, Ҳофиз Мираклар машҳур бўлишган. Хусусан, Нажмиддин Кавкабий муסיқашунос, шоир, бастакор бўлиб, муסיқа илми ва амалиётининг турли масалаларига доир илмий асарлар ёзган. “Рисолаи муסיқий” асарида илми муסיқий, ўн икки мақом тизимида оид назарий тушунчалар бериб, турли зарб-усулларининг номини келтириб таърифлаган, куйнинг амалиётидаги хиллари ҳақида маълумот берган. Кавкабий мақомларни кеча-кундузнинг қайси соатларида ижро этилиши ва ҳар хил руҳий ҳаловатдаги кишиларга таъсири масалаларини баён этган. Айниқса, Дарвиш Али Чангий шуҳрат қозонган. Унинг “Рисолаи муסיқий” асарида XV аср охири – XVII аср бошида Мовароуннахрда яшаган, ижод этган ижрочилар, бастакорлар ҳақида батафсил маълумот тўпланган.

Шундай қилиб, XVI-XIX аср биринчи ярмида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши бир мунча сусайган бўлса-да, Мовароуннахр аҳолисининг маданий даражаси нисбатан юқориликча қолган.

Театр. XVI-XVIII асрларда масҳарабозлар театри нафақат пойтахт шаҳарлар – Бухоро, Хива, Қўқонда, балки бошқа шаҳарларда ҳам фаолият олиб борган. Турли хонликлардаги театр гуруҳлари бир-биридан ижро усули, маҳорати, репертуари ва тақдим этиш шакллари билан фарқ қилишган.

Бухоро воҳасида XVIII-XIX асрларда Сайфулла масҳара, Зокир масҳара, Эргаш масҳара ва бошқалар ўз спектакллари билан томоша кўрсатганлар.

Қўқон хонлигида XVIII аср бошида қизиқчилик театри фаолият юритган. Муҳаммад Солиҳ Бидиёршум кўплаб оғзаки пьесалар ижро этган. Бидиёршум труппасида 30 дан ортиқ актёрлар, қизиқчилар (Баҳром қизиқ, Мўмин қизиқ, Давлатёр қизиқ ва бошқалар) бўлган. Улар шаҳарнинг Чорсу майдонида, баъзан хон саройида қизиқчилик қилганлар.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёда кўғирчоқ театри кенг тарқалган. Унинг “Қўл кўғирчоғи”, “Чодир хаёл” каби турлари бўлган. Уларнинг ҳар иккисидан биттадан асосий пьеса – Полвон качал (“Қўл кўғирчоқ”) ва “Саркардалар” – “Амалдорлар” (“Чодир хаёл”) бўлган. XIX асрда Ўзбекистон ҳудудида Шосолих, Ғафур, Ҳалфараңг (Қўқон), Орифжон кўғирчоқбоз, Азим бурун, Дониёр (Тошкент), Жўра Қайроқ, Ҳамро кўғирчоқбоз (Самарқанд), Шариф Сайёҳ, Қори ҳожи (Бухоро) ва бошқа уста-кўғирчоқбозлар ўз мактабларини яратганлар.

Бу даврда рақс санъати ҳам юксак ривожланган. Халқ-рақс санъатининг Фарғона мактаби ўз таркибига қуйидаги рақс турлари ва гуруҳларини олган: “Катта ўйин”, “Хонаки ўйин”, “Ялла” ва бошқалар. Шулардан “Катта ўйин” мураккаб рақс композициясига эга бўлиб, 60 усулдан ташкил топган.

Хоразмда “Мақом ўйин”, “Лазги”, “Қайроқ ўйин”, “Ялла” ва бошқа рақс турлари тарқалган.

Бухорода рақс мактаби еттита катта ва кичик шакллардан ташкил топган: “Мақом ўйин”, “Қайроқ ўйин”, “Хонаки ўйин”, “Занг бози”, “Ялла” ва бошқалар.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида сайёр цирк артистлари – дорбозлар, акробатлар, кўзбойлоқчилар, жонглёрлар, ҳайвон ўргатувчилар ва бошқалар шаҳар ва қишлоқлар майдонларида томоша кўрсатиб, ўзларининг маҳоратларини намойиш этишган.

XVIII аср охири - XIX аср бошида Ўрта Осиё хонликларида анъанавий театр фаолиятида ўзига хос услубий кўринишлар пайдо бўлди. Бухоро амирлигида, масалан, масхарабоз, кўғирчоқбоз, раққос ва бошқаларнинг уюшмалари вужудга келди, бу ўз навбатида уларнинг репертуарлари бойишга ва ижрочилик маҳоратининг ошишига олиб борди. Хоразм анъанавий театрида 2 туркум томошалар- “Тўқма” ва “Хатарли” ўйин яхши шаклланди. Фарғона ва Тошкентда қизиқчилик ва аския тараққий этиб, сўз санъатига алоҳида эътибор берилди.

Шундай қилиб XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари тарихи фақат ўзаро урушлар, ички низолардан иборат бўлиб қолмаган. Ҳатто шундай оғир кезларда ҳам мамлакатда маданий ҳаёт ривожланишда давом этган. Гарчи XIV-XV асрлардаги каби юксак даражага эришилмаган бўлса-да, унинг ютуқларини сақлаб қолишга, уни янги ғоялар билан бойитишга ҳаракат қилинган.

Шундай қилиб, XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё жамияти ҳаёти нотекис ривожланган; айрим ўн йилликларда эришилган ютуқлар, кўпинча ўзаро низолар туфайли юзага келган навбатдаги таназзул даври билан алмашган. Бироқ ана шундай оғир дамларда ҳам ўзбек халқининг ижодкорлик фаолияти тўхтамаганидан фақат фахрланишимиз мумкин. Қишлоқ, шаҳарлар қайта қад кўтарган. Ҳунармандчилик турлари ривожланган. Халқ усталари томонидан бунёд этилган маҳобатли меъморий обидалар бутун дунёга машҳур бўлган. Ҳар қандай оғир, ноқулай шароитларда ҳам халқимизнинг ижодий тафаккури ривожланишда давом этган. Улар орасидан кўплаб иқтидорли олимлар, мутафаккирлар, кўшиқчилар, мусиқачилар, рассомлар, меъморлар ва қурувчилар етишиб чиқди.

Такрорлаш учун саволлар

1. XVI-XIX асрларда Мовароуннаҳрда кечган маданий жараёнларни изоҳланг.
2. Ўрта Осиё хонликларидаги ижтимоий-фалсафий тафаккур.
3. Абулғозий Баҳодирхон ва унинг «Шажарайи тарокима» ва «Шажарайи турк» асари.
4. Бухоро ва Қўқон хонлигидаги адабий муҳит.
5. XVI-XIX асрларда яратилган қандай санъат асарлари ва меъморчилик ёдгорликларини биласиз?
6. XVII асрни биринчи ярмида Мовароуннаҳрда рўй берган маданий таназзулнинг сабаблари нимада?
7. XVIII асрни иккинчи ярмида Марказлашган давлатчилик вужудга келишининг маданий тараққиётга таъсири қандай бўлди?
8. XVIII-XIX асрларда адабиёт ва санъатга оид қандай йирик асарлар яратилган?
9. XVIII-XIX асрларда Хива, Қўқон ва Бухорода барпо этилган меъморчилик мажмуалари қайсилар?

10-мавзу: Мустақиллик ва маданий тараққиёт

1. Мустақиллик даврида маданий меросга бўлган муносабат ва унинг ривожланиш босқичлари.
2. Музейларнинг халқимиз маънавий салоҳиятини оширишдаги аҳамияти. ЮНЕСКО Умумжаҳон маданий ва табиий мерос объектлари.
3. Миллий-маданий марказлар ва уларнинг роли.
4. Маданият ва санъат соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг кенгайиб бориши.

1. Мустақиллик даврида маданий меросга бўлган муносабат ва унинг ривожланиш босқичлари.

Мустамлакачилик ва мустабид тузум даврида маданиятимиз катта зарар кўрди. Айниқса коммунистик мафкура маддоҳлари халқимиз маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар. Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Маънавий маданияти юксак, унинг илдизлари бақувват халқнинг ижтимоий онгидан шу халқ маданиятини ҳеч қачон тамомила йўқ қилиш мумкин эмас. Демак маданий меросни тиклаш, уни янада юксак даражага кўтариш учун имконият сақлаб қолинган эди.

Мустақиллик ўзбек миллатининг этномаданий тараққиёт босқичида муҳим давр ҳисобланади. Бу даврда миллий адабиёт, санъат, театр ривож топди, маданий алоқалар кенгайди, маданий-маърифий муассасалар фаолияти такомиллашди, музейларнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ошди. Зеро, юксак маънавиятли жамият қуриш ва жаҳон ҳамжамиятига кириб бориш кўп жиҳатдан маънавий маданиятнинг тараққиёти ва мустаҳкамланишига боғлиқдир.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида маънавий маданиятнинг муҳим жабҳаси бўлган мусиқа санъати ҳам жадал ривож топа бошлади, зеро табиатан нозиктаб, санъатсевар ва санъат аҳлига талабчан ўзбек халқининг мусиқаси кенг кўламли маънавият кўзгусидир. Шўролар даврида асосан мафкуравий қуролга айланган мазкур санъат тури эркинлик йўлига кирди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 декабрдаги “Республикада мусиқий таълим, маданият ва санъат ўқув юртларининг фаолиятини яхшилаш тўғрисида”ги Фармонида кўра уларга 6,5 мингта мусиқа асбоблари ва турли хил техник жиҳозлар ажратилган. Республикамиз Президентининг 1997 йил 8 февралдаги “Миллий рақс ва хореография санъатини ривожлантириш тўғрисида”ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 21 февралдаги Қарори “Ўзбекнаво” ва “Ўзбекрақс” бирлашмаларининг моддий-техник негизини мустаҳкамлашга ёрдам берди.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг миллий қўшиқчиликка бўлган ижтимоий эҳтиёжини эътиборга олиб миллий руҳдаги, халқнинг кўнглига яқин мусиқа асарларини яратишга бўлган қизиқишни доимо рағбатлантирди.

Истиқлолниинг дастлабки кунлариданоқ мусиқа санъати бўйича қатор кўрик-танловлар ўтказила бошланди. Хусусан, 1992 йили Тошкент шаҳрида танбур, сато, қўшнай, сурнай ва бошқа миллий соз ижрочиларининг “Асрларга тенгдош наволар” деб номланган республика кўрик танлови, апрель ойида Тошкент вилоятида ҳаваскор кўғирчоқ театрлари жамоаларининг кўрик-танлови, шунингдек, машҳур санъаткорлар Жўрахон Султонов, Саиджон Калонов, Комилжон Жабборов, Набижон Ҳасанов, Комилжон Отаниёзов, Фахриддин Содиков, Жанак Шомуратовларнинг асарлари ижрочиларининг “Боқий овозлар” деб номланган кўрик-танловлари

ўтказилди. Шу йили Хоразм вилоятида фольклор жамоаларининг, аския, кизикчи ва масхарабозларнинг Қўқонда ўтказилган IX анъанавий кўрик-танлови, лапар, ялла ижрочиларининг Тошкент шаҳрида ўтказилган XI анъанавий кўрик-танлови миллий санъатимиз ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Мамлакатимиз ҳукумати кўшиқчилик санъатидан мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда ҳам унумли фойдаланишга эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда 1995 йил декабрда “**Ўзбекистон - Ватаним маним**” мавзуидаги кўшиқлар кўрик-танлови эълон қилинди. Танлов натижасида юзлаб янги кўшиқлар яратилди, у халқ орасидан чиққан кўплаб истеъдодли санъаткорларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

“Ўзбекистон - Ватаним маним” кўшиқ кўрик-танловининг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган биринчи босқичида 54 мингдан ортиқ санъаткорлар иштирок этди, 10 мингдан ортиқ янги мусикий асарлар яратилди.

Буларнинг барчасини эътиборга олиб, 1996 йил августда “Ўзбекистон - Ватаним маним” кўшиқ байрами ҳақида” махсус фармон қабул қилинди. Фармонда фуқаролар қалбида муқаддас Ватан туйғусини тарбияловчи юксак бадий савиядаги мусиқа асарлари ва кўшиқларнинг яратилишига кенг имконият яратиш мақсадида ҳар йили август ойининг учинчи якшанбаси “Ўзбекистон - Ватаним маним” кўшиқ байрами куни, деб белгилаб қўйилди. Айни пайтда, халқимизнинг кўшиқчилик санъатига бўлган катта қизиқишини эътиборга олиб, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ҳузурида “Ўзбекнаво” гастрол-концерт бирлашмаси ташкил этилди.

Натижада, мазкур кўрик-танлов ҳозирда оммавий тус олди, унда нафақат ўзбек миллий, балки мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа барча халқлар вакиллариининг эркин ижод қилиши, ўз санъатларини намоён этиш имконияти яратилди. Профессионал ва халқ бадий ижодиёти асосида санъатнинг кўшиқчилик турига тенг эътибор берилиши, уларнинг уйғун ривожланишига шароит яратилиши туфайли мазкур санъат тури янада ривож топмоқда.

Дунёни куй, кўшиқсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Акс ҳолда, қалбларимизни мудҳиш бир сукунат эзиб юборган бўларди. Табиатдаги ҳамма нарсда хониш бор: *қушлар чуғури, ёмғирнинг шивалаб ёғиши, барглarning шитирлаши...* Мусиқа эса бутунлай бошқа бир дунё. Унда ёмғир шивири, сувнинг шовиллаши ҳам куй ёрдамида акс эттирилиши мумкин. Биз эса бу оҳанглардан гоҳо қувонамиз, гоҳо хомуш тортамиз.

Мусиқанинг киши рухий ҳолатига таъсири беқиёс. Уни худди атиргул ифорида пайдо бўлган ҳисга қиёслаш мумкин. Зеро, *ҳид ҳам товушсиз мусиқа*дир, дея таърифлаган эди Абу Наср Форобий. Шунингдек, мусиқада даврнинг муҳим чизгилари ўз аксини топади. Шу боис мусиқа санъати

эришган ютуқларга қараб, маълум бир даврда инсоният қозонган муваффақиятлар ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда инсонга руҳий мадад бериш, уни маънавий жиҳатдан тарбиялаш воситаси бўлган мусиқа санъати ривожига юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Санъат, айниқса, мусиқа санъати қалбга маънавий, эстетик завқ беради, ёшларнинг маънавий, руҳий эҳтиёжини қондиради.

Бу фикрни мухтарам Президентимиз ҳам “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарларида таъкидлаб ўтганларидек: ”Энг муҳими, бугунги кунда мусиқа санъати навқирон авлодимизнинг юксак маънавият руҳида камол топишида бошқа санъат турларига қараганда кўпроқ ва кучлироқ таъсир кўрсатмоқда”².

Санъат нафақат маданий ҳордиқ беради, балки кишиларни руҳлантириб, куч-қувват бахш этиб, орзу-мақсадлар сари етаклайди, агар етук билим соҳиблари томонидан яратилган санъат асари ўзининг ҳадди аълосига кўтарилса, мусиқа нафақат куйловчи ҳиссиёт, балки куйловчи ғояга айланади.

Дарҳақиқат Президентимиз таъкидлаб ўтганларидек, “Инсоннинг руҳий камолоти ҳақида гапирар эканмиз, албатта, бу мақсадга мусиқа санъатисиз эришиб бўлмайди.... Мусиқа садолари қайси халқ ёки миллат вакиллари томонидан ижро этилмасин, энг эзгу, юксак ва нозик инсоний кечинмаларни ифода этади”³.

1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг “Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан, Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш, республика Маданият ва спорт ишлари вазирлиги театр ташкилотлари негизида ва театр арбоблари уюшмасида бадиий замонавий саҳнабоп асарлар яратиш мақсадида Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижодий ходимлари уюшмаси қошида “Ўзбектеатр” ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

Театр санъатини ривожлантириш йўлида 1998 йил ноябрь ойида ўтказилган “Ҳумо” халқаро ёшлар театрларининг фестивали алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу фестивалда Ўзбекистон ва Исроил давлатларининг энг яхши театр жамоалари иштирок этдилар. Мазкур фестивал доирасида 32 та

²Ислом Каримов. Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент, “Маънавият”, 2008, 141-бет.

³Ислом Каримов. Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент, “Маънавият”, 2008, 140-бет.

спектакл намоиш этилди, уларни 20 мингдан ортиқ томошабин томоша қилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги маданий алоқалари кенгайиб борди. Миллий театр санъатимиз соҳасидаги илғор ютуқлар чет элларда намоиш қилиб келинмоқда.

Масалан, фақат 2005 йилда Ўзбек Миллий академик драма театри санъаткорлари Туркия, Россия мамлакатларида, Ўзбекистон Ёшлари театри эса Санкт-Петербург шаҳрида ўтказилган Халқаро фестивалларда иштирок этишди.

Ўзбекистонда етакчи театрлардан бири бўлган Муқимий номидаги ўзбек давлат мусиқий театри жамоаси Қоҳира шаҳрида (2005) ўтказилган Халқаро театр санъати фестивалида “Тўда” спектакли билан иштирок этди. Спектакл мавзуси ҳозирги даврнинг энг долзарб муаммоси - ёшлар орасида гиёҳвандликка ружу қўйиш каби мудҳиш ҳалокатли ҳолатларни сахнада санъаткорлар маҳорат билан намоиш қила олишди. Жаҳоннинг 50 дан ортиқ мамлакат театр жамоалари орасида ўзбек театр санъатининг умидли ёш ижрочилари маҳорати юксак баҳоланди. “Энг долзарб муаммони кўтариб чиққанлиги учун” номидаги мукофот билан тақдирланди.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 37 та драматик, мусикали драма ва комедия, опера ва балет, қўғирчоқ театрлари ана шундай вазифаларни бажардилар.

Маълумки, ҳар бир санъат намунаси, жумладан, сахна асари уч жиҳати билан муайян аҳамият касб этади. Булар бадиийлик, тарбиявийлик, маърифийликдан иборатдир. Масалан, Фитратнинг “Абулфайзхон“, Чўлпоннинг “Ёрқиной“, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди“ пьесалари томошабинга эстетик завқ бағишлаши, бадиий таъсир кучи билан баробар, унинг маънавий дунёсини бойитади, фикрлаш қобилиятини тасаввур доирасини кенгайтиради.

Ҳар бир тарихий даврнинг миллат ҳаётида, унинг маданияти ва санъатида ўзига хос ўрни ва аҳамияти мавжуд бўлиб, умуман олганда, инсоният маънавий тараққиёти йўналишларини ҳам акс эттиради. Худди шунингдек, бугунги кунда иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-ахлоқий ҳаёт жабҳаларида муҳим ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бундай туб ўзгаришлар моҳиятини тадқиқ ва таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганларидек, “Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади“.

Барча санъат турлари объектив воқеликни ўзига хос йўллар билан хилма-хил бадиий образларда тасвирлаганидек, театр санъати ҳам уни ўзига хос бадиий образлар орқали кашф этади. Унинг энг муҳим хусусиятларидан

бири - санъатнинг синтетик турига мансублиги, бинобарин, барча санъат турлари (адабиёт, санъат, ҳайкалтарошлик, рақс, музика, кино ва бошқалар) сахна санъатида иштирок этади. Мана шу санъат турларининг ижодий ҳамкорлиги туфайли сахна санъати дунёга келади. Барча санъат турларида бўлгани каби сахна санъатида ҳам спектакл марказида инсоннинг ички кечинмалари, воқеликка муносабати, ҳаётдаги руҳий, маънавий эҳтиёжлари намоён бўлади. Спектаклнинг бадиий қиммати ҳам шу билан белгиланадики, унинг асл моҳият-мазмунида драматург, режиссёр, актёр, рассом, бастакор ва бошқа ижодкорларнинг ҳамкорликдаги ҳаётӣ ва ижодӣ таҷрибаси, истеъдоди аён кўринади.

Театр санъатининг ўзига хос, бошқа санъат турларида учрамайдиган томони шундаки, томошабин сахнадаги ижодкорлар билан мулоқотда бўлади, бирга ижод қилади. Гўзалликка, ижобий ҳодисага эришади, эзгуликни эъзозлайди, салбий ҳодисаларни қоралайди, лаънатлайди. Бир сўз билан айтганда, театр билан томошабин ўртасида самимий ижобий жараён мавжуддир. Бу ўзига хослик томошабин эстетик дидини шаклланишида, камол топишида катта роль ўйнайди. Бундай ҳодиса, яъни ижодӣ мулоқот юксак савияда ижро этилган сахна асарларида юз беради.

Театр санъатида объективлик, биринчи навбатда, драматургия материални тақозо этса-да, бу материал бутун бошли жамоа режиссёр, актёр, бастакор, рассом ва ҳоказоларнинг субъектив идроки билан тўлдирилмагунча санъат даражасига чиқа олмайди. Театр асарининг эстетик жиҳатдан ранг-баранглиги ҳам, маълум ижтимоӣ мақсад ва идеал сари йўналтирилиши ҳам унинг синтетик хусусияти билан белгиланади. Бу нарса айни чоғда санъатда объективлик ва субъективлик, ҳис-туйғу ва тафаккур бирлиги, шакл ва мазмуннинг бир-бирига мос келиши, дунёқараш муштараклиги ва театр ижодкорлари индивидуаллигининг ёрқин ифодасидир.

Бу санъат турининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, театр сахнасида яшайдиган, севадиган, азоб тортадиган, қувонадиган одам билан томоша залида айни шундай яшаётган, севадиган, азоб тортаётган, қувонаётган, нафратланаётган одам ўртасида тўғридан-тўғри бевосита алоқа, мулоқот ўрнатилади. Бошқа санъат турларига нисбатан театрда бадиий ижод қонуниятларидан бири ҳис-туйғу ва тафаккур бирлиги, фаолияти бевосита томошабин қаршисида ва унинг иштирокида содир бўлди.

Маълумки, сахна асари уч жиҳати билан муайян аҳамият касб этади: унда ҳамиша бадиийлик, тарбиявийлик, маърифийлик хусусиятлари мужассам бўлади. Ҳар бир ҳақиқӣ сахна асари томошабинга эстетик завқ бағишлаши баробарида, унинг маънавий дунёсини бойитади, фикрлаш қобилиятини кучайтиради, тасаввур доирасини кенгайтиради. Буларнинг барини Арасту ҳаким „*форигланиш*“ (катарсис) ибораси билан боғлаган эди. Гарчи олим бу иборани фақат *фоҗиа* (трагедия)га нисбатан берган бўлса-да,

уни барча санъат асарларига, хусусан, сахна асарларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Эстетикада беш юз хилдан кўпроқ талқинга эга бўлган фориғланиш тушунчасини, умумий тарзда, *қўрқув, ачиниш, ҳадик* ва *ҳамдardлик* сингари туйғулар орқали рўёбга чиқадиган ҳолат, яъни инсон қалбининг *тозариши* деб изоҳлаш қабул қилинган. Бундай фориғланиш фақат фожей спектакллар орқали рўй бермайди. Қадимги хитойликлар, хусусан, буюк мутафаккир Ли Юй кулги ҳам фориғлантириш хусусиятига эга эканлигини айтиб, инсон кула туриб ўзидаги ўтмиш билан *хўшлашади, янгиланади, тозаради* ва *қалбан яшаради*, деб таъкидлайди. Демак, икки буюк аллома бир-бирини тўлдирган ҳолда, театрнинг фориғлантириш жиҳатида катта аҳамият беради. Дарҳақиқат, театр инсонга *хилма-хиллик бахш этади*, уни *юмшатади*, ғазаб билан беҳосдан кўтарган тошни ерга оҳиста қўйдириб, ўйлашга, мушоҳада қилишга чорлайди. Шунинг учун ҳам театрни санъатнинг барча турлари ичидаги энг таъсирчан санъат тури дейилса, хато бўлмайди. Бунинг устига бир сахна асари ҳар гал қўйилганида у актёр истеъдодининг туғёни натижасида янги спектакль тарзида намоён бўлади.

Театр санъатининг таъсирчанлигига яна бир сабаб шуки, у синтетик санъат туридир. Театрдан бадий адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа, ракс, кўшиқчилик, нотиклик сингари санъат турлари ягона маконда - сахнада спектакль деган ном билан тажассум топади ва биргаликда тенгсиз тарбиявий воситага айланади. Актерлик санъатида бадий образ яратиш масаласи ҳам мафкуравий кураш жараёнида, умуман, санъат майдонида фақатгина назарий аҳамият касб этибгина қолмай, балки амалий аҳамиятга ҳам эга. Чунки шу мавзу доирасига кирувчи сахна образини яратиш диалектикаси, актёрлик санъатининг психологияси, актёрлик истеъдодининг ўзига хос табиати, ижодий индивидуаллигининг шаклланиши ва такомиллашуви, актёр ижодида дунёқарашнинг ўрни ва роли каби масалалар санъатшунослик ва эстетиканинг энг муҳим муаммолари ҳисобланади.

2.Музейларнинг халқимиз маънавий салоҳиятини оширишдаги аҳамияти. ЮНЕСКО Умумжаҳон маданий ва табиий мерос объектлари.

Ўзбекистондаги муҳим тарихий, маданий ва бадий аҳамиятга эга бўлган музейларнинг тўлақонли ишлаши учун қатор чора-тадбирлар кўрилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 декабрдаги “Республика музейларининг фаолиятини яхшилаш чоралари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони, 1999 йил 5 декабрда эса “Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида”ги қарори қабул қилиниши бу масалаларга давлат томонидан алоҳида эътибор қаратилаётганлигини кўрсатади.

Президентнинг 1998 йил 12 январдаги Фармони эса музейлар ишида тубдан бурилиш ясади. Унга биноан барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўллаб-қувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадида Маданият ва спорт ишлари вазирлиги қошида “Ўзбекмузей” жамғармаси ташкил этилди, ўзбек, инглиз, рус тилларида чоп этиладиган илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли “Мозийдан садо” журнали таъсис этилди¹.

Республикамиз мустақиллигининг 15 йиллигига Бойсуннинг сўлим жойларининг бирида қад кўтарган ҳунармандчилик маркази ва халқ амалий санъат музейи халқ анъанавий меъморчилиги андозасида очилди. Бундай музейларнинг очилиши бир томондан давлатимизни анъанавий кадриятларимизга, бой маданий меросимизга катта эътиборидан далолат беради, халқнинг ўз тарихи, маданияти, санъатига бўлган ҳурматини оширади. Энг асосийси ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Мўъжизаларга бой юртимизнинг чекка туманида барпо этилган бу музей ҳам ўзига хос тарбия ўчоғи, ўтмиш билан бугунни, бугун билан келажакни боғлаб турувчи муҳим маданий воситадир.

Абдухолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 685 йиллиги муносабати билан Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуасида жойлашган “Баҳоуддин Нақшбанд тарихий музейи” қайта ташкил этилди. Бу мозийгоҳ тасаввуф тарихига бағишланган Республикамиздаги ягона музейдир. Экспозиция илмий хронологияси милоднинг VII асридан ҳозирга қадар бўлган даврни ўз ичига олади.

Республикамиздаги энг ёш Ўзбекистон кино санъати музейи 2005 йил 22 феввалида очилди. Кейинги йилларда йиғила бошлаган кино тарихига оид ашёлар музей экспонатларидан жой олди. Ўзбекистон кино санъатида экспонатлар, фотосуратлар, сценарийлар, монтаж варақалари ва бошқа ҳужжатлар тўпланиб, 30 мингдан ортиқ сақлаш бирлигидан иборат катта хазинага айланди. Ҳозирги кунда музей жамғармасида Ўзбекистон кино санъати тарихини муҳрлаган 5000 дан ортиқ сурат ва негатив, ўтган асрнинг 20-50-йилларида суратга олинган 48 бадиий фильм сақланмоқда. Шулардан 5 таси ЮНЕСКО “Олтин жамғармаси” рўйхатига киритилган. Улар орасида “Тоҳир ва Зухра”, “Алишер Навоий” каби машҳур тасмалар мавжуд. Ўзбекистон кино санъати музейининг ташкил этилиши халқимиз маданий тараққиёти йўлида қилинган муҳим ишлардан бири бўлиб қолади.

Мустақиллик йилларида Тошкент, Самарқанд ва Шаҳрисабзда буюк Соҳибқирон Амир Темур бобомизга, Фарғона ва Қувада ал-Фарғоний, Андижонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Хоразмда Жалолиддин Мангуберди, Самарқанд ҳамда Нукусда Мирзо Улуғбек, Термизда Алпомиш, Навоий шаҳрида ҳазрат Алишер Навоий каби буюк аждодларимизга

¹// Гулистон. 1998, №2, 5-бет.

бағишлаб ёдгорлик ва мажмуалар барпо этилди. Улуғ алломаларимиз яшаб ўтган жойларнинг ҳаммаси муқаддас қадамжоларга айлантирилмоқда. 2006 йили Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, Хоразм Маъмун академияси ташкил этилганлигининг 1000 йиллиги тантаналари бўлиб ўтди. 2007 йилда эса қадим Самарқанднинг 2750 йиллиги ҳамда Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги ЮНЕСКО билан ҳамкорликда кенг нишонланди.

Халқимизнинг бой тарихи, маданий мероси ва юксак қадриятларини мустақил Ўзбекистоннинг маданий қиёфасини кўрсатувчи омил даражасига кўтариш ва бу билан халқимизни, аجدодларимиз мероси ва уларнинг мислсиз бунёдкорлик хизматларини музей воситалари билан намойиш этиш орқали фуқароларимизда истиклолимизнинг қадрини янада чуқур англаш туйғуларини шакллантириш музейлар фаолиятининг бугунги кундаги асосий вазифаси ҳисобланади.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг **хунармандчилик** ривожига янги давр бошланди, халқ хунармандчилиги бозор қоидаларида қайтадан тикланди. Ўзбекистонда маҳаллий саноат корхоналарининг биринчилар қатори хусусийлаштирилиши натижасида улар майда давлат корхоналарига айлантирилди, янги хунармандчилик корхоналари очилди. Хунармандчилик нафақат ички бозорга балки экспортга ҳам ишлай бошлади. Хунармандчиликнинг ташкилий шакли ҳам ўзгарди: кичик оилавий корхона, яқка тартибдаги меҳнат фаолияти шаклида ривожлана борди. 1995 йил 24-25 октябрда Тошкентда БМТнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси билан амалий ҳамкорликда халқ усталари ва хунармандлари 1–Республика ярмаркаси ўтказилди. 1997 йилда Республика халқ амалий санъати ва хунарманд усталарининг “Усто” ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил топди. Республика Президентининг 1997 йил 31 мартдаги “Халқ бадий хунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ва бошқа тадбирлар Ўзбекистонда хунармандчиликнинг тикланиши ва янада ривожланишида, унинг унутилган баъзи турларини қайта тиклашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хунармандлар махсус ташкилот – “Хунарманд” Республика уюшмасига бирлаштирилди; хунармандчилик субъектлари Ўзбекистонда тадбиркорлар ва фермер хўжаликларининг ҳар йили ўтказиладиган “Ташаббус” республика кўрик-танловида иштирок эта бошладилар. 1996-2005 йиллар мобайнида 10 нафар хунарманд халқ хунармандчилигида эришган ютуқлари учун “Ташаббус” танловининг ғолиби деб топилди.

Мустақиллик йилларида **тарихий обидаларни тиклаш ва таъмирлаш ишларига** катта эътибор берилмоқда. Хусусан, Бухородаги тарихий обидаларда тикланиш ишлари амалга оширилди (Тоқи Заргарон, Тоқи Телпакфурушон, Тоқи Саррофон савдо расталари, Саррофон ҳаммоми, Бозори Корд ва бошқалар). Бундан ташқари, Сомонийлар мақбараси, Абдуллахон, Нодир Девонбеги мадрасалари, Арк мажмуаси Ўзбекистон

усталари, тажрибали мутахассислар, меъморлар, пардоз усталари жалб этилган ҳолда тикланди.

Хиванинг 2500 йиллигига бағишлаб шаҳардаги бир қатор мажмуаларнинг тўлиқ ёки қисман қайта тикланиши амалга оширилди (Муҳаммад Аминхон, Матниёз Девонбеги мадрасалари, Калта Минор минораси, Тошҳовли саройи, Паҳлавон Маҳмуд мемориал мажмуаси, Муса тўра мадрасаси, Нуруллабой саройи, Жума масжид, Исломхўжа минораси, Арк масжиди, Оллоқулихон савдо растаси ва бошқалар). Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллигига бағишлаб Фарғона ва Қува шаҳарларида ёдгорликлар ўрнатилди.

Барча собиқ шўро республикаларида 1990 йилгача РСФСР ҳукуматининг 1929 йил қабул қилинган “Диний уюшмалар тўғрисида”ги қарори амалда эди. Мустақиллик қўлга киритилгач, Ўзбекистонда объектив равишда диний омил кучайди.

Масжид ва мадрасалар, Макка ва Мадинага ҳаж ва умра зиёратига боровчилар сони кескин ортди. 1991 йилда Ўзбекистон ҳукуқий тажрибасида биринчи бор “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” қонун қабул қилинди. Қонунда диний ташкилотлар фаолиятининг янги шароитдаги ҳукуқий асослари, давлат органлари билан ўзаро муносабатлари аниқ белгилаб берилган.

Ушбу қонун ҳар бир фуқарога мустақил, ихтиёрий равишда ўзининг динга муносабатини ифода этиш имконини беради. Давлат, унинг органлари диний ташкилотлар ички фаолиятига аралашмайди, диний маросимларни чеклаб қўймайди. Барча диний ташкилотлар ва бирлашмалар тенг ҳуқуққа эгадирлар. Диний ташкилотлар, ўз навбатида, давлатнинг секуляр (дунёвий) характериini эътироф этади. Диний ташкилотлар давлат ва мактабдан ажратилган бўлса-да, жамиятдан, унинг ижтимоий-маданий ва бошқа соҳаларидан ажратилган эмас.

Мустақил Ўзбекистонда давлат органлари ва диний ташкилотлар раҳбарлари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ва хайрихоҳлик муносабатлари қарор топди. 1992 йилдан Рўза ҳайити (Ийд ал-Фитр) ва Қурбон ҳайити (Ийд ал-Адҳо) байрамининг биринчи кунлари дам олиш куни деб эълон қилинди. Ислом таълимоти ва фалсафасини кенг ўрганиш, ўзбек халқининг диний, тарихий ва маданий меросини чуқур илмий тадқиқ этиш, юқори малакали диншунос, ҳуқуқшунос ва иқтисодчиларни тайёрлаш мақсадида Тошкент ислом университети очилди (1999). Университет қошида тадқиқот маркази ташкил этилган. Марказ республикада ислом тарихи ва исломшунослик бўйича олиб борилаётган тадқиқотларни мувофиқлаштиради ва зарур илмий-услубий тавсиялар ишлаб чиқади.

2014 йилнинг 1 октябрь ҳолатига кўра, республикада 16 конфессияга мансуб 2238 та диний ташкилот, жумладан, 2037 та масжид расмий

рўйхатдан ўтган. Имомларнинг 25%и олий, 73,5%и ўрта махсус диний маълумотга эга, 1,5%и гувоҳнома асосида фаолият юритади. Республикада Тошкент ислом институти (Ислом маҳади), 9 та ўрта махсус ислом билим юртлари ҳамда Православ ва Протестант семинариялари мавжуд. Барча диндорлар Ўзбекистонда ва хорижда нашр қилинган диний адабиётлардан эркин фойдаланмоқдалар. Алоуддин Мансур томонидан Қуръоннинг ўзбек тилидаги дастлабки изоҳли таржимаси “Шарқ юлдузи” журналининг 1990-92 йилги сонларида эълон қилинди, сўнг “Чўлпон” нашриётида жамланиб китоб ҳолида нашр этилди. 2001 ва 2004 йилларда Тошкент ислом университети нашриёти Абдулазиз Мансурнинг “Қуръони Карим маъноларининг таржимаси ва тафсири”ни чоп этди.

Тошкент ислом маданияти пойтахти. Мамлакатимизда мустақиллик шароитида ислом динига берилаётган катта эътибор, хусусан машҳур дин арбоблари Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Бурҳониддин Марғиноний, Хожа Аҳрор Вали ва бошқаларнинг хотираларини нишонланиши, уларга атаб меъморий мажмуалар бунёд этилиши жаҳондаги ислом мамлакатлари назаридан четда қолмади. Айниқса, пойтахтимиз Тошкентда кўплаб масжидлар қурилиши, ўқув юртлари ташкил этилиши, ислом меъморий обидаларини таъмирлашга бўлган ҳукуматимизнинг саъй-ҳаракатлари халқаро ислом ташкилотлари томонидан эътироф этилмоқда.

2007 йил январда Ислом конференцияси ташкилоти (ИКТ) таркибидаги муассасалардан бири – Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Халқаро ислом ташкилоти (АЙСЕЕСКО) томонидан Тошкент шаҳрига “Ислом маданияти пойтахти”, деган ном берилди. Тошкент билан бир қаторда Фес (Марокаш), Триполи (Ливия), Дакар (Сенегал) шаҳарлари ҳам Ислом маданиятининг пойтахти, деб эълон қилинди.

Тошкент шаҳри “Ислом маданияти пойтахти” деб эълон қилиниши юртимиз маънавий-маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди. Қолаверса бу ўзбек халқининг ислом маданий тараққиётига қўшган беқиёс ҳиссасининг беназир эътирофи бўлди. Тошкентда бунга жавобан улкан Ҳазрати Имом мажмуаси бунёд этилди.

3. Миллий-маданий марказлар ва уларнинг роли.

Миллий-маданий марказлар Ўзбекистонда яшовчи муайян бир миллат вакиллариининг миллий-маданий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамият ташкилотлари бўлиб, дастлаб 1989 йилда корейслар, қозоқлар, яхудийлар, арманлар томонидан Республика вилоятларида тузилган. Ҳозирда уларнинг сони 140 дан ортиқни ташкил этади.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов айтганидек: *“Ҳар қандай миллат, у нақадар кичик бўлмасин инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирликнинг, унинг тил, маданий ва бошқа*

хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади”.

Бугунги кунда ер юзида мавжуд бўлган икки юздан ортиқ давлатларнинг аксарияти кўп миллатли (полиэтник) таркибга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири муайян ўзига хослик билан ажралиб туради. Кўп миллатлилик Ўзбекистонга ҳам хосдир. Маълумотларга кўра, 1897 йилда мамлакатимизнинг ҳозирги ҳудудида 70 миллат ва элат вакиллари яшаган бўлса, 1926 йилда уларнинг сони 91 тага, 1959 йилда 113 тага, 1979 йилда 123 тага, 1989 йилда 136 тага етган. Турли миллат вакилларининг мавжудлиги мамлакатимиз ҳаётига ўзига хос ранг-баранглик бахш этмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган миллий сиёсат қуйидаги тамойилларга асосланади:

- миллий мансублигидан қатъи назар, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги;
- фуқароларнинг миллий ҳис-туйғуларига чуқур ҳурмат;
- барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаш, уларнинг ривожланиши учун шароит яратиш;
- миллатлар ва элатларнинг мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш;
- мамлакатимиз халқлари маданиятини ривожлантириш асосида миллатлараро маънавий бирликни мустаҳкамлаб бориш;
- миллатчиликнинг барча кўринишларига нисбатан муросасизлик;

Айни пайтда, мамлакатимизда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, ижтимоий ва миллий адоватни тарғиб қилувчи бирлашма, ҳаракат ва партиялар тузиш ҳам ман этилганини қайд этиш зарур.

Миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш масалалари титул миллат бўлган ўзбекларга алоҳида масъулият юклайди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Республика аҳолиси ўртасида кўпчиликни ташкил қиладиган ўзбек миллатининг муқаддас бурчи она тилини, ўз миллий маданияти ва тарихини тиклашдангина иборат эмас, балки биргаликда ҳаёт кечирувчи камсонли халқларнинг тақдири учун, уларнинг ўзига хос маданий-маънавий хусусиятларини сақлаб қолиш учун, камол топиши ва ўзлигини намоён этиши учун уларга тенг шароит ва имкониятлар яратиб бериш борасида масъул бўлишдан ҳам иборатдир”.

Ўзбекистонда яшовчи турли миллат вакиллари Республика ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш миллий-маданий марказлар фаолиятини муҳим йўналишларидан биридир. Жумладан, хорижий мамлакатлардаги турдош ташкилотлар ҳамда тарихий ватанлари билан дўстлик, ҳамкорлик, маданий-маърифий алоқалар ўрнатиш ва ҳамдўстлик алоқаларини ривожлантириш ва Республика байналмилал маданият маркази, манфаатдор вазирликлар, идоралар, давлат ва жамоа ташкилотлари ҳамда ижодий уюшмалар билан ҳамкорликда мамлакатимизда фуқаролар ҳамжиҳатлиги ва миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашга кўмаклашиш марказнинг асосий вазифалари бўлиб ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, республикаимизда миллий-маданий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган институционал асосларнинг юзага келиши учун ҳам тегишли шарт-шароитлар яратилди. Миллатлараро муносабатларни янада такомиллаштириш, миллий кадриятларни сақлаб қолиш ва ривожлантириш борасидаги ишларни изчил давом эттириш ҳамда миллий-маданий марказлар (МММ) фаолиятини мувофиқлаштириш, уларга ташкилий ва услубий ёрдам беришни йўлга қўйиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги қарори билан Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилгани фикримизни исботидир.

1991 йилда бор-йўғи 10 та атрофида бўлган миллий-маданий марказлар (МММ) сони ўтган даврда 141 тага етди. Улар бугунги кунда миллий кадриятларни тиклаш йўлида кенг қамровли ишларни амалга оширмоқда.

Миллий мансублик бўйича олинганда, республика бўйича араб, белорус, болгар, бошқирд, грек, грузин, дунган, литва, хитой, қрим татарлари ва қорақалпоқларнинг 1 тадан, озарбайжон, поляк ва бухоро яҳудийларининг 3 тадан, тожик, турк ва украинларнинг 4 тадан, арман, немис, уйғур ва яҳудийларнинг 5 тадан, қирғиз ва туркманларнинг 6 тадан, татарларнинг – 9, қозоқларнинг – 14, русларнинг – 19, корейсларнинг – 29 та МММ лари фаолият олиб бормоқда.

Қайд этилган айрим фикрлар ва далиллар ҳам республикаимизда амалга оширилаётган миллий сиёсатнинг моҳиятини англаб етишга хизмат қилади. Айнан шундай сиёсат туфайли мамлакатимизда этник муносабатларнинг тенгҳуқуқлилик, ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамкорликка асосланган ўзига хос сифатий ҳолати – миллатлараро тотувлик қарор топди.

4.Маданият ва санъат соҳасидаги халқаро ҳамкорлиkning кенгайиб бориши.

Мустақилликка эришилгач, ўзбек адабиёти тарихининг янги даври бошланди. Унинг ўзига хос хусусиятларидан бири аввало социалистикреализм методи ўз кучини йўқотганлигида бўлди. Иккинчидан, ўзбек тилининг софлиги ва адабий тил сифатидаги мавқеини тиклаш учун ҳаракат бошланди. Учинчидан, совет даврида қораланиб келинган тарихий

сиймолар (Амир Темур ва б.) ҳақида тарихий мавзуда асар ёзиш имконияти яратилди. Тўртинчидан, ислом дини ғоялари ва арбобларининг образлари бадиий ижодда ўз ифодасини топа бошлади. Бешинчидан, ёзувчилар умуман эркин ижод этиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Олтинчидан, бадиий ижод бирор ижтимоий гуруҳ, партия ёки давлатнинг мафкуравий қуроли эмас, балки халқнинг адабиёти, шу халқ ҳаёти, орзу ва умидларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқди. Еттинчидан, ўзбек адабиёти миллий адабиёт сифатида камол топа бошлади. Бу давр шеъриятида шеърлар секин-аста янги воқеликни юзаки тасвирлашдан унинг ички моҳиятини очишга, янги тарихий - ижтимоий даврнинг маънавий масалаларини ёритишга ўта бошладилар (Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Юсуф ва б.).

Адабиёт ва санъат асарлари мустақил Республикамиз фуқаролари маънавий дунёсини бойитиш, уларни гўзал нарсаларнинг ҳаммасидан баҳраманд қилиш каби ажойиб хусусиятларга эга. Маънавий ғояси юксак, бадиий, жозибали адабиёт ва санъат асарлари кишилар қалбига тезроқ йўл топиш, эстетик ҳиссиётига кучли таъсир қилиш, ҳаётини воқеа-ҳодисаларни чуқур мушоҳада этишга даъват этиш каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун адабиёт ва санъат асарлари кишиларни юксак маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялашдаги бадиий таъсир этишдек воситалик хусусиятидан имкони борича кенгроқ фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадиий адабиётдир”.⁴

Адабиёт ва санъат асарларининг кучи унинг халқчил ва тушунарлилигида, кишилар ички руҳий дунёсига эмоционал таъсир кўрсата олишидадир. Маънавий баркамол авлодни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш муҳимдир.

Маънавий тарбияда ўзбек халқининг бой маънавий меросидан кенг фойдаланиш унинг таъсирчанлиги, самарадорлигини оширишда муҳим омил бўла олади. Ёшларимиз маънавий тарбиясида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Лутфий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир каби классик шоир ва ёзувчиларимиз асарларидан фойдаланишимиз улар қалбини, руҳий дунёсини маънавий бойитишда катта аҳамиятга эгадир. Уларнинг бизга қолдирган бой бадиий-маънавий мероси ўзининг чуқур фалсафий мазмуни, ахлоқий йўналиши билан ажралиб туради.

Классик санъаткорларимиз асарларида *ҳалоллик ва поклик, тўғрилиқ, бировнинг ҳақиқа кўз олайтирмаслик, хиёнат қилмаслик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, диёнатлилиқ, иймонлилиқ, ҳалол луқма*

⁴Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, “Маънавият”, 2008, 136-бет.

билан кун кўриш, ота-онани ҳурмат қилиш каби инсон учун зарур маънавий хислатлар юқори бадий савияда баён этилган.

Маънавий тарбияда Пиримқул Қодиров, Одил Ёкубов, Саид Аҳмад, Ўткир Ҳошимов, Тоҳир Малик каби ёзувчиларимиз; Эркин Воҳидов, Ойдин Ҳожиева, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Рауф Парфи, Муҳаммад Юсуф каби шоирларимизнинг асар ва шеърларидан ҳам кенг фойдаланиш, бадий асарлар, улардаги қаҳрамонларнинг феъл-атвори, ахлоқи, маънавий дунёси тўғрисида суҳбат, мунозара ўтказиш катта самара беради.

Маънавий тарбияда кишилар онги, руҳиятига таъсир этишда театр санъатининг ҳам роли, ўрни ва аҳамияти, таъсир этиш доираси имкониятлари чексиздир. Биз театр санъатини икки томони чархланган шамширга ўхшатишимиз мумкин. У бир томони билан кишилар қалбига ёруғлик олиб кирса, уни юксак маънавийлик томон йўлласса, иккинчи томони билан эса инсон қалбидаги нодонлик, жаҳолат яъни маънавийсизликка ва жаҳолатга қарши курашади.

Халқ ҳаёти ва тарихий ўтмишида рўй берган воқеа-ҳодисаларни гарчанд хикоя ва очерк жанрларида тасвирлаш осон ва қулай бўлишига қарамай, шу даврда йирик насрий асарлар яратилди. Бу жанрларда О.Ёкубов ва П.Қодиров каби тажрибали романнавислар қаторида Х.Шайхов, Муҳаммад Али, Ш.Бўтаев, Х.Давронлар ҳам ижод қилдилар.

Мустақиллик даври **драматургия**сида Амир Темур, Бобур, Улуғбек ва Жалолиддин Мангуберди сингари давлат арбоблари образини яратишга алоҳида эътибор берилди. А.Ориповнинг “Соҳибқирон” драмаси қўшни мамлакатлар театрларида ҳам саҳналаштирилди. Драматург И.Султон 90 - йиллар бошларида “Қақнус”, “Ойдин кеча асирлигида” ва “Янги одамлар” каби пьесаларини ёзиб, уларда янги давр қаҳрамони ва шу даврнинг ижтимоий-маънавий муаммоларини саҳнага олиб чиқишга уринди.

Меъморчилик. Ўзбекистон мустақиллиги шарофати билан меъморчилик илгариги чекловлар исканжасидан қутилди. Меъморчилик устидан ўрнатилган давлат монополияси ўз кучини қисман йўқотди, хусусий уй-жой қурилишида янги сифат ва суръат даражаси тез кўтарилди. Ўзбекистон шаҳарлари, айниқса Тошкент қисқа муддат ичида меъморий жиҳатдан жуда ўзгариб кетди (Олий Мажлис, Оксарой қароргоҳи, Тошкент ҳокимияти, Туркистон саройи, Миллий банк, Интерконтиненталь, Марказий меҳмонхона, Аквапарк ва б.). Касб-хунар коллежлари бинолари, сарой иншоотлари қурилишига катта эътибор қаратилди (Тошкентдаги Юнусобод теннис корти, “Жар” спорт мажмуаси ва б.).

Ўзбек халқи тарихий хотирасини тиклаш йўлида муҳим меъморий тадбирлар амалга оширилди (Имом Бухорий мажмуаси, Аҳмад ал-Фарғонийга атаб Қува ва Фарғонада ҳайкал ва сайилгоҳ боғлар барпо этилди, Самарқандда Имом Мотуридий меъморий ёдгорлиги тикланди, Марғилонда

Бурхониддин Марғиновий мажмуаси, Тошкентда Қафғол Шоший номи билан боғлиқ Ҳазрати Имом меъморий мажмуаси ва б.).

Қадимги ёдгорликларни таъмирлашга халқ усталари жалб этилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Хива каби ёдгорликларга бой шаҳарларимиз меъморий кўрик тарзида ЮНЕСКОнинг жаҳон маданий мероси рўйхатига киритилгани соҳа мутахассислари олдида ниҳоятда масъулиятли вазифаларни кўндаланг қўйган.

Мустақиллик йилларида анъанавий маданиятга эътибор кучайди. 1997 йил “Халқ бадий хунармандчиликларини ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб - қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори миллий маданиятни ривожлантиришда **амалий безак санъатининг** аҳамиятини ошириш, қўлда ишланадиган бадий буюмларни тайёрлаш, асрий анъаналарини ва ўзига хос турларини қайта тиклаш, шунингдек, халқ хунармандларига давлат томонидан мадад кўрсатишда муҳим аҳамият касб этди. Анъанавий амалий безак санъати мустақиллик даврида тикланиши ва ривожланиши ҳар йили Наврўзда ўтказиладиган Амалий безак санъати асарлари кўргазмасида намоён бўлмоқда. 1997 йил “Мусаввир” илмий ишлаб чиқариш маркази қошида “Хунарманд” ассоциацияси ташкил қилиниб, республикада ижод қилиб келаётган усталар бирлаштирилди. Бугунги кунда анъанавий хунармандчиликни йўқ бўлиб кетган турларини, маҳаллий марказларини тиклаш жараёни кетаяпти.

Тасвирий санъатнинг турли соҳаларини ривожланишида 1997 йилда Ўзбекистон Бадий Академияси (БА)нинг ташкил этилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Миллий Рассомлик ва дизайн институти, Республика бадий коллежи ва лицей-интернати, барча вилоятлар ва Қорақалпоғистонда тасвирий ва амалий санъат ўқув юртларидан иборат тармоқ вужудга келди. Бадий Академия ташкил бўлгандан сўнг кўргазмалар фаолияти жадаллашди, ўзбек рассомлари турли республика ва халқаро кўргазма, танлов, фестивалларда иштирок этишди.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги натижасида бадий ижод, тасвирий санъатга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шарқнинг буюк мусаввири Камолиддин Беҳзод таваллудининг 540 ва 550 йиллиги кенг нишонланди. Беҳзод номидаги музейга асос солинди. Юбилейлари халқаро миқёсда нишонланган Алпомиш, Аҳмад ал-Фарғоний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурларга ҳайкаллар ўрнатилди, уларга бағишланган расмлар ижод қилинди. Ушбу даврнинг маҳобатли рангтасвир соҳасида Б.Жалолов, Ж.Умарбеков, А.Аликулов ва бошқа рассомлар ёрқин асарлар яратишди. Ҳайкалтарошлик соҳасида И.Жабборов, Р.Миртожиев, А.Раҳматуллаев ва бошқалар улуғ аждодларимиз қиёфаларини акс эттирдилар. Манзара жанрида Р.Аҳмедов, Н.Қўзибоев, Р.Чориев, М.Саидов ва бошқалар ижод қилдилар.

Графика соҳасида М.Кагаров, В.Апухтин, П.Анненков, Ғ.Бойматов, А.Мамажонов ва бошқаларнинг ижодий изланишлари аҳамиятга сазовор бўлди.

Сўнгги йилларда қурилган бинолар – Ўзбекистон давлат консерваторияси, Сенат, Ўзбек кийимлари музейини безашда рассомлар фаол иштирок этишди. Ўзбекистон тасвирий санъат галереяси (2004), Қорақалпоғистон давлат санъат музейининг замонавий янги биноси қуриб битказилиши (2002), Самарқанддаги Регистон мажмуасида “Чорсу” картиналар галереясининг ташкил этилиши санъатнинг барча соҳаларига самарали таъсир этди, ижодий изланишлар доирасининг кенгайишига туртки бўлди.

Мустақиллик йилларида ўзбек **анъанавий мусиқасанъати** ривожига эътибор янада кучайди. Хусусан, шу даврда оилавий ансамбллар, фольклор-этнографик ансамбллар, тўй маросим кўшиқлари, катта ашула, бахши-шоирлар, мақом ижрочилиги бўйича кўрик-танловлар билан бирга “Алла” (1991 йилдан), “Шарқ тароналари” (1997 й. Самарқанд), Маъмуржон Узоқов ва Жўрахон Султонов номидаги (1997 йилдан, Марғилон), Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов номидаги (1997 йилдан, Самарқанд), Комилжон Отаниёзов номидаги (2001 йилдан, Урганч), “Бойсун баҳори” (2003 йилдан, Бойсун) ва бошқа янги ташкил этилган республика ва халқаро мусиқа фестивалъ ва танловлари ўтказилди. Айни пайтда анъанавий мусиқа ижрочилигини ўрганиш барча мусиқа коллежлари ҳамда кўпгина болалар мусиқа мактабларида жорий этилди.

Ўзбек мумтоз мусиқа ижодиёти ва ижрочилиги соҳасида кекса, етук ҳамда ёш авлодга мансуб ўнлаб санъаткорлар–хофиз, созанда ва бастакорлар сермахсул ижод қилишди.

Махсус мусиқа таълими тизими Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфида бўлиб, 300 дан зиёд 7 йиллик болалар мусиқа мактаблари, 5 та ўрта махсус мусиқа мактаб (интернат) ва лицейлари, 14 та мусиқа (санъат) коллежлари ва Ўзбекистон давлат консерваториясида амалга оширилади.

Мустақиллик йилларида **кино ва телевидение** соҳасида ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Кино санъатида бадиий фильмлар мавзулар ва қаҳрамонлар билан бойиди, кинода маъмурий ташкилий ишлар қайта ташкил этилиши содир бўлди. 90-йиллар охири - ХХІ аср бошлари фильмларида кинонинг адабиёт, театр билан ҳамкорлигининг кучайиши, ҳақиқий ҳаёт борлигича тасвирланиши, мавзу, жанрлар хилма-хиллиги, ўзига хос ижод, юқори тасвирий маданият, муаллифлик фильмларининг пайдо бўлиши кўзга ташланади. (“Отамдан қолган далалар”, реж.Ш.Аббосов, “Воиз”, “Ўрток Бойкенжаев”, реж.Ю.Розиқов, “Буюк Амир Темур”, И.Эргашев, “Алпомиш”, Ҳ. Файзиев ва б.)

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 16 мартдаги фармонида кўра “Ўзбеккино” давлат акционерлик компанияси “Ўзбеккино” Миллий агентлигига айлантирилди. Телевидениеда кўрсатувларнинг асосий қисми шўролар даврида Марказ теледастурларидан иборат бўлиб, тўғридан-тўғри эфирга узатиларди. Истиқлол даврида маҳаллий кўрсатувлар ҳажми ошди, ўзбек тилидаги кўрсатувлар кўпайтирилди.

1992 йил 11 мартда Ўзбекистон Республикаси Телевидение ва радиоэшиттириш давлат комитети Ўзбекистон Давлат телерадиоэшиттириш компаниясига айлантирилиши муносабати билан 4 та телеканал ташкил этилди. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йили 4 ноябрдаги “Оммавий спорт тарғиботини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори асосида “Спорт” телеканали ташкил этилди.

Телевидение қошида “Ўзбектелефильм” 2005 йилдан телерадиокомпания таркибига бадий, мусикий ва хужжатли фильмлар яратувчи давлат корхонасига айлантирилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон миллий телекомпаниясининг халқаро алоқалари мустаҳкамланиб, бошқа мамлакатлар билан ўзаро теледастур ва видеофильмлар айрибошлаш соҳасида ҳамкорликка кенг йўл очилмоқда.

Мустақиллик йилларида мамлакатда **жисмоний тарбия ва спортни** ривожлантириш давлат аҳамиятига молик вазифа этиб белгиланди. Вазирлар Маҳкамасининг спортнинг алоҳида турлари (футбол, теннис, кураш)ни ривожлантиришга оид қарорлари бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда футболни ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори (2006 й. 1 май) мамлакатда профессионал футбол клублари ташкил этишга йўл очди.

Истиқлол даврида Ўзбекистон спортчиларининг халқаро мусобақаларда мунтазам иштирок этиши таъминланди. 1996 йил 6 февралда соғлом авлодни тарбиялаш, жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, олимпия ғояларини ривожлантиришдаги беқиёс хизматлари учун Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовга Лозанна (Швейцария)да Халқаро Олимпиада қўмитасининг олтин ордени топширилди. Бу орден намунаси 1996 йилда Тошкентда очилган Олимпия шон-шухрати музейидан жой олди.

1996 йилдан Ўзбекистонда профессионал спорт ҳам расм бўла бошлади. Айниқса, боксчилар ютуғи халқимизни хурсанд этиб келмоқда. Артур Григорян, Муҳаммадқодир Абдуллаев, Руслан Чагаев ва бошқалар бу соҳада улкан ютуқларни қўлга киритди. Рустам Қосимжонов шахмат бўйича жаҳон чемпиони бўлди (2004).

1998 йил 6 сентябрда Тошкентда 28 давлат вакиллари Кураш халқаро ассоциацияси (КХА)га асос солишди. 2005 йил унга 88 та мамлакат аъзо бўлган.

Ўзбекистонда ўқувчи ва талаба-ёшлар ўртасида 3 босқичли оммавий спорт мусобақалари ўтказилади. Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари ўртасида «Умид ниҳоллари», академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари ўртасида «Баркамол авлод» ҳамда Олий ўқув юртлари талабалари ўртасида «Универсиада» спорт мусобақаларини ўтказиш таълим-тарбия тизимида киритилган.

Хуллас, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, маданият ва санъат соҳасида халқаро ҳамкорликтобора кенгайиб, маданий ҳаёт улкан суръатлар билан ривожланишда давом этмоқда. Мамлакатимизда буюк бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Мустақиллик шароитида миллий маданиятлар ривожланишининг ижтимоий-сиёсий омилларини таҳлил этинг.
2. Маданий юксалишнинг ҳозирги босқичи хусусияти нимада?
3. Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислохотларнинг моҳияти нималардан иборат?
4. Маданий тараққиётда миллий-маданий марказларнинг ўрни қандай?
5. Маданий-маърифий ислохотлар жараёнида миллий-тарихий меросга муносабат масаласини қандай тушунасиз?
6. Маданий тараққиётда миллий ва умумбашарий қадриятларнинг ўрни қандай?
7. Маданий-маърифий ислохотлар ва комил инсон тарбияси вазифаси нималардан иборат?

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Тошкент.: Ўзбекистон, 2011 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Тошкент.:Ўзбекистон, 1999 й.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент.: Шарқ. 1999 й.
4. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. (Президент Ислам Каримовнинг “Независимая газета” мухбирининг саволларига жавоблари). -Тошкент.: Ўзбекистон, 2005 й.
5. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. -Тошкент.: Ўзбекистон, 2000 й. 11-жилд.
6. Каримов И.А. Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. -Тошкент.: Ўзбекистон, 2003 й.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. - Тошкент.: Ўзбекистон, 2005 й.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч - Тошкент.: Маънавият 2008 й.
9. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
10. Каримов И.А. Асосий вазифамиз— Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
11. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Тошкент.: Ўзбекистон, 2011 й.
13. Акрамов Ш. ва бошқалар. Ўзбекистоннинг маданий обидалари. - Тошкент.: Ўзбекистон, 1993 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
16. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
17. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Тошкент.: "Фарғона", 1998 й.
18. Ахмедова Э., Губайдуллин Р. Культурология. Мировая культура. Ташкент.: -2001 г. Академия художеств Узбекистана.
19. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-икбол, 2006 й.
20. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010 й.
21. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. -2010 й.
22. Абдурахмонов М., Раҳмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: -2011й.
23. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. -Т.: Ёзувчи, 1996 й.
24. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. - Тошкент.: Ўзбекистон, 1998 й.
25. Бобоев Х. ва бошқалар. Маданиятшунослик асослари. -Тошкент.: 2001 й.
26. Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. - Тошкент.: 2002 й.
27. Қуранбоев Қ.,Абдурахмонов М.Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам
28. Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарини ўқитиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Университет, Тошкент.: -2010 й.
29. Раҳмонов Н., Б.Матбобоев. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари.- Тошкент.: 2006 й.

МУНДАРИЖА

Кириш	
1-мавзу: Маданиятшунослик фанининг предмети ва вазифалари	
2-мавзу: Ибтидоий маданият	
3-мавзу: Жаҳон маданияти босқичлари	
4-мавзу: Қадимги давр маданияти	
5-мавзу: Марказий Осиё халқларининг қадимги маданияти	
6-мавзу: Марказий Осиё халқларининг V-XIII асрлардаги ижтимоий, маданий ҳаёти	
7-мавзу: Дунёвий ва диний маданият	
8-мавзу: Амир Темур ва темурийлар даври маданияти. (XIV асрнинг иккинчи ярми – XV аср)	
9-мавзу: XVI–XIX аср биринчи ярмида минтақа халқлари маданияти ..	
10-мавзу: Мустақиллик ва маданий тараққиёт	
Тавсия этилаётган адабиётлар	